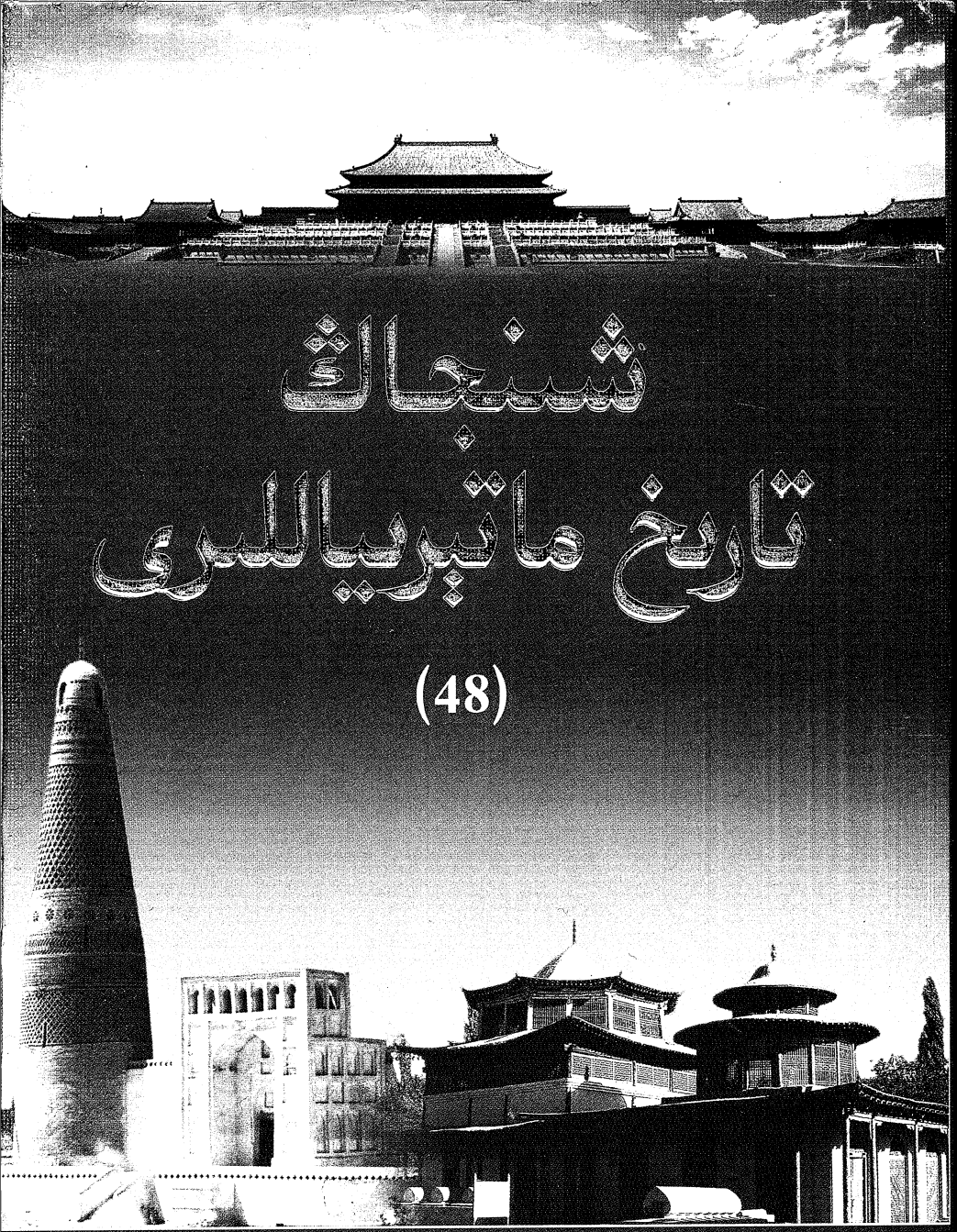
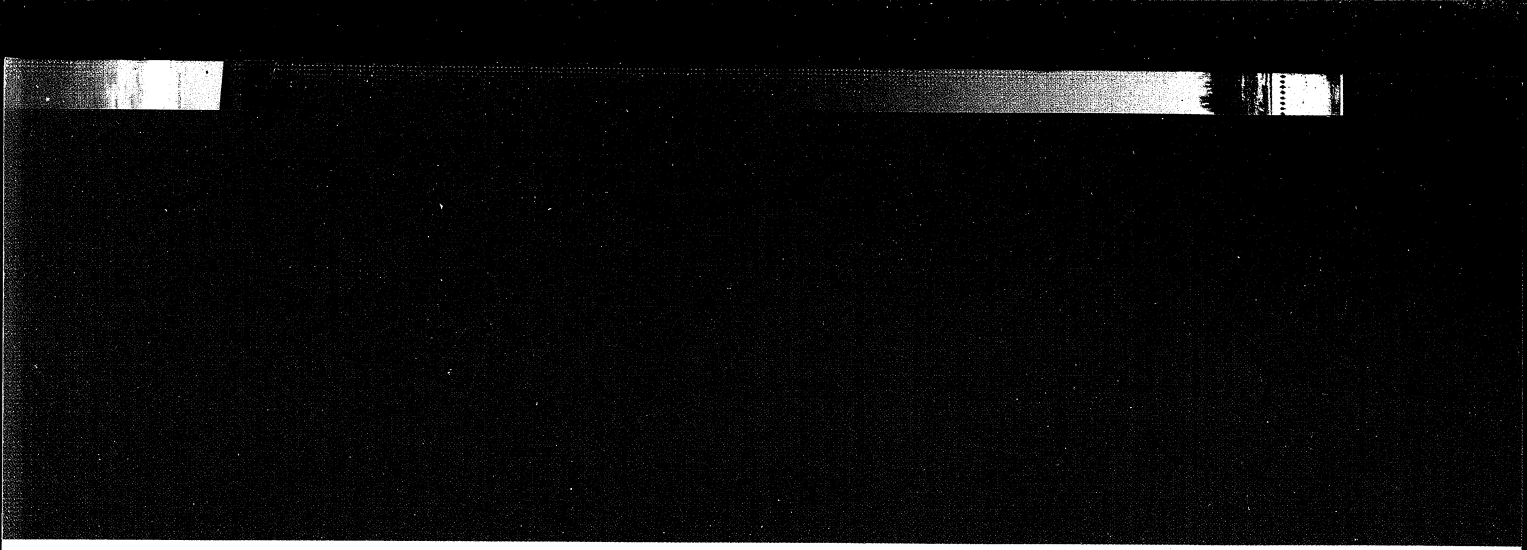

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

(48)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر كومىتېتى
تارىخ ماتېرىياللىرى ـ ئۆگىنىش كومىتېتى تۈزدى

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

(چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭدا ئۆتكەن ۋاقىڭ ـ گۇگلار)

(48)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر كومىتېتى
تارىخ ماتېرىياللىرى ـ ئۆگىنىش كومىتېتى تۈزدى

مەسلىھەتچى: سېرجە

تەھرىر ھەيئىتى مۇدىرى: ئەركىن ھوشۇر ئەلى

تەھرىر ھەيئەتلىرى: ئەركىن ھوشۇر ئەلى
ئىسمائىل ئىبراھىم
ئالىم جۇماش
ئەخمەتجان ھەسەن
توختى ئايۇپ
دىلارە خەمىد
ئەي جىڭشۇن

ماقالىلارنى بېكىتكۈچى: ئەركىن ھوشۇر ئەلى

باش مۇھەررىر: ئەركىن ھوشۇر ئەلى
جاۋاپكار مۇھەررىر: مەخمۇتجان مۇھەممەت
مۇھەررلەر: جۇرئەت ئابلىمىت
جەزىرە مۇقامەتۇللا

شنجاڭ تاريخ ماتېريالىرى (48)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تاريخ ماتېريالىرى - ئۆگىنىش كومىتېتى تۈزدى
ئادرېس: ئۇرۇمچى شەھىرى شىمالىي يىكەنكۆل يولى 135 - نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830063

ئۇرۇمچى شىنشىيې باسما ئىشلىرى چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
ئادرېس: ئۇرۇمچى شەھىرى شىمالىي شىنخۇا يولى 47 - نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830002
150 مىلك خەت، چوڭ 32 فورمات، باسما تاۋاق 7.875
2006 - يىل 12 - ئايدا بېسىلدى
تىراژى: 1 ~ 1000
(ئىچكى جەھەتتە تارقىتىلىدۇ)

شنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىچكى ماتېريالىلارنى بېسىشقا
رۇخسەت قىلىش ئىجازەت نومۇرى (2006) 287 ئومۇمىي 898

كىرىش سۆز

18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى قايتا بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، شىنجاڭدىكى مىللەتلەر-نىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى ۋە ئىجتىمائىي تارىخىي ئەھۋالىغا ئاسا-سەن، ئوخشاش بولمىغان ئۇچ خىل مەمۇرىي تۈزۈمنى يولغا قويدى. يەنى خەنزۇ ئاھالىسى كۆپرەك توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ۋە ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن مۇناسىۋىتى زىچ بولغان ئۇرۇمچىنىڭ شەرقىدىكى رايونلاردا ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمىنى؛ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەت بولغان موڭغۇل ۋە قازاق-لار، شۇنىڭدەك قۇمۇل ۋە تۇرپاندىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا جاساق (جاساق - موڭغۇل تىلىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، قەبىلە باشلىقى ياكى ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچى ئەمەلدار دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ) تۈزۈمىنى؛ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا ھا-كىمبەگلىك مەمۇرىي تۈزۈمىنى يولغا قويدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يۇقىرى قاتلام زاتلىرىغا قارىتا ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىش سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، ئۇلارنىڭ ئىناۋەت ئابرۇيىغا ھۆرمەت قىلىپ، ئۇلارغا ئەمەلىي ھوقۇق بەرگەن ئىدى. ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىرىغا چىنۋاڭ①، ئىنانچىخان (جۇنۋاڭ)②، بەيلى③، بەيسى④، بەگ،

---

①②③④ چىڭ سۇلالىسىنىڭ 12 دەرىجىگە بۆلۈنىدىغان فېئودالىلىق مەرتىۋە تۈزۈمىدە بىرىنچى ئورۇندىن تۆتىنچى ئورۇنغىچە بولغان مەرتىۋە ناملىرى. بۇلاردىن كېيىن يەنە جىنگوگۇك، فۇگوگۇك قاتارلىق سەككىز مەرتىۋە نامى بار — م.

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز ..... (1)
چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇمۇل ۋاڭلىرى .....
..... لىيۇ شىيى (1)
تۇرپان جۇنۇاڭى ئىمىن خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ...
..... مۇھەممەت ئىمىن (22)
كۇچا ۋاڭلىرىنىڭ نەسەبنامىسى .....
..... مەمتىمىن باغىزى (85)
ئىلى گۇڭ ـ بەگلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى.....
..... تېيىپجان ھادى (104)
قەشقەر ھاكىمبېگى زوھۇرىدىن ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت ـ سەنئەتكە قوشقان تۆھپىلىرى ..... ئەشرەپ ئابدۇللا (175)
قاراقاشتا ئۆتكەن گۇڭ خوجىلارنىڭ تارىخى .....
..... موللانىيازخان ھاجىم (191)
لوپنۇردا ئۆتكەن ناسىربەگ .....
..... غۇلامىدىن ئەيسا (196)
داتۇڭ يېزىسىدىكى مۇھەممەد كەرىمبەگ ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى توغرىسىدا ..... مەدەلىخان (201)

تەيجى دېگەن مەرتىۋە ناملىرىنى بەرگەن ھەمدە ئۇلارنى جاساق قىلىپ تەينىلەپ، ئۆز قەبىلىلىرىنىڭ مەمۇرىي، ئەدلىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قويغان ئىدى. جاساقلار چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەينىلەنگەن، قالدۇرۇلغان ۋە نازارەت قىلىنغان ئىدى. چىڭ سۇلالىسى يولغا قويغان تۈزۈم ۋە سىياسەتلەر شىنجاڭنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى جەمئىيىتىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ماس كەلگەن بولۇپ، تارىخىي ئۇيغۇنلۇققا ئىگە ئىدى. شۇڭا ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ، جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاش، سىنىپىي ۋە مىللىي زىددىيەتنى پەسەيتىش، شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەھەتلەردە زور رول ئوينىدى①.

بىز يەرلىك سىياسىي كېڭەشلەردىكى مۇناسىۋەتلىك يولداشلار بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئۇلار ئىلگىرى توپلاپ نەشر قىلغان يەرلىك تارىخ ماتېرىياللىرى توپلاملىرىدىن پېقىنقى زامان شىنجاڭ تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر ۋاڭ ـ گۇڭ، ھاكىمبەگلەرگە ئائىت بىر قىسىم ماقالىلەرنى تاللاپ ۋە قايتا ئىشلەپ، مەزكۇر توپلامنى تۈزۈپ چىقتۇق. توپلامدىكى ماقالىلەر ۋاڭ ـ گۇڭلار ھەققىدىكى خەلق ئىچىدە تارقالغان ئاغزاكى بايانلارغا ۋە ئاپتورلار ئۆزلىرى بىۋاستە كۆرگەن، ئاڭلىغان ۋەقەلەرگە ئاساسلىنىش ھەم بۇ ھەقتە يېزىلغان تارىخىي ئەسەرلەر، قوليازمىلاردىن پايدىلىنىش ئاساسىدا يېزىلغان، روشەن خام ماتېرىياللىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

---

① «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1994 ـ يىل نەشرى، ئۇيغۇرچە، 381 ـ بەت.

فۇجىن نىيازخېنىم ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى ھەققىدە.....
..... ئىبراھىم ئەلقەم (230)
چاقىلىق ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن ئامبال بولغان
كىشىلەر ..... ئىبراھىم سەيدۇللا (236)

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇمۇل ۋاڭلىرى

لىيۇ شىيى

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ۋاڭلىق ئۇرۇنى مەركىزىي ھۆكۈمەت تەرىپىدىن بېرىلگەن بولۇپ، ئۇلار قۇمۇلنىڭ تارىخىدا تەسىرى ئەڭ چوڭ، ئەڭ ئۇزۇن ھۆكۈم سۈرگەن يەرلىك ھۆكۈمرانلىرى ھېسابلىنىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر ھۆكۈمدارلىرىغا «ئاتا مىراس ھۆكۈمران»، «قاناتلىق قالپاق» دېگەن مەرتىۋىلەر دىن تاكى ۋاڭلىق مەرتىۋىسىگىچە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن بېرىلگەنىدى. قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر ۋاڭلارنىڭ ئاتا مىراس ھۆكۈمرانلىقى چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىن باشلىنىپ، مىنگونىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئىلگىرى ئاخىر بولۇپ 9 ئەۋلاد — 233 يىل داۋاملىشىپ، جۇڭگونىڭ بىرقانچە تارىخىي دەۋرىنى باشتىن كەچۈرگەنىدى. ئۇنىڭ راۋاج تېپىشى ۋە خارابلىشىشى قۇمۇل، شىنجاڭ، ھەتتا پۈتكۈل جۇڭگونىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەنىدى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلار ئومۇمەن «مۇسۇلمانلار رايونى» دەپ ئاتالغانىدى. تەڭرىتاغ-

نىڭ غولى بىرقانچە مىڭ چاقىرىم ئۇزىراپ قۇمۇلغا يېتەتتى.
ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىگە جۇڭغارلار ۋە مۇسۇلمانلار جايلاشقان ئىدى (ۋې يۇەننىڭ «مۇقەددەس ھەربىي ئىشلار خاتىرىسى» نىڭ 4 - تومى). ئۇنىڭدا قۇمۇل «مۇسۇلمانلار رايونى»، ئۇيغۇرلار «مۇسۇلمانلار» دەپ يېزىلغانىدى.

مىلادى 1678 - يىلى (چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى 17 - يىلى) يەكەن ۋە قەشقەر قاتارلىق جايلار جۇڭغارخانى غالدان تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلىدۇ. ئۇ چاغدا غالدان ئالتاينى، ئۇنىڭ ئاكىسى مىڭگىز سۇڭ ئاراپتان بورتالانى ئىشغال قىلىۋالغاندى. قۇمۇل ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قېلىپ جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىدىن قورقۇپ بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولغانىدى.

جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى ئۇيغۇر خەلقىنى ئۆزىنىڭ «ئالباتو» (قۇل مەنىسىدە) سى قىلىپ ئۇلارنى ئېزىپ، ئەمگەك مېۋىلىرىنى بۇلاپ ئالاتتى، قۇل قاتارىدا ئىشلىتەتتى ۋە خالىغانچە ئۆلتۈرەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزۇن مۇددەت قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىش كۈرىشىنى قوزغىغانىدى.

جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى قۇمۇلنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، قۇمۇلدىن زورلۇق بىلەن ئوزۇق - تۈلۈك، يەم - خەشەك ئېلىپ تۇردى، ھەمدە قۇمۇلنى بازا قىلىۋېلىپ، پۇرسەت تاپسىلا خېشى كارىدۇرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تەھدىت سېلىپ تۇردى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قۇمۇلنىڭ ئەھۋالىنى ئوبدان بىلگەچكە يۇمشاق ۋاستە بىلەن بېقىندۇرۇش سىياسىتىنى قوللاندى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە سۇجۇنىڭ مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىپ، جاۋۇز جياڭجۇنى لاڭ تەننى ئەسكەر باشلاپ گەنسۇدا تۇرۇشقا ئەۋەتتى.

مىلادى 1693 - يىلى (كاڭشىنىڭ 32 - يىلى) چىڭ

سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سۇۋان ئاراپتانغا سوۋغا بېرىش ئۈچۈن مىللىي ئىشلار باش مەھكىمىسىنىڭ ئەمەلدارى مادى قاتارلىقلارنى ئەۋەتىدۇ. ئۇلار قۇمۇلدىن ئۆتكەندە غالداننىڭ قول ئاستىدىكى توقچى قاشقا 500 ئەسكەرنى باشلاپ كېلىپ، مادى قاتارلىق ئەلچىلەرنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئات، تۆگىلىرىنى بۇلاپ كېتىدۇ. بۇ چاغدا بەزى كىشىلەر قۇمۇلغا جازا يۈرۈشى قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. لېكىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «جىنايەت غالداندا» دەپ قارايدۇ. ھەمدە قۇمۇلنى جازاغا تارتماسلىق ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. ئۇ چاغلاردا، ئەبەيدۇللا تارخانبەگ قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ باشلىقى ئىدى. ئۇ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تالان - تاراج قىلىشى ۋە ئېزىشى، قورقۇتىشى تۈپەيلىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولغان نورمال سودا - سېتىق ئىشلىرىنى توختىتىپ قويغانلىقتىن ئىقتىسادىي جەھەتتە ناھايىتى زور زىيانغا ئۇچرىغانىدى. بۇ قېتىم چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ قۇمۇلغا كەڭچىلىك قىلىش پۈزىتسىيەسىنى تۇتقانلىقى ئۇنىڭ گۇمان ئەندىشىسىنى يوقىتىدۇ. مىلادى 1696 - يىلى (كاڭشىنىڭ 35 - يىلى) غالدان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇب قىلىنىدۇ. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ مۇئاۋىن ئەسكەر باشلىقى ئانەندا بۇلۇڭجىر، باركۆل، تالناچىن، دۆربەجىن قاتارلىق جايلارغا قاراۋۇل قويىدۇ. ئەبەيدۇللا پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كونتىرول للىقىدىن قۇتۇلۇپ ناريىن بەگلىنى ئەلچى قىلىپ ھۆكۈمەتكە ئات - تۆگە سوغات قىلىدۇ. كەينىدىنلا ئۆزىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە تەۋە بولىدىغانلىقىنى ۋە غالداننى تىرىك تۇتۇپ بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ناريىن بەگنى يەنە ماڭدۇرىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ ساداقىتىنى تەقدىرلەش يۈزىسىدىن ئۇنىڭغا ئەمەلدار كىيىم-

مى، بۇلغۇن قالپىقى، ئالتۇن بەلۋاغ تارتۇق قىلىدۇ. مىلادى 1697 - يىلى (كاڭشىنىڭ 36 - يىلى) ئەبەيدۇللا چوڭ ئوغلى گوپا بەگكە ئۇچ يۈز ئەسكەر قوشۇپ بېرىپ غالدانىنىڭ باربكۆلده ئوۋ ئوۋلاۋاتقان ئوغلى سەپتىن بالجۇر ۋە ھەمرايى خۇيتى غوجىچى قاتارلىقلارنى تۇتۇپ ئانەنداغا ئاپىرىپ بېرىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە ئەلچى مادىنى ئۆلتۈرگەن توقچى قاشقانى تىرىك تۇتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەبەيدۇللا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەبەيدۇللانى قۇمۇلنىڭ 1 - دەرىجىلىك جاساقلىقىغا تەينىلەيدۇ. تارخانلىقمۇ ساقلىنىپ قالىدۇ. ئۇنىڭغا قومۇل بەگلىكىنىڭ مۇھۇرى، كۆمۈش ۋە چوڭ قىزىل تۇغ بېرىدۇ. گوپا بەگنى 2 - دەرىجىلىك بەگلىككە تەينىلەپ ئايماق ئىشلىرى يارەمچىلىكىگە بەلگىلەيدۇ. ئۇنىڭغا 100 ئەسكەر بېرىپ شۇجۇدا تۇرۇشقا بۇيرۇق قىلىدۇ. مىلادى 1698 - يىلى (كاڭشىنىڭ 37 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قۇمۇلغا ئەلچى ئەۋەتىپ قوشۇنلارنى تەرتىپكە سالىدۇ. ئايماق باشقۇرغۇچى جاڭجىڭ، سەنلىڭ، زولىڭ، ناۋچى ئەمەلدارلارنى ۋەزىپىگە تەينىلەيدۇ. شۇجۇغا ئايرىم بىر زولىڭ بەلگىلەيدۇ. قومۇللۇقلارنىڭ گەنسۇغا بېرىپ سودا - سېتىق قىلىشىغا قولايلىق شارائىت يارىتىپ 15 كىشىگە شۇجۇدىن قاتناش بىلەن بېيجىڭغا بېرىپ تاۋاپ قىلىشىغا رۇخسەت قىلىدۇ. قۇمۇل ھەمىدىن بۇرۇن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە تەۋە بولغاندىن كېيىن، سۇئان ئاراپتان بىلەن ئاداۋەتلىشىپ قالىدۇ. «سۇئان ئاراپتان قومۇلغا بىرقانچە قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ غالدانىنىڭ ئوغلىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى سورىغان. تۇتۇلغان ئويراتلارنى تۇرپانغا قايتۇرۇشقا ئالاقە ئەۋەتكەن. قۇمۇلنىڭ ئىچكىرىگە تەۋە بولۇشۇنىڭ سەۋەبىنى سوراپ ئەيىپلىگەن. ئەبەيدۇللا: «مېنىڭ ھۆكۈ-

مەتكە ساداقەتلىك كۆرسىتىپ تەۋە بولغانلىقىم مەجبۇرى ئەمەس. ئىختىيارىم بىلەن بولغان . . . . » دەپ جاۋاب بەرگەن (چى يۈنشىنىڭ «مىللىي رايونلارنىڭ چوڭ - چوڭ ئىشلىرى خاتىرىسى» دېگەن كىتابنىڭ 15 - تومى).

مىلادى 1696 - يىلى (كاڭشىنىڭ 35 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى غالدانىنى مەغلۇب قىلىدۇ. غالدان مەغلۇب بولۇپ ئىككىنچى يىلى ئۆزىنى ئۆلتۇرۇۋالىدۇ. 1700 - يىلى سۇئان ئاراپتان جۇڭغار خانلىقىنى قايتا قۇرۇپ پۈتۈن شىنجاڭنى بويسۇندۇرىدۇ. ئۇ تۇرپاننى بازا قىلىپ قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىدۇ ھەمدە خېشى كاربدۇرىنى پاراكەندە قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى: قۇمۇل خېشىنى قوغداشنىڭ ئالدىنقى قاراۋۇلى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن خېشىنى قوغداش كېرەك، خېشىنى قوغداش ئۈچۈن قۇمۇلنى قوغداش كېرەك، دەپ قارايدۇ. ئەبەيدۇللامۇ ئۆزىنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن قۇمۇل ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ بىرلىكىنى مۇستەھكەملەشكە ئۇمىد باغلايدۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ ئەبەيدۇللا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ماسلىشىپ سۇئان ئاراپتان ۋە باشقا جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن 55 يىلغا سوزۇلغان ھەربىي كۈرەش ئېلىپ بارىدۇ.

1700 - يىلى (كاڭشىنىڭ 39 - يىلى) سۇئان ئاراپتان قۇمۇلدىن تۇرپانغا سودا - سېتىق ئىشلىرىغا بارغان كىشىلەرنى بۇلاپ، ئۆلتۇرۇپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەيىپلىشىگە ئۇچرايدۇ. سۇئان ئاراپتان ئۆزىنى كۈچلۈك ھېسابلاپ، كەڭ كۆلەمدە ئەسكەر ئەۋەتىپ قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىشقا باشلايدۇ.

1701 - يىلى (كاڭشىنىڭ 40 - يىلى) ئەبەيدۇللا ۋاپات بولىدۇ. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى گوپا بەگ 1 - دەرىجىلىك تارخانلىققا

ئولتۇرىدۇ.

1711 - يىلى (كاڭشىنىڭ 50 - يىلى) گوپا بەگ ۋاپات بولىدۇ. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئىمىن ئورنىغا ئولتۇرىدۇ.

1716 - يىلى (كاڭشىنىڭ 55 - يىلى) سۈزان ئاراپتان ئىككى مىڭ ئەسكەر ئەۋەتىپ قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇلار شىمالىي قورۇق ئەمەلدارىنى بۇلاپ شەھەرگە يېقىنلاشىدۇ. چىڭ سۈلالىسى ئارمىيىسىنىڭ يۇجىسى پەن جىشيەن 200 خان ئەسكىرىنى باشلاپ ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئارمىيىسىنىڭ ياردىمىدە باتۇرالىقىنى قارشىلىق كۆرسىتىپ 90 دۇشمەننى ئۆلتۈرۈپ 3 نى تىرىك تۇتىدۇ. سۈزان ئاراپتانىنىڭ قوشۇنى شەھەرنىڭ جەنۇبىغا چىكىنىدۇ. كېيىن ئۇلار شۇجۇدىن قۇمۇلغا ياردەمگە كەلگەن خان ئەسكەرلىرىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ ئاندىن چېكىنىپ كېتىدۇ. چىڭ سۈلالىسى ھۆكۈمىتى قۇمۇلغا 15 مىڭ سەر كۇمۇش، گۈرۈچ، ئاشلىق، قوي، كالا بېرىدۇ. قۇمۇلدىن چىڭ سۈلالىسى ھۆكۈمىتىگە جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كۈزدە قايتا ھۇجۇم قىلىدىغانلىقى مەلۇم قىلىنغاندىن كېيىن، چىڭ سۈلالىسى ھۆكۈمىتى: «قۇمۇلدا زولىڭ ئورنىتىلغاندىن كېيىن ئىچكىرى بىلەن پەرقلەنمەيدۇ. ئۇنىڭ بىلەن كارىمىز بولمىسا بولمايدۇ» دەپ، چوڭ قوشۇننى باربكۆلدە تۇرۇپ جۇڭغارلاردىن مۇداپىئەلىنىشكە ئەۋەتىدۇ (خې نىنىنىڭ «مۇسۈلمانلار رايونىنىڭ تەزكىرىسى» نىڭ 11 - تومى). چىڭ سۈلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قۇمۇلنى ساقلىشى قۇمۇل خەلقىنىڭ تىنچ تۇرمۇش كەچۈرۈشىگە ۋە ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشىغا شارائىت يارىتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىمىن چىڭ سۈلالىسى قوشۇنلىرىغا پائال ياردەم بېرىدۇ. تالناچىندا تېرىقچىلىق قىلىشقا ئادەم ئەۋەتىدۇ. ھەر يىلى چىڭ سۈلالىسى قوشۇنىنى ئارپا، ئاتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

1727 - يىلى (يۇڭجېڭنىڭ 5 - يىلى) چىڭ سۈلالىسى ھۆكۈمىتى: «ئىمىن تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن ئالاھىدە كۈچ چىقاردى. قول ئاستىدىكى ئادەملەرنى باشلاپ، تېرىقچىلىق قىلىپ ئارمىيىگە ياردەم بەردى. مۇكاپاتلاشقا بەكمۇ لايىق. شۇڭا، جىنگوگۈڭلۇق ئۈنۋانى بېرىلسۇن» دەپ بۇيرۇق قىلىدۇ. يۇڭجېڭنىڭ 7 - يىلى ئىمىن بېيجىڭغا بارغاندا بەيسى ئۈنۋانىغا ئىگە بولۇپ ئېسىل سوۋغا - سالاملار بىلەن قايتىپ كېلىدۇ (خې نىنىنىڭ «جەنۇبىي شىنجاڭ تەسىراتى») نىڭ 11 - تومى).

1725 - يىلى (يۇڭجېڭنىڭ 3 - يىلى) چىڭ سۈلالىسى قوشۇنلىرى باربكۆلدىن چېكىنىدۇ. جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۇجۇم قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن قۇمۇلدا 500 ئەسكەر قالدۇرىدۇ. ئەنشى بازىرىدا تۇرۇشلۇق خان ئەسكەرلىرى كۆپەيتىلىپ، جىيايۇگۈەندىن قۇمۇلغىچە بولغان ھەرقايسى ھەربىي پونكىتلاردا تۇرغۇزۇلىدۇ.

1729 - يىلى (يۇڭجېڭنىڭ 7 - يىلى) سۈزان ئاراپتان ئۆلۈپ ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى غالدان سىرىن ئورنىغا ئولتۇرۇپ قارقا قاتارلىق جايلارغا بىرقانچە قېتىم ھۇجۇم قىلىدۇ. چىڭ سۈلالىسى ھۆكۈمىتى فورداننى چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى جياڭجۈنلىكە تەينىلەپ، شىمالدىن يول ئېلىپ ئالتايىنى ساقلاشقا، يۇي جۇڭچىنى نىڭيۈەن جياڭجۈنلىكىگە تەينىلەپ باربكۆلنى ساقلاشقا ئەۋەتىدۇ. كۆشۈتىدە فېرما قۇرىدۇ. 1731 - يىلى (يۇڭجېڭنىڭ 9 - يىلى) جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى يۇي جۇڭچىنىڭ بېيجىڭغا كەتكەنلىكىنى بىلىپ، پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ 20 مىڭ ئەسكەر باشلاپ كېلىدۇ، ئات - تۆگىلەرنى بولۇشچە بۇلايدۇ. يۇي جۇڭچى ھۆكۈمەتكە: «قۇمۇلدا جۇڭغارلارغا خەۋەر قىلغۇچىلار بار. ئۇلار جۇڭغارلارنى باشلاپ ئات - تۆگىلەرنى بۇلاپ كەتكەن»

دەپ دوكلات قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنىلا ئىمىنگە يۈمشاق ۋاستە ئارقىلىق بېقىندۇرۇش سىياسىتىدە چىڭ تۇرۇپ «قۇمۇللۇقلار ئانچە ئىشەنچىلىك بولمىسىمۇ ئۇلارنىڭ دەردىگە يېتىشىمىز، ئۇلارنى كەچۈرىشىمىز كېرەك. ئۇلار ئۇزۇندىن بۇيان جۇڭغارلارنىڭ ئاياغ - ئاستى قىلىشى تۇپەيلىدىن ئۇلارنى ياماق كۆرىدۇ. ئەمما ئۇلاردىن ئۆلگىدەك قورقىدۇ. بىرەر قېتىم خەۋەر بېرىشىمۇ ئۆزلىرىنىڭ كېلەچىگىنى ئويلىغان بولۇشى مۇمكىن. بىز ئۇلاردىن پەخەس بولۇشىمىز، شۇنداقلا ئۇلارنى گۇمانلاندۇرۇپ، قورقۇتۇپ قويماسلىقىمىز كېرەك» دەپ بۇيرۇق قىلىدۇ (خې نىنىڭ «جەنۇبىي شىنجاڭ تەپسىراتى» نىڭ 11 - تومى).

1732 - يىلى (يۇڭجېڭنىڭ 10 - يىلى) غالدان سىرىن سەپتىندۇڭ، رىنامزال قاتارلىقلارنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئەسكەر باشلاپ قۇمۇل ۋە تالناچىنغا تېگىش ئۇچۇن، لوقاقلىق ۋە لاخۇرسۇدىن ماڭدۇرىدۇ. شۇ جايلاردىكى ئۇيغۇر ئارمىيە - خەلق بىر تەرەپتىن قارشىلىق قىلسا يەنە بىر تەرەپتىن يۇي جۇڭچىدىن ياردەم سورايدۇ. يۇي جۇڭچىنىڭ ياردەمگە ئەۋەتىلگەن قوشۇنى ئاستانىدا دۇشمەننىڭ 5 مىڭ ئاساسىي كۈچىگە ئۇچراپ قالىدۇ. ئىككى تەرەپ بىر كېچە - كۈندۈز ئېلىشىدۇ. جۇڭغار قوشۇنلىرى ئاخىرى بەرداشلىق بېرەلمەي بەدەر قاچىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ قېتىم شەھەرنى قوغداپ، دۇشمەنگە زەربە بېرىشتە خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە 5 مىڭ سەر كۈمۈش تارتۇق قىلىدۇ. ھەمدە جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىدا بولغان زىياننىڭ ئورنىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن 10 مىڭ سەر كۈمۈش بېرىدۇ.

1735 - يىلى (يۇڭجېڭنىڭ 13 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى

قوشۇنلىرى چېكىنىپ كېتىپ باربكۆل - قۇمۇللاردا پەقەت 2 مىڭدىن ئەسكەر قالىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي باشقىدىن ئورۇنلاشتۇرۇپ قۇمۇلنىڭ غەربىدىكى توغۇچى، جىگدىلەرگە 3 مىڭ، تالنا-چىنغا 5 مىڭ ئەسكەر ئورۇنلاشتۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا چىل، جېنىنى، لىيۇكوغولى، بورلۇق جىر، چاۋۇەن قاتارلىق 5 جايغا 5 مىڭ ئەسكەر ئەۋەتىدۇ. مالىيەنجىڭزى، شىڭشىڭشىيالاردا خەۋەرلىشىش پونكىتى تەسىس قىلىپ ئۆزئارا ئالاقىلىشىپ تۇرىدۇ.

1736 - يىلى (چىيەنلۇڭنىڭ 1 - يىلى) ئىمىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە «ھەربىي ھەرىكەت باشلانغاندىن كېيىن قۇمۇلدا 27 مىڭ 500 دادەن ئاشلىق ئېلىندى. ھازىر 18 مىڭ دادەن ئاشلىق چىقىم قىلىندى. نۆۋەتتە باربكۆلدە تۇرۇشلۇق قوشۇن چېكىنىپ بولدى. لېكىن، بىزنىڭ شۇ جايدا بۇرۇنقىدەك تېرىقچىلىق قىلىشىمىزغا رۇخسەت قىلغايلا» دەپ مەكتۇپ ئەۋەتىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى پۇل سوۋغا قىلىشقا بۇيرۇق قىلىدۇ (خې نىنىڭ «جەنۇبىي شىنجاڭ تەپسىراتى» نىڭ 11 - تومى). تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئۇيغۇر دېھقانلارغا 10 مىڭ سەر كۈمۈش تارتۇق قىلىدۇ، ھەمدە غەللە - پاراقنى كەچۈرۈم قىلىدۇ.

1740 - يىلى (چىيەنلۇڭنىڭ 5 - يىلى) ئىمىن ۋاپات بولىدۇ. چوڭ ئوغلى يۇسۇپ ئۇنىڭ ئورنىغا ئولتۇرۇپ جەنگو-گۆڭلۇق ئۇنۋانىغا ۋارىسلىق قىلىدۇ. چىيەنلۇڭنىڭ 10 - يىلى بەيسى دېگەن نامغا ئېرىشىدۇ. ئىككىنچى يىلى چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسى شىرا، كۇر، بورو قاتارلىق داۋانلاردا خەۋەرلىشىش پونكىتى ئورنىتىدۇ. يۇسۇپ ئۇلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئەسكەر ئەۋەتىدۇ، ھەمدە چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسىنى يەم - بوغۇزلار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

1748 ـ يىلى (چېيەنلۇڭنىڭ 13 ـ يىلى) يۇسۇپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە يارەملىشىپ، ھۆكۈمەتكە تەۋەلىك بىلەن تۇرپانلىق ئۇيغۇرلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ ئۇلارنى ئۆز تەۋەلىكىگە ئالىدۇ ۋە زولىڭ تەسىس قىلىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا يەر بېرىدۇ. شۇڭا ئۇ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ تەقدىرلىشىگە مۇيەسسەر بولىدۇ. ئەسلى قۇمۇلنىڭ تەۋەلىكىدە بولۇپ كېيىن ئەسكەرلەر تېرىۋاتقان سايىبېشى، دالىيار قاتارلىق جايلاردىكى يەرلەر ئۇيغۇرلارنىڭ تېرىشىغا قايتۇرۇپ بېرىلىدۇ. مەھسۇلاتلارنىڭ 40% نى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇلىدۇ. چېيەنلۇڭنىڭ 18 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ يەرلەردىن ھۆكۈمەتكە غەللە ـ پاراق تاپشۇرماسلىقنى قارار قىلىدۇ.

1755 ـ يىلى (چېيەنلۇڭنىڭ 20 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشىنى باشلايدۇ. قۇمۇل شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا يۈرۈش قىلىشىنىڭ بازىسى ۋە مۇستەھكەم ئارقا سەپىگە ئايلىنىدۇ. يۇسۇپ ئۇيغۇر خەلقىنى باشلاپ ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن مۇھىم تۆھپە قوشىدۇ.

1756 ـ يىلى (چېيەنلۇڭنىڭ 21 ـ يىلى) تۇرپاندا مەڭلىك ئىسيان كۆتىرىدۇ. يۇسۇپ ئورۇنباسار ئەسكەر ئەمەلدارى زۇيۈڭلۇڭ بىلەن بىرلىكتە مەڭلىكنىڭ ئوغلى ئاق خوجىنى تىرىك تۇتىدۇ. ھەمدە تۇرپاننىڭ جاساق فۇگوگۈڭى ئىمىن خوجىغا خەۋەر قىلىدۇ. يەنە 300 ئەسكەر ئەۋەتىپ ئىمىن خوجىغا ياردەم بېرىپ توپلاڭنى باستۇرىدۇ.

1758 ـ يىلى (چېيەنلۇڭنىڭ 23 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ چوڭ ـ كىچىك خوجىلار توپلىڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئەسكەر ئەۋەتىدۇ. يۇسۇپ ئۆزىنىڭ 100 دىن ئارتۇق

ئەسكىرىنى باشلاپ چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسىگە قوشۇلۇپ جازا يۈرۈشىگە ئاتلىنىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يۇسۇپكە «قوشۇن باشلىقى» دېگەن ئەمەل بېرىپ، باشقىلاردىن ئالاھىدە كۆرىدۇ ۋە ئىشەنچىلىك ئادەم دەپ ھېسابلايدۇ. يۇسۇپ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ئەگىشىپ يېڭىدىن ئېلىنغان شەھەرلەرنى مۇستەھكەملەيدۇ. ئالدىنقى سەپكە ياردەم قىلىدۇ.

چوڭ ـ كىچىك خوجىلار ئوچۇق ـ ئاشكارا توپىلاڭ كۆتۈرگەندىن كېيىن، كۇچانىڭ ھاكىم بېگى قاتارلىقلار ئۆز يۇرتىنى تاشلاپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە تەۋە بولىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى كۇچانى يەنە يۇسۇپنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ.

1758 ـ يىلى (چېيەنلۇڭنىڭ 23 ـ يىلى 7 ـ ئايدا) «سىلىم ۋە شايارلىق مۇسۇلمانلار تەۋە بولۇشنى ئىلتىماس قىلىدۇ. يۇسۇپ ئۇلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ، گازارمىغا ئېلىپ كېلىدۇ. قېلىشنى خالىغانلارنى ئۆز تەۋەلىكىگە ئالىدۇ. 8 ـ ئايدا كۇچا ئېلىنغاندىن كېيىن يارخاشاڭ يۇسۇپنى كۇچانى ساقلاشقا بۇيرۇيدۇ. ئاقسۇ تەسلىم بولغاندىن كېيىن چېگرىنى تىنچلاندۇرۇش جياڭجۇنى جاۋخۇي يۇسۇپكە ئاقسۇنى ساقلاشقا بۇيرۇق قىلىدۇ. ئۇچتۇرپان تەسلىم بولغاندىن كېيىن، يۇسۇپنىڭ شۇ جايىنى ساقلىشىغا يەنە بۇيرۇق قىلىدۇ» (خې نىنىڭ «مۇسۇلمانلار رايونى تەزكىرىسى» نىڭ 11 ـ تومىدىن). 10 ـ ئايدا چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسىنىڭ ئاساسلىق قوشۇنى يەكەنىڭ يېڭىچىپان دېگەن يېرىدە مەغلۇب بولىدۇ. ئۇ چاغدا ئۇچتۇرپاننى ساقلاۋاتقان ئەسكەر پەقەت 250 كىشى ئىدى. يۇسۇپ ئارقا سەپتە بەرەر ئۆزگىرىش بولۇپ قالمىسۇن دەپ ئاقسۇدىن ئۇچتۇرپانغا 500 ئەسكەر يۆتكەپ كېلىدۇ. ئاندىن پروتكىلاردىن ئەسكەر قوبۇل

قىلىپ ئۇلارغا ئوزۇق - تۇلۇك، ئات، چاي، پۇل قاتارلىق نەرسىلەر تارقىتىپ بېرىپ يەكەندىكى توپىلاڭچىلارنىڭ ھەربىي كۈچىنى تارقاقلاشتۇرۇش، جاڭخۇينى مۇھاسىرىدىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىدۇ. يۈسۈپ يەنە ئات - تۆگە يۆتكەپ ئالدىنقى سەپكە يارەدەم قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمدارلىقى يۈسۈپنى تەقدىرلەپ بېيلىلىققا ئۆستۈرىدۇ. جاڭخۇي مۇھاسىرىدىن بۆسۈپ چىقىپ مۇستەھكەم ئارقا سەپكە ئېگە بولغانلىقتىن ئەسكەر يۆتكەپ كېلىپ ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1759 - يىلى) ئۇچتۇرپان قاتارلىق جايلارغا جازا يۈرۈش قىلىپ چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ قوشۇنىنى تېز يۇقىتىدۇ.

1759 - يىلى (چىيەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يۈسۈپكە ئايماق ژاڭلىقىنى بېرىدۇ. گاۋزۇڭ يەكەن، قەشقەردىن ئىبارەت ئىككى شەھەرنى باشقۇرۇشقا «مۇسۇلمانلار ئۆز يۇرتىنى باشقۇرۇشتا ئۆز مىللىتىدىن بولمىسا بولمايدۇ» دېگەن مەقسەتتە، يۈسۈپنى قەشقەردە تۇرۇشلۇق سەنجەن ئامبالىدىغا تەيىنلەيدۇ ۋە جەنۇبتىكى 8 شەھەرگە قوماندان قىلىپ ئىلى جياڭجۈننىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇچتۇرپاننى مۇھىم جاي دەپ بىلگەچكە ئۇ يەرگە ئاسانلىقچە ئادەم تەيىنلىمەيدۇ. چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ مالمانچىلىقى تىنچلانغاندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 1760 - يىلى (چىيەنلۇڭنىڭ 25 - يىلى) يۈسۈپنىڭ ئوكسى ئابدۇللانى ئۇچتۇرپانغا ھاكىم بەگ قىلىپ تەيىنلەپ قۇمۇل ۋاڭ ئەۋلادلىرىغا ئالاھىدە ئىشەنگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

ئابدۇللا ئۇچتۇرپاننىڭ ھاكىم بەگلىكىگە تەيىنلەنگەندىن كېيىن ئۇچتۇرپاننىڭ ئىش بېجىرىش ئامبىلى سۈچىڭ بىلەن تىل

بىرىكتۇرۇپ، خەلقنى ئاياق - ئاستى قىلىپ قاقتى - سوقتى قىلغانلىقتىن شۇ جايدىكى خەلقنىڭ غەزىپىنى قوزغايدۇ. ئابدۇللا قاباھەتلىك كىشى بولۇپ ئۇچتۇرپانلىقلارنى قامچىلاپ ئۇرۇشقا ئادەتلىنىدۇ. مال - دۇنياغا تويماي كۆپ تەرەپتىن قاقتى - سوقتى قىلىدۇ. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلىرىمۇ خالىغىنىنى قىلىپ خەلقنى ئالداپ - سالداپ، دەرت - ئەلەمگە سالىدۇ. «ئابدۇللا زوراۋانلىق قىلىپ ئۆز تۇغقانلىرىدىنمۇ ۋاز كېچىدۇ. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى قۇمۇللۇق ئۇيغۇر ئىشكارلار ئۇنىڭغا بولۇشۇپ خەلقنى ئاياق - ئاستى قىلىپ ئۇلارنىڭ رەخت - پۇچۇق، ئاشلىق، ئات، قويلىرىنى زورلۇق بىلەن ئالاتتى. بۇنىڭغا كۆنمىگەنلەرنى ئۇرۇپ دۇمبالايتتى. رايىغا باققانلارنى تەقدىرلەپ ماختايتتى» (ۋاي يۇەننىڭ «مۇقەددەس ھەربىي ئىشلار خاتىرىسى» نىڭ 4 - تومى).

ئابدۇللا قاتارلىقلار خەلقە زورلۇق - زۇمبۇلۇق قىلىپلا قالماي، شۇ جايدىكى كىچىك مەنسەپدارلارنىمۇ خالىغانچە قامچىلايتتى. 1765 - يىلى (چىيەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى) شۇ جايدىكى بىر كىچىك مەنسەپدار سوۋغا - سالاملىرىنى كۆتىرىپ كېلىپ نەگە ئاپىرىپ بېرىدىغانلىقىنى بىلمەي ئابدۇللادىن يولىورۇق سورايدۇ. ئابدۇللا بولسا «ماڭا ھۆرمەتسىزلىك قىلدى» دەپ نەچچە ئون قامچا ئۇرىدۇرىدۇ. بۇ كىچىك مەنسەپدار ئامالسىزلىقتىن مۆھۈر بەگدىن يولىورۇق سورايدۇ. ئۇمۇ «ماڭا ھۆرمەتسىزلىك قىلدى» دەپ 30 پالاق ئۇرىدۇرىدۇ. «شۇڭا مۇسۇلمانلار ئاممىسى ئىچى تىت - تىت بولۇپ، ناھەقچىلىككە قارشى قوزغىلىشنى ئويلاشقان» («جەنۇبىي شىنجاڭ تەسىراتى» نىڭ 12-تومى). ئۇچتۇرپان خەلقى قارشىلىق كۆرسىتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. قوزغىلىش ھارپىسىدا بىر كىشى ئابدۇللاغا بۇ سىرنى ئاشكارلاش

ئۇچۇن باردۇ. لېكىن بۇ چاغدا ئابدۇللا «چالا مەس بولۇالغان بولۇپ»، «كەيپىمنى بۇزماقچى» دەپ بىلىپ «گېپىگە ئىشەنمەي ئۇ كىشىنى قوغلاپ چىقىرىدۇ» (يۇقىرىقى كىتابتىن). شۇ كېچىسى يېرىم كېچىدە قوزغىلاڭچىلار يامۇل مەھكىمىسىگە بۆسۈپ كىرىپ ئابدۇللا ۋە ئائىلىسىدىكى ھەممە كىشىنى ئولتۇرىدۇ. ئاندىن سۇچىڭنىڭ مەھكىمىسىگە بۆسۈپ كىرىدۇ. سۇچىڭ ئۆزىنى ئۆلتۇرۋالىدۇ.

قوزغىلاڭ ئاخىرى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قانلىق باستۇرۇشىغا ئۇچراپ مەغلۇپ بولىدۇ. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئابدۇللا ۋە ئۇنىڭ قول چوماقلىرىنىڭ يامان ئىشلىرىنى يوشۇرۇپ ۋە ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىپ، ئۇلارنى قانات ئاستىغا ئالغانلىقتىن كېلىپ چىققانىدى. قوزغىلاڭ باستۇرۇلغاندىن كېيىن ئىلى جياڭجۈنى مىڭ رۇي: «ھەرقايسى شەھەرلەردىكى بەگلەرنىڭ قولىدىن ئىش كەلمەيدۇ. قاقتى - سوقتى قىل دېسە ھەممىدىن ئېشىپ چۈشىدۇ» دەپ ئۇلارنى تەكشىمەكچى بولىدۇ. بىراق چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ: «بۇ كىشىلەر بىزگە بالدۇر تەۋەلىك بىلدۇرگەن يەرلىكلەر، كۈچ چىقىرىپ ھۆكۈمەتكە تۆھپە قوشقان، ئۇنداق قىلغاندا ئۇلارنىڭ گۇمانىنى قوزغاپ قويىمىز» دەپ قوشۇلمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىش ئەمەلگە ئاشمايدۇ.

1763 - يىلى (چېنلۇڭنىڭ 28 - يىلى) يۈسۈپ يەكەنگە يۆتكىلىپ شۇ جاينى ساقلايدۇ. 1766 - يىلى (چېنلۇڭنىڭ 31 - يىلى) يۈسۈپ يەكەندىن قۇمۇلغا يۆتكىلىپ كېلىدۇ. ھەمدە چوڭ ئوغلى ئىبراھىمنى ئېلىپ بېيجىڭغا بارىدۇ. يولدا ئىككىسىلا كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولىدۇ.

قۇمۇلنىڭ 5 - ئەۋلاد ۋاڭى ئىسھاق يۈسۈپنىڭ ئىككىنچى

ئوغلى بولۇپ ئايماق ۋاڭ دەرىجىلىك جاساق بېيلىلىققا ۋارىسلىق قىلىدۇ. 1771 - يىلى ئۇ بېيجىڭغا بارغاندا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا ئوچ كۆزلۈك توزنىڭ قانىتى سانچىلغان قالپاق، سىرىق پىنجەك تارتۇق قىلىپ، چېنچىڭمېن ئىشىكىدىن كىرىپ - چىقىشىغا رۇخسەت قىلىدۇ. مىلادى 1773 - يىل (چېنلۇڭنىڭ 38 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىسھاققا «قوشۇن باشلىقى» دېگەن ۋەزىپىنى بېرىپ، ئىلىدا تېرىقچىلىق قىلىۋاتقان ئۇيغۇرلارغا مەسئۇل قىلىدۇ. كېيىن (چېنلۇڭنىڭ 41 - يىلى) ئۇ قۇمۇلغا قايتىپ كېلىدۇ. 1780 - يىلى (چېنلۇڭنىڭ 45 - يىلى) ئىسھاق ۋاپات بولىدۇ.

قۇمۇلنىڭ 6 - ئەۋلاد ۋاڭى ئەردىشىر ئىسھاقنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، 1780 - يىلى (چېنلۇڭنىڭ 45 - يىلى) ئايماق ۋاڭ دەرىجىلىك جاساق بېيلىلىققا ۋارىسلىق قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شەرقىي شىنجاڭدىكى تۆت شەھەردىكى «بالدۇر تەۋە بولغان يەرلىكلەر» گە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىدۇ. مىلادى 1788 - يىلى (چېنلۇڭنىڭ 53 - يىلى 1 - ئايدا) گاۋزۇڭ مۇنداق دەپ يارلىق چۈشۈرىدۇ: «قۇمۇل، تۇرپان ئىككى رايون تارىختىن بۇيان دۆلەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ كەلدى. قالغان شەھەرلەردىكى مۇسۇلمانلار بولسا پېقىر شىنجاڭنى تىنچلاندۇرغاندىلا تەۋە بولغان بولۇپ 30 يىلچە ۋاقىت ئۆتتى. شۇڭا ئۇلارنى ئىلھاملاندۇرۇش ئۈچۈن ئايرىم - ئايرىم ھالدا شەپقەت ياغدۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇلارغا ۋاڭ، بېيلى، بەيسى، گۇڭ، تەيجى قاتارلىق ئۇنۋانلارنى بېرىشكە بولىدۇ». چېنلۇڭنىڭ 48 - يىلى ئۇ مىللىي ئىشلار مەھكىمىسىگە ئۇلارنىڭ ئۇنۋان - مەرتىۋىلىرىنى ئېنىقلاپ يا ئاتا مىراس قىلىشقا، يا دەرىجىسىنى چۈشۈرۈپ ۋارىسلىق قىلىشقا بەلگىلەشنى بۇيرۇپ مۇنداق دېگەن:

«بۇ ئىش شۇ بويىچە بېجىرىلگەن بولسىمۇ ئۇلارنىڭ تەۋە بولغانلىقىغا ئۇزۇن يىل بولغانلىقتىن پېقىرنىڭ شەپقىتىگە مىننەتدار بولۇپ ئۆز ئىشلىرىنى تىرىشىپ ئىشلىدى. مەسىلەن، قۇمۇلنىڭ ئايماق ۋاڭى دەرىجىلىك بەيسى ئەردىشىرنىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى ئەبەيدۇللا تەۋەلىك بىلدۇرۇپ بىرقانچە ئەۋلاد ئۆتتى. ئەردىشىرنىڭ بوۋىسى يۈسۈپ ھەربىي ئىشلار جەھەتتە تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنىدى. ئۇلار ھەربىي ئىشلار جەھەتتە خىزمەت كۆرسىتىپ ئۇنۋاغا ئېرىشكەن ياكى بولمىسا ئاتا - بوۋىسىنىڭ شەپقىتىگە ئۇنۋان بېرىلگەن. ئەگەر بىز بۇرۇنقى تۈزۈم بويىچە ئۇلارنىڭ دەرىجىلىرىنى چۈشۈرۈپ ۋارىسلىق قىلدۇرساق، پېقىر مۇسۇلمانلارنىڭ بېشىنى سىلاش مەقسىتىگە يەتمىگەن بولىمەن. شۇڭا، ئەردەشىر، سىبتىۋالدى، ئوسمان، ئىبراھىم، ئېرمىزاپ بابا، ئابلا، پەرىدۇن، ئابدۇنەزەر، پاشا قاتارلىق ئون كىشى ھازىر ۋارىسلىق قىلغان ۋاڭ، بەيسى، گۇك، تەيجىلىك ئۇنۋانلىرىنىڭ دەرىجىسى چۈشۈرۈلمەي ئاتا مىراس بولۇپ قالسۇن . . . . » («چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمەت ئىشلىرىدىن خاتىرە»نىڭ 1296 - بابى).

مىلادى 1813 - يىلى (جياچىڭنىڭ 18 - يىلى) ئەردىشىر ۋاپات بولىدۇ. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى بىشىر 7 - بولۇپ ۋاڭلىققا ۋارىسلىق قىلىدۇ. جياچىڭنىڭ 18 - يىلى 2 - ئايدا ئايماق ۋاڭ دەرىجىلىك جاساق بەيلى بولىدۇ.

مىلادى 1820 - يىلىدىن 1828 - يىلىغىچە (جياچىڭنىڭ 25 - يىلىدىن داۋگۇاڭنىڭ 8 - يىلىغىچە) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەسكەر ئەۋەتىپ جاھانگىر خوجا توپىلىڭىنى تىنچلاندۇرىدۇ. قۇمۇل ئارقا سەپ تەمىنات بازىسىغا ئايلىنىپ، ھارۋا - تۆگىلەر بىلەن ھەربىي تەمىنات بۇيۇملىرىنى توشۇپ بېرىدۇ. پەقەت 1826 - يىلى بىر يىلدىلا بىشىر ئۆز رايونىدىن مىڭ دانە

كالا ھارۋىسى توپلاپ قۇمۇلدىن تۇرپانغا ھەربىي ئاشلىق يۆتكەپ بېرىدۇ. مىلادى 1832 - يىلى (داۋگۇاڭنىڭ 12 - يىلى) بىشىر جۇنۋاڭلىققا تەينىلىنىدۇ. مىلادى 1864 - يىلى (تۇڭجىنىڭ 3 - يىلى) ئۆستەڭ چېپىشتا خىزمەت كۆرسىتىدۇ ۋە چىنۋاڭلىق ئۇنۋانىغا ئېرىشىپ، قۇمۇلنىڭ يارەمچى ئىش بېجىرىش ئامبالىلىقىغا تەينىلىنىدۇ.

مىلادى 1864 - يىلدىن باشلاپ (تۇڭجىنىڭ 3 - يىلى) شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا كەڭ كۆلەملىك دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلايدۇ. بىشىر ئۆز تەۋەلىكىدىكى تەيجى، بەگلەرگە مۇداپىئەلىنىشنى ۋە باستۇرۇشنى كۈچەيتىشنى ئۇقتۇرىدۇ. مىلادى 1864 - يىلى 9 - ئاينىڭ 29 - كۈنى (تۇڭجىنىڭ 3 - يىلى 8 - ئاينىڭ 29 - كۈنى) قۇمۇل خۇيزۇلىرىدىن ماجاۋچىياڭ، ماخۇمەن قاتارلىقلار قوزغىلاڭ كۆتۇرىدۇ. بىشىر ۋە قۇمۇلنىڭ ئىش بېجىرىش ئامبىلى ۋاڭ لىڭلار ئەسكەر باشلاپ باستۇرىدۇ ۋە ماجاۋچىياڭ، ماخۇمەنلەرنى ئۆلتۇرىدۇ. 10 - ئاينىڭ 2 - كۈنى تۇخۇلۇق خۇيزۇ ماتيەنسەي قوزغىلاڭ كۆتۇرۇپ شۇ جايدىكى باجگىر ئەمەلدارلارنى ئۆلتۇرىدۇ. ھەمدە جەنۇبتىكى تالاڭچىنغا ھۇجۇم قىلىدۇ. بىشىر زەنگى باقى، گارنىزون ئەمەلدارى جاۋىيىڭجېلەرنى باستۇرۇشقا ئەۋەتىدۇ. تەڭرىتاغنىڭ تۆمۇرتى دېگەن جايدا ماتيەنسەي ئۆلتۇرۇلىدۇ. بۇ چاغدا قۇمۇلدا چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىدىن پەقەت 500 ئەسكەر ۋە ئەنشىدىن كەلگەن 200 يارەمچى ئەسكەرلا بار ئىدى. 6 - ئايدا خۇيزۇلاردىن خېيلاۋۇا، ئۇيغۇرلاردىن سۇپۇرگە قاتارلىقلار كونا شەھەرنى ۋەيران قىلىپ، ئىش بېجىرىش ئامبىلى زاڭداڭگانى ئۆلتۇرىدۇ ۋە شەھەر ئىچىگە بېسىپ كىرىپ بىشىر ۋاڭنى تىرىك تۇتىدۇ. مىلادى 1866 - يىلى 7 - ئايدا (تۇڭجىنىڭ 5 - يىلى 6 -

ئايدا) باركۆلدىكى ئەسكەر باشلىقى خې گۈەن قۇمۇلغا ياردەم
بېرىش ئۈچۈن يۈجىلىكشىياڭنى ئەۋەتىدۇ. ئۇلار شەھەرنى ئىش-
غال قىلىدۇ. قوزغىلاڭچىلار تۈرپانغا چېكىنىدۇ. بۇ چاغدا قوز-
غىلاڭ ئوتى يالقۇنلاپ كەتكەنىدى. بىشىر مىنئەن ئايماق ۋاڭىنىڭ
مۇڭغۇل ئەسكەرلىرىنى ياردەمگە كېلىشكە ۋە شۇ ئارقىلىق بارد-
كۆل، قۇمۇلدىكى ئەسكەرلەر بىلەن بىرلىكتە تۈرپانغا ھۇجۇم
قىلىش مەقسىتىدە چىڭ سۇلالىسى ئوفىتسېرى ئوريا سوتاينى
ماڭدۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا شۇجۇغىمۇ بىرقانچە نەپەر ئەلچى
ئەۋەتىدۇ. چىڭ لۇڭنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىنى تەكلىپ قىلىدۇ.
بىراق بۇلاردىن نەتىجە چىقمايدۇ. 12 - ئايدا سۇپۇرگە جەنۇب
ۋە شىمالدىكى ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ 5 مىڭدىن ئارتۇق قوزغ-
لاڭچىلىرىنى باشلاپ قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى
قوشۇنلىرىنىڭ مۇئاۋىن لەشكەر باشلىقى لىڭ شياڭ 3 مىڭ
ئەسكەرنى، شاسىبلىم بەگ 5 مىڭ ئەسكەرنى باشلاپ ئالدىغا چىقد-
ىدۇ. نەتىجىدە ئۇلار لېۋشۇچۇەندە پۈتۈنلەي ھالاك بولىدۇ. شۇ
چاغدا بەزى كىشىلەر بىشىرنى قېچىپ كېتىشكە دەۋەت قىلغان.
بىشىر: «بىز ئەجدادلىرىمىزدىن تارتىپ تەڭرىنىڭ شەپقىتى بە-
لەن بۇ يەردە تۇرىدۇق، ئەمدى ئۆلۈم ئالدىدا قاچساق بولامدۇ؟
» دېگەن («چىڭ سۇلالىسى تارىخىي ئارگىناللىرى» نىڭ 493
- تومى). ئۇ قالغان - قاتقان 2 مىڭ ئەسكەرنى يىغىپ سۇمقاغ-
دا قوزغىلاڭچىلار بىلەن قايتا ئېلىشىپ يەنە مەغلۇب بولىدۇ.
ئۆزى تىرىك قولغا چۈشىدۇ. مىلادى 1867 - يىلى 2 - ئايدا
(تۇڭجىنىڭ 6 - يىلى 1 - ئايدا) بىشىر قوزغىلاڭچىلار تەرىپ-
دىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈ-
مىتى ئۇنى خىزمەت كۆرسەتكەن دەپ قاراپ ئۇنىڭغا چىنۋاڭ
دېگەن نام بېرىدۇ، ھەمدە 120 مىڭ سەر كۈمۈش بېرىپ شەھەر-

نى ۋە ئۇنىڭ قەبرىسىنى ياسىتىدۇ.

بىشىرنىڭ ئوغلى مۇھەممەت 8 - بولۇپ ۋاڭلىققا ۋارىسلىق
قىلىدۇ. مىلادى 1867 - يىلى (تۇڭجىنىڭ 6 - يىلى) ئۇ
جاساق چىنۋاڭ بولىدۇ. ئۇ پالەچ كېسىلگە گىرىپتار بولۇپ
قالغاچقا، ئۇنىڭ ئانىسى مېھرىبانۇ ھۆكۈم سۈرىدۇ. مىلادى
1868 - يىلى 8 - ئايدا (تۇڭجىنىڭ 7 - يىلى 7 - ئايدا)
قۇمۇلنىڭ ئىش بېجىرىش ئامبىلى ۋېڭ لىڭ ئەنشى، دوڭخۇاڭ-
لاردا ئەسكەر قوبۇل قىلىپ قايتىپ كېلىپ قۇمۇلنى
ئىدارە قىلىدۇ.

مىلادى 1873 - يىلى (تۇڭجىنىڭ 12 - يىلى كۈزدە) بەي
يەنخۇ 10 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر باشلاپ شۇجۇدىن قۇمۇلغا
كېلىدۇ. 9 - ئايدا بەي يەنخۇ قۇمۇللۇق ئۇيغۇر يۈسۈپنىڭ
ياردىمىدە شەھەر ئىچىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. 10 - ئايدا چىڭ
سۇلالىسى ئەسكەرلىرى شەھەر ئىچىنى ئىشغال قىلىدۇ. بەي
يەنخۇ مۇھەممەت ۋە ئۇنىڭ ئانىسى مېھرىبانۇ قاتارلىقلارنى تۇرپاد-
غا بۇلاپ قاچىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى كېچە - كۈندۈز
قوغلىشىپ لياۋدۇڭغا بارغاندا مۇھەممەت ۋاڭ ئەر - خوتۇننى
قۇنتۇزۇپ قالىدۇ. ۋاڭنىڭ ئانىسىنى بولسا بەي يەنخۇ تۇرپانغا
بۇلاپ كېتىدۇ. كېيىن بەي يەنخۇ ياقۇپبەگكە سېتىلىدۇ. مېھرد-
بانۇ قۇمۇلنىڭ ئىش بېجىرىش ئامبىلى ۋېڭ لىڭنىڭ كۈچ چىقد-
ىرىشى بىلەن 1875 - يىلى (گۈاڭشۈنىڭ 1 - يىلى) قۇمۇلغا
قايتىپ كېلىدۇ. ئۇ مىڭ بىر جاپا - مۇشەققەت چېكىپمۇ ئۆز
ئىززىتىنى ساقلاپ قالىدۇ. ئەل جامائەت ئۇنىڭغا ئاپىرىن ئوقۇيد-
ىدۇ.

بەي يەنخۇ ياقۇپبەگكە سېتىلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي بىر قىسىم
ئەسكەر ئەۋەتىپ قۇمۇلنى پاراكەندە قىلىدۇ. قۇمۇلدىكى

ئارمىيە - خەلقتىن دەككە يەپ چېكىنىدۇ. جاھانگىرلارنىڭ قول-
لىشى بىلەن ياقۇپبەگ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى ئىگىلە-
ۋالىدۇ. پەقەت قۇمۇل رايونىلا قۇمۇلدىكى ئارمىيە - خەلقنىڭ
قولىدا قالىدۇ. ياقۇپبەگنىڭ قۇمۇلنىڭ ۋاڭى بولۇش مەقسىتى
ئەمەلگە ئاشمايدۇ.

مىلادى 1876 - يىلى (گۈاڭشۈنىڭ 2 - يىلى) زوزۇڭتاڭ
ئەسكەر باشلاپ كېلىپ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالىدۇ. جاڭ ياۋ قو-
ماندانلىقىدىكى خېنەنلىك ئەسكەرلەر قۇمۇلنى ساقلايدۇ. كېيىن
ئۇلار جەنۇبقا يۈرۈش قىلىدۇ. شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشنىڭ پۈت-
كۈل كۆرىشىدە قۇمۇل يەنىلا ئەسكەر ماڭدۇرۇشنىڭ بازىسى ۋە
ئارقا سەپ تەمىنات بازىسىغا ئايلىنىدۇ. كېيىن زوزۇڭتاڭ چوڭ
گازارمىسىنى قۇمۇلغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قوماندانلىق قىلىدۇ. قۇ-
مۇل خەلقى ئالدىنقى سەپكە پائال ياردەم بېرىدۇ. چىڭ سۇلالىسى
قوشۇنلىرى پۈتۈن شىنجاڭنى تىزلىك بىلەن قايتۇرۇۋالىدۇ.

مىلادى 1881 - يىلى (گۈاڭشۈنىڭ 7 - يىلى) مۇھەممەت
ۋالى ۋاپات بولۇپ ئۇنىڭ ئورنىغا شامەخسۇت ئولتۇرىدۇ. چىڭ
سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قۇمۇل ۋاڭلىرى ئەجدادلىرىدىن تارتىپ
ھۆكۈمەتكە سادىق بولغانلىقى، شامەخسۇت چېگرىدا جىددىيلىك
پەيدا بولۇپ خىراجەت يېتىشمىگەندە پائال خىزمەت كۆرسىتىپ
چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۈچۈن بىر قېتىمدىلا 40 مىڭ سەر
ئاشلىق پۇلىنى چىقىم قىلغانلىقىنى دەپ ئۈچ كۆزلۈك توزنىڭ
قانىتى سانجىلغان قالپاق تارتۇق قىلىدۇ، ھەمدە چېنچىمىن
ئىشىكىدىن كىرىپ چىقىشقا رۇخسەت قىلىدۇ.

مىلادى 1915 - يىلى (مىنگونىڭ 4 - يىلى) شامەخسۇت
بېيجىڭغا بارىدۇ. 2 - ئاينىڭ 5 - كۈنى يۈەن شىكەي شامەخسۇ-
تقا بىرىنچى دەرىجىلىك جاخي ئوردىنى مۇكاپات بېرىدۇ. 24 -

كۈنى يەنە ئۇنىڭغا قوش مائاش بېرىپ ئالاھىدە كۆرگەنلىكىنى
بىلدۈرىدۇ. 3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى شامەخسۇتقا ھىمايىچى سەر-
كەردە ۋەزىپىسىنى بەرگەنلىكىنى ئېلان قىلىدۇ.

1930 - يىلى 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى (مىنگونىڭ 19 -
يىلى) شامەخسۇت كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ چوڭ
ئوغلى نەزەرگە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ۋاقتىدا فۇگوگۈڭلۇق
ئۇنۋانى بېرىلگەنىدى. مىنگونىڭ 4 - يىلى 2 - ئاينىڭ 5 -
كۈنى يۈەن شىكەي ئۇنىڭغا بېيسىلىق ئۇنۋانى بەرگەنىدى. 1928
- يىلى چىنۋاڭلىققا كۆتۈرۈلگەنىدى. 1929 - يىلى (مىنگونىڭ
18 - يىلى) جىن شۇرېن ئۇنىڭغا ئۆلكىلىك مەھكىمىنىڭ مەسلە-
ھەتچىسى دېگەن ۋەزىپىنى بېرىپ ئۇنىڭ يەر - زېمىنىنى ۋە
ئېمتىيازىنى ئەمەلدىن قالدۇرىدۇ. نەتىجىدە دېھقانلار قوزغىلىڭى
تۈپەيلىدىن ئەمەلگە ئاشمايدۇ. 1932 - يىلى (مىنگونىڭ 21 -
يىلى) «12 - ئاپرېل» ئۆزگىرىشىدىن كېيىن شېڭ شىسەي
نەزەرنى ماشىنا بىلەن قۇمۇلغا قايتۇرىدۇ. 1934 - يىلى 9 -
ئايدا (مىنگونىڭ 23 - يىلى) نەزەر ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

قادىر سوپى تەرجىمىسى

(«قۇمۇل تارىخ ماتېرىياللىرى» 1 - توپلامدىن ئېلىندى)

تۇرپان جۇنۇاڭى ئىمىن خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى

مۇھەممەت ئىمىن

چىڭ سۇلالىسى مەركىزى ھۆكۈمىتى چېنلۇڭنىڭ 20 - يىلى (مىلادى 1755 - يىلى) جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ توپلىڭىنى تىنجىتقاندىن كېيىن، غەربىي شىمال چېگرىسىنى ئاساسىي جەھەتتىن مۇقىملاشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە مۇسۇلمانلار رايونى (ھازىرقى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونى) دىكى چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپلىڭىنى بېسىقتۇرۇپ، شىنجاڭدا بىر يۈرۈش ھۆكۈمرانلىق ئورگانلىرىنى تەسىس قىلدى. چىڭ سۇلالىسى مەركىزى ھۆكۈمىتى ئۆزلىرىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەنلىكىنى ئۇستىدە توختالغاندا، ھامان بۇ جەھەتتىكى تۆھپىنى چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن جاۋ خۇينىڭ نامىغا يازىدۇ. بۇنداق قىلىشقۇ توغرا، لېكىن بۇنداق بولغاندا تازا ئەتراپلىق بولمايدۇ. تۇرپاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سەردارى ئىمىن خوجىنىڭ شۇ قېتىمقى بىرلىككە كەلتۈرۈش جەريانىدا ئوينىغان مۇھىم رولىنىمۇ يوققا چىقىرىشقا بولمايدۇ. ئىمىن خوجا بۇ قېتىمقى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن پادىشاھ چېنلۇڭ ئۇنىڭغا تېگىشلىك مەمۇرىي ۋەزىپە ۋە پەخرى نام بەرگەن ھەم مەرتىۋىسى يىلمۇ - يىل ئۆستۈرۈلگەن، شۇنداقلا سىزما سۇرىتى جۇڭنەنخەيدىكى بىنەپشە نۇر راۋىقىغا ئېسىلغانىدى. چېنلۇڭ خان ئۇنىڭغا «بىلگىنىنى ئېيتماي قالمايدۇ، ئېيتقانلىرىنىڭ نامۇۋاپىق يېرى يوق» دەپ بېغىشلىما يېزىپ بەرگەن.

ئىمىن خوجىنىڭ ئاتىسى نىياز خوجا تۇرپانىنىڭ چوڭ ئاخۇنى بولۇپ، ئىمىن خوجا دەۋرىگە كەلگەندە ئۇ پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن لۇكچۇنگە كۆچۈپ كېلىپ، بۇ جايدا ئولتۇراقلاشقان. بۇ چاغدا

رى ئاساسەن تۇرپاندىن كۆچۈپ بارغان مۇشۇ ئۇيغۇرلار ئىچىدىن تەشكىل قىلىنغانىدى. مەنسەپ دەرىجىسى بويىچە ئېيتقاندا ئىمىن خوجا «گۇڭ» لۇقما ئېرىشكەن تۇنجى يەرلىك ئاقسۆڭەك ئىدى. شۇ چاغدا چىڭ سۇلالىسى مەركىزى ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا «جاساق فۇگوگۇڭ» دېگەن نامنى بەرگەنىدى. چىڭ سۇلالىسى مەركىزى ھۆكۈمىتى ئىمىن خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنى نېمە ئۈچۈن شۇنچىۋالا ئەتىۋارلاپ ئىشقا قويىدۇ؟ بۇ ھەقتە تەپسىلىي توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

تارىختىن ئازراق خەۋىرى بار كىشىلەر پادىشاھ چېنلۇڭنىڭ چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى توپىلىڭىنى تىنجىتىپ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەنلىكى ئۈستىدە توختالغاندا، ھامان بۇ جەھەتتىكى تۆھپىنى چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن جاۋ خۇينىڭ نامىغا يازىدۇ. بۇنداق قىلىشقۇ توغرا، لېكىن بۇنداق بولغاندا تازا ئەتراپلىق بولمايدۇ. تۇرپاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سەردارى ئىمىن خوجىنىڭ شۇ قېتىمقى بىرلىككە كەلتۈرۈش جەريانىدا ئوينىغان مۇھىم رولىنىمۇ يوققا چىقىرىشقا بولمايدۇ. ئىمىن خوجا بۇ قېتىمقى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن پادىشاھ چېنلۇڭ ئۇنىڭغا تېگىشلىك مەمۇرىي ۋەزىپە ۋە پەخرى نام بەرگەن ھەم مەرتىۋىسى يىلمۇ - يىل ئۆستۈرۈلگەن، شۇنداقلا سىزما سۇرىتى جۇڭنەنخەيدىكى بىنەپشە نۇر راۋىقىغا ئېسىلغانىدى. چېنلۇڭ خان ئۇنىڭغا «بىلگىنىنى ئېيتماي قالمايدۇ، ئېيتقانلىرىنىڭ نامۇۋاپىق يېرى يوق» دەپ بېغىشلىما يېزىپ بەرگەن.

ئىمىن خوجىنىڭ ئاتىسى نىياز خوجا تۇرپانىنىڭ چوڭ ئاخۇنى بولۇپ، ئىمىن خوجا دەۋرىگە كەلگەندە ئۇ پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن لۇكچۇنگە كۆچۈپ كېلىپ، بۇ جايدا ئولتۇراقلاشقان. بۇ چاغدا

لۇكچۇن شەرقىي موغۇلستاننىڭ سويۇرغاللىق زېمىنلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، «تۇمەنچى» (تۇمەنبەگ) قويۇلغان بەگلىك ئىدى. بۇنىڭ بىلەن بۇ جاي قارا غوجا، تۇرپان، چالىش (قارا شەھەر) قاتارلىق جايلارنىڭ مەركىزىگە ئايلانغانىدى.

1720 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى خانى كاڭشى قوشۇن ئەۋەتىپ، جۇڭغارلارنىڭ سەرداري سىۋان ئاراپتانىنىڭ بۆلگۈنچىلىكىگە جازا يۈرۈشى قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى قۇمۇلدىن يولغا چىقىپ، لۇكچۇنگە كەلگەندە ئىمىن خوجا پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىدۇ. كېيىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئۈرۈمچىدىن چېكىنىپ تۇرپان ئەتراپلىرىغا ئورۇنلاشقاندا ئىمىن خوجا ئۇلارغا ھەمكارلىشىپ بوز يەر ئېچىپ، تېرىقچىلىق قىلىشقا ياردەملىشىدۇ.

18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى چىڭ سۇلالىسى راسا قۇدرەت تاپقان دەۋر ئىدى. پادىشاھ چىەنلۇڭ قوشۇن ئەۋەتىپ جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ سەردارى داباچىغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا بەل باغلايدۇ. 1755 ـ يىلى تېخى خېشى رايونىنىڭ ئەنشى دېگەن جايىدا تۇرۇۋاتقان ئىمىن خوجا 300 دەك ئەسكىرى بىلەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ھەمكارلىشىپ جەڭ قىلىپ، ئىلى رايونىغچە بارىدۇ. بۇ يۈرۈشتە ئىمىن خوجا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن مەرتىۋىسى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ «دۆلەتنى تېنچلاندۇرغۇچى گۈك» لۇققا ئۆستۈرۈلىدۇ.

چوڭ ـ كىچىك خوجىلار توپىلىڭى تېنچىتىلغاندىن كېيىن، ئىمىن خوجا جۇنۇاڭلىققا ئۆستۈرۈلۈپ قەشقەر ۋە يەكەننىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلىنىپ، بۇ يەردە ئىش بېجىرىدۇ. 1763 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى مەركىزى ھۆكۈمىتىنىڭ يارلىقى بىلەن

لۇكچۇنگە قايتىپ كېلىدۇ.

ئىمىن خوجا ئۆمرىدە ئىككى قېتىم بېيجىڭغا بېرىپ پادىشاھ چىەنلۇڭ بىلەن كۆرۈشۈشكە مۇيەسسەر بولغان. يەنى 1764 ـ يىلى 1 ـ قېتىم بارغان. 1767 ـ يىلى 2 ـ قېتىم بېيجىڭغا بارغان ۋە بۇ يەردە بەش يىلغا يېقىن تۇرۇپ ئاندىن تۇرپانغا قايتىپ كەلگەن.

ئىمىن خوجىنىڭ ھاياتىدىكى ئەڭ چوڭ تۆھپىسى شۇكى، ئۇ سېۋان ئاراپتان، داباچى، ئامورسانا، مەڭلىك، بۇرھانىدىن، خوجا جاھان قاتارلىق كۈچلەرنىڭ بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى ھەرىكەتلىرىگە ئۆز ۋاقتىدا ئەمەلىيەتتى ئارقىلىق قارشى تۇرۇپ، ۋەتەنىنىڭ بىرلىكىنى قوغداش، چېگرا رايونىنىڭ ئەمىنلىكىنى كاپالەتلەندۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەردە زور تۆھپىلەرنى قوشقان.

1. ئىمىن خوجىنىڭ بەگلىك مەنسىپىنى قولغا كەلتۈرۈش جەريانى ھەققىدىكى خەلق ئىچىدە ساقلانغان تارىخىي بايانلار

ئىمىن خوجا (يەرلىك تىلدا ئىمىن تۆرە، ئىمىن سوپى، ئىمىن ھېكىمبەگ، ئىمىن ۋاڭ دەپمۇ ئاتىلىدۇ). تۇرپان ئاستانىدىن بولۇپ، مىلادى 1694 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، مىلادى 1777 ـ يىلى ۋاپات بولغان. ئىمىن خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىدىن 13 كىشى 6 ئەۋلاد بولۇپ، 200 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە تۇرپان، پىچان، توقسۇن ئۇچ ناھىيە ھەم جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدىكى ئوندىن ئارتۇق ۋىلايەت، ناھىيىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

ئىمىن خوجىنىڭ تۇرپاننىڭ بېگى ئەخمەت باقى (كېيىش بەگ) نى تەختتىن چۈشۈرۈپ، ئۆزى ئايماق بېگى بولغانلىقى ھەققىدە مەن لۇكچۇن ۋە ئۈرۈمچىدىكى بىر قىسىم ئوقۇمۇشلۇق

زاتلاردىن تۆۋەندىكى پاكىتلارنى ئىگىلىدىم. ئۇنىڭ بىرىدە مۇنداق دېيىلىدۇ:

پىچانىڭ لۇكچۇن دېگەن يېرىدە ئەخمەت باقى (كېپىش بەگ) دېگەن كىشى پۈتۈن تۇرپانغا بەگ بولۇپ تۇرغان بولۇپ، ئۇ ئۆز ئوردىسىنىڭ ھەشەمەتلىكىنى كۆز - كۆز قىلىش ئۈچۈن «ئاسماندا ئەۋلىيا، ئەنبىيالار قەسىرى بولسا، يەردە مەنىڭ ۋەزىر - ۋۇزرالار ساريىم بار» دەپ ماختانغان. ئەخمەت باقى بەگ مال - دۇنياغا تويمايدىغان، چىرايلىق ئاياللارنى كۆرسە ئاياق ئاستى قىلىدىغان، خەلقنىڭ تۇرمۇشى بىلەن قىلچە كارى بولماي، ئەكسىچە ئۇلارغا زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىدىغان سۆرۈن تەلەتلىك، ياۋۇز تەبىئەتلىك كىشى بولغانلىقى ئۈچۈن خېلى بۇرۇنلا پۇقرالارنىڭ نەزەرىدىن چۈشۈپ كەتكەنىدى.

ئىمىن خوجا تۇرپاندىكى ئەڭ چوڭ فېئودال سوفى خوجىنىڭ نەۋرىسى بولۇپ، كىچىكىدىنلا تەسەۋۋۇپ (سوفىزم) تەربىيىسى ئېلىپ، كېيىنكى كۈنلەردە بوۋىسىنىڭ ئىشانلىقىغا ۋارىسلىق قىلىپ، نۇرغۇن مۇرىت (سوفى) قوبۇل قىلغان.

1718 - ، 1719 - يىللىرى ئەخمەت باقى بەگ (كېپىش بەگ) ئىمىن خوجىنىڭ نۇرغۇن مۇرىت قوبۇل قىلغانلىقىنى ئۆزىگە نىسبەتەن تەھدىت دەپ بىلىپ، ئوردىدىكى يېقىنلىرىنىڭ مەسلىھەتى بويىچە، ئىمىن خوجىنى ئوردىغا چاقىرتىپ قەتلى قىلماقچى بولىدۇ. ئىمىن خوجا ئوردىغا كىرىپ، ئەخمەت باقى بەگكە سالام بەرگەندە، بەگنىڭ كەينىدە ئولتۇرغان ئۇچىنچى ئايالى ئىمىن خوجىغا تۇققان بولغانلىقى ئۈچۈن قولىنى ئۆزىنىڭ بوينىغا سۈركەش ئىشارىتى بىلەن ئىمىن خوجىنىڭ قەتلى قىلىنىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. ئەقىللىق ئىمىن خوجا ئەھۋالنىڭ خەتەرلىكلىكىنى سېزىپ «مەنگەن ئېتىم بەك شاش ئىدى، جايلا-

شتۇرۇپ قويۇپ كىرگەن بولسام» دەپ ئىجازەت ئېلىپ، قېچىپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىمىن خوجا لۇكچۇننىڭ غەربىدىكى پايانسىز يۇلغۇنلۇق ۋە قۇمۇشلۇق جاڭگال ئىچىدە پاناھلىنىپ، مۇرتلىرى بىلەن مەخپىي ئالاقىلىشىپ، ئەخمەت باقى بەگدىن ھوقۇق تارتىۋالماقچى بولۇپ، پۇرسەت كۈتىدۇ. ئەخمەت باقى بەگنىڭ چېرىكلىرى ئىمىن خوجىنى ئىزلەپ تاپالمايدۇ. ئاردىدىن بىرەر يىلدەك ئۆتكەندىن كېيىن، ئەخمەت باقى بەگ بىخۇتلىشىپ قالىدۇ. ئىمىن خوجا مۇرتلىرى ئارقىلىق ئەخمەت باقى بەگنىڭ ئوۋغا چىقىپ كەتكەنلىك پۇرستىدىن پايدىلىنىپ، نەچچە يۈزلىگەن مۇرتلىرىنى باشلاپ بېرىپ، تۇيۇقسىز ئوردىنى ئىگىلەپ ھوقۇق تارتىۋالىدۇ. بۇ ئەھۋال تەخمىنەن 1719 - ، 1720 - يىللىرى بولغان. ئەخمەت باقى بەگ ئوۋدىن قايتىپ كېلىۋېتىپ، ئوردىنىڭ ئىمىن خوجا تەرىپىدىن ئىشغال قىلىۋېلىنغانلىقىنى بىلىدۇ ۋە سىركىپ بوددا مۇنارىنىڭ ئۈستىگە چىقىۋېلىپ سىرتتىن ياردەم كۈتمەكچى بولىدۇ.

لېكىن ئەقىللىق ئىمىن خوجا ئەخمەت باقى بەگنى ئۇنىڭ ئۆز ئادەملىرى ئارقىلىق ئالداپ، پەسكە چۈشۈرۈپ قەتلى قىلىدۇ.

يەنە بىر ھېكايەتتە مۇنداق بايان قىلىنغان: ئىمىن خوجىنىڭ ئاتىسى نىياز خوجا ھازىرقى تۇرپان شەھىرىنىڭ ئاستانە يېزىسىدىكى تەيزاڭ بۇددا مۇنارى يېنىدىن ئۆتىدىغان كونا يولنىڭ جەنۇبىدىكى ھويلىدا ئولتۇرۇشلۇق ئىدى. قۇتلۇق قاراخان ۋاپات بولغاندا جەسىتى ئاستانىغا قويۇلۇپ، بۇ جاينىڭ نامى ئەلپاتتاھ خوجام دەپ ئاتالغان. كېيىنكى ۋاقىتلاردا نىياز خوجا مۇشۇ خوجامنىڭ سەپتەگۈرى (ئىزباسارى) بولغان.

1718 - ، 1719 - يىللىرى لۇكچۇن بېگى كېپىش بەگ

(ئەخمەت باقى) چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە لۇكچۇندىكى پۇقرالار قوزغۇلۇپ ئۇنى تەختىتىن چۈشۈرۈپتۇ. كېيىش بەگ ئوردا ئۆلدى. مالىرى ۋە مۇنەججىملىرىنى چاقىرتىپ چۈشىگە تەبىر ئېيتىپ بېرىشنى تاپىلاپتۇ. ئۆلىمالار بەگلىككە قاراشلىق ئاھالىلەر ئىچىدىن نام ئاتىقى بولغان كىشىلەرنى تۇتقۇن قىلىش ھەققىدە مەسلىھەت بېرىپتۇ. نەتىجىدە، كېيىش بەگ پەرمان چۈشۈرۈپ بەگلىك تەۋەسىدىن 700 دەك ئادەمنى تۇتۇپ قاماپ قويۇپتۇ. كېيىش بەگ ئوردا مۆتىۋەرلىرىگە يەنە كىم قالدى؟ دەپ سوئال قويۇپتۇ. ئوردا ئەمەلدارلىرى ئىمىن خوجا تۇتۇلماي قالدى، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. ئىمىن خوجا دىن ئىلمىدە كامالەتكە يەتمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆزى كېلىشكەن، قاۋۇل، قولىدىن ئىش كېلىدىغان ئادەم ئىكەن.

كېيىش بەگ ئىشنى چىرايلىقچە تۈگىتىش ئۈچۈن، ئىمىن خوجىنىڭ ئائىلىسىگە چېرىك ئەۋەتىپ ئۇنى كېيىش بەگنىڭ مېھمانىغا چاقىرغانلىقىنى ئوقتۇرۇپتۇ. ئىمىن خوجىنىڭ ئاتا - ئانىسى ئۇلارنىڭ ئىمىننى تۇنقىلى كەلگەنلىكىنى بىلىپ قاپتۇ - دە، چېرىكلەرنى مېھمان قىلىپ، ئوغلىنى دەرھال چىقىرىپ بەرمەپتۇ. نىياز خوجا چېرىكلەر كەتكەندىن كېيىن ئوغلىغا: «يولدا ئالدىرىماي ماڭغىن، نامازشامغا ئۇلگۇرۈپ ئوردىغا كىرىسەڭ بولىدۇ» دەپتۇ. ئىمىن خوجا يولدا ئالدىرىماي - تېنىمەي مېڭىپ، نامازشامدىن تارىغاندا ئوردا ئالدىغا كەپتۇ - دە، مىنگەن ئېتىنى ئوردا ئالدىغا باغلاپ قويۇپتۇ. ئىمىن خوجا ئوردىغا كىرگەندە، كېيىش بەگنىڭ ئىمىن خوجا بىلەن بىر مەھەللىلىك بولغان 3 - ئايالى بار ئىكەن. ئىمىن خوجا كېيىش بەگ بىلەن سالام - سائەت قىلىشقاندىن كېيىن، كېيىش بەگنىڭ ئايالى ئىمىن خوجىغا ئۇنىڭ ئۆلتۈرۈلىدىغانلىقىنى ئىشارەت قىپ-

تۇ. ئىمىن خوجا چىرايىنى ھېچقانداق ئۆزگەرتمەي تۇرۇپ «مىنگەن ئېتىم بەك شاش ئىدى، يېنىغا مېنىڭدىن بۆلەك ئادەم-نى يۈلاتمايدۇ، ئوردا قوۋۇقىغا باغلاپ قويۇپتىمەن، ئاتنى ئېغىل-غا ئەكىرىپ قويايلى» دەپ كېيىش بەگدىن ئىجازەت ئالغاندىن كېيىن، ئوردىدىن چىقىپ كەتمەكچى بوپتۇ. ئەمەلىيەتتە ئىمىن خوجا ئوردىدىن چىقماي، ئوردىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، تامدىن سېيرىلىپ، ئوردىنىڭ كەينىدىكى مېۋىلىك باغقا چۈشۈپتۇ. كېيىش بەگ شۇنچە كۆپ ساقلىسىمۇ ئىمىن خوجىنىڭ ئوردىغا كىرمىگەنلىكىنى كۆرۈپ، ھەممە جايىنى ئاقتۇرۇشقا پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. چېرىكلەر ئوردا ئەتراپى ۋە باغنى ئاقتۇرۇپتۇ. بۇ چاغدا ئىمىن خوجا بىر تۈپ مېۋىلىك دەرەخنىڭ ئۈستىگە چىقىۋالغان ئىكەن. چېرىكلەر باغنى ئاقتۇرۇپ ئۇنى تاپالماي كەتكەندىن كېيىن، ئىمىن خوجا باغنىڭ سۈڭگۈچى ئارقىلىق قېچىپ، ئۇدا ئۇچ كۈن ئوردا ئەتراپىدىكى زىرائەتلەرنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇپ، تۆتىنچى كۈنى ئاستاندىكى ئائىلىسىگە قايتىپ كەپتۇ. نىياز خوجا ئوغلىنى يوشۇرۇۋېتىشنىڭ ئامالىنى قىلىپتۇ.

قۇتلۇق قاراخانىنىڭ قەبرە تولۇقىغا گەزمالالار ئارتىلغان بولۇپ، نىياز خوجا ئوغلىنى ئەنە شۇ گەزمالالار ئاستىغا يوشۇرۇپ قويۇپتۇ. ئاردىدىن بىر ئايغا يېقىن ۋاقىت ئۆتكەندە ئىمىن خوجىنى ئوردا چېرىكلىرىنىڭ تۇتالمايۋاتقانلىقىنى بىلگەن يېڭى تۇر مەھەللىسىدىكى بىر ئاغىينىسى ئۇنىڭغا «ئىمىن، سەن قېچىپلا يۈرەمسەن؟ ئادەم توپلاپ ئۇنى بىر نەرسە قىلىۋەتسەڭ بولمامدۇ» دەپتۇ. بۇ گەپتىن روھلانغان ئىمىن خوجا يېڭى تۇر مەھەللىسىدىن (ھازىرقى تۇرپان شەھەر ئاستانە يېزا 3 - كەنت) 30 ئادەم يىغىپتۇ. بۇ تارىختا «30 تازلار» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. بۇ ئەھۋالنى بىلگەن نىياز خوجا ئەلپەتتاھ خوجام ئىچىگە ھېلىقى

30 ئادەمنى يىغىپ، بارماقلىرىنى قىزدۇرۇپ، يوتىلىرىغا باسـ
تۇرۇپ قەسەم قىلدۇرۇپتۇ. نىياز خوجا كېپىش بەگنى ئاغدۇرۇـ
ۋېتىش ئۈچۈن، ئىمىن خوجىلارنى كېپىش بەگ ئىشكارغا چىقىپ
كەتكەندىن كېيىن، ئوردىغا بېسىپ كىرىش ھەم كېپىش بەگ
قاماپ قويغان 700 ئادەمنى قويۇۋېتىش، كېپىش بەگ ئوۋدىن
قايتىپ كەلگەندە، بىر نەچچە كۈن ئوردىدا جىم تۇرۇۋېلىپ،
ئەھۋالنى كۈزىتىش، ئۇنىڭغا ياردەم قىلىدىغانلار ئازايغاندا، ئور-
دىدىن چىقىپ قوغلاپ، زەربە بېرىپ، كېپىش بەگنى ئۆلتۈرۈۋـ
تىشنى ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ ھەم مەھەللىدىن ياخشى ئات ۋە قورال
جابدۇقلارنى ئۇلارغا سەپلەپ بېرىپتۇ. نەتىجىدە، ئاستانە يېڭى
تۇر مەھەللىسىدىن لۇكچۇنگە ھۇجۇم قىلغان 30 كىشى ئانچە
توسالغۇسىزلا ئوردىنى ئىگىلەپتۇ. كېپىش بەگ شىكاردىن قاي-
تىپ كېلىپ، بەگ ئوردىسىنىڭ قولدىن كەتكەنلىكىنى بىلىپ،
ئۇچ ـ تۆت كۈنگىچە ئېلىشىپ باققان بولسىمۇ، ئۇنىڭغا ياردەم
بەرگۈچىلەر ئازىيىپ كېتىپتۇ. ئەسلىدە شىكارغا بىللە ئېلىپ
چىققان 15 لەشكەردىن 5 لەشكەر قېچىپ كېتىپ، 10 لەشكەرلا
قالغانىكەن. بۇ ئەھۋالنى بىلگەن ئىمىن خوجا ناغرا ـ سۇناي
چالدۇرۇپ، ئوردا ئىچىدىكى بىرنەچچە يۈز كىشى بىلەن چىقىپ
كېپىش بەگكە ھۇجۇم قېپتۇ. ئىمىن خوجىنىڭ ئادەملىرى كې-
پىش بەگ ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى سىركىپكىچە قوغلاپ بارغاندا،
كېپىش بەگ سىركىپ بۇددا مۇنارىنىڭ ئۈستىگە چىقىۋېلىپ،
قارشىلىق كۆرسىتىپتۇ. ئىمىن خوجىنىڭ ئادەملىرى مۇنار ئۈس-
تىدە كېپىش بەگنى ئۆلتۈرۈپ، لۇكچۇن بەگلىكىنىڭ ھوقۇقىنى
تارتىۋاپتۇ. بۇ تارىخىي رېئاللىقنى رىۋايەت قىلغۇچىلار بۇ ھەقتە
يەنە مۇنداق دەيدۇ: بىز كىچىك چاغلاردا سىركىپ مۇنارى ئۈس-
تىگە چىققاندا بۇ يەردىكى ئوقۇمۇشلۇق پىشقەدەملەر مۇنار ئۈستـ

دىكى قارىيىپ كەتكەن جايىنى كۆرسىتىپ، مانا بۇ كېپىش بەگـ
نىڭ ئۆلتۈرۈلگەن جايى دېگەنىدى.

ئىمىن خوجا لۇكچۇنگە بەگ بولغاندىن كېيىن، كېپىش
بەگنىڭ 3 ـ ئايالىنى ئۆزىگە خوتۇن قىلىۋاپتۇ. بەگلىكنى تارتـ
ۋېلىشتا خىزمەت كۆرسەتكەن يېڭى تۇر مەھەللىسىدىكى 30 ئا-
دەمنىڭ تۇرمۇشىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئەسلىدە ئەلپەتتاھ خوجامنىڭ
ۋەخپە يېرىنى سۇغۇرۇشقا ئاجرىتىلغان بىر ئېرىق سۇنى ئىككىگە
بۆلۈپ، ئىككى ئېرىق قېپتۇ. بىر ئېرىق سۇنى ئەلپەتتاھ خوجام-
نىڭ ۋەخپە يېرىگە، يەنە بىر ئېرىق سۇنى يېڭى تۇر مەھەللىسىگە
ئاجرىتىپ بېرىپتۇ.

2. ئىمىن خوجا ھەققىدىكى رەسمىي تارىخىي خاتـ
رىلەر

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان بىر قىسىم تارىخىي كىتاب-
لاردا ئىمىن خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھەققىدە خاتىرىلەر قال-
دۇرۇلغان.

«مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» دېگەن كى-
تابتا: «ئىمىن خوجا تۇرپانلىق ئۇيغۇر ئىدى. ئۇنىڭ بوۋىسى
سوفى خوجا قاراغوجا دېگەن جايىنىڭ ئاخۇنى، ئاتىسى نىيازمۇ
تۇرپاننىڭ چوڭ ئاخۇنى ئىدى. ئىمىن خوجا جەمەتىدىكىلەر لۇك-
چۇندە ئولتۇراقلاشقانىدى. كاڭشىنىڭ 59 ـ يىلى بۇيۇك قوشۇن
(چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى) تۇرپاندىن ھال سورىغاندا ئىمىن خوجا
لۇكچۇندە تەۋەلىك بىلدۇرگەنىدى. بۇيۇك قوشۇن تۇرپاندىن قاي-
تىپ كەتكەندە، جۇڭغارلار ئۇلارنى قارا شەھەرگە كۆچۈپ كې-
تىشكە قىستىدى، ئۇيغۇرلار ئۇنىماي رەت قىلىپ، ئىچكىرىگە
قوشۇلماقچى بولدى، ھەمدە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن ئەس-
كەر ئەۋەتىپ ھەمدەم بولۇشنى تەلەپ قىلىپ، ئەلچى ئەۋەتكەنـ

دى» دەپ خاتىرلەنگەن.

يۇڭجېڭنىڭ 4 - يىلى (مىلادى 1726 - يىلى) ئۇيغۇرلار-نىڭ ئاقساقىلى توختى مامۇت ئۇيغۇرلاردىن 600 دەك كىشىنى باشلاپ ئىچكىرىگە كۆچۈپ كېتىدۇ. بۇ چاغدا لۇكچۇندىكى 10 مىڭغا يېقىن ئۇيغۇر ئاھالىسى كۆچۈپ كېتىشنى خالىماي تۇرىۋا-لىدۇ. ئۇلار ئىمىن خوجىنىڭ تەۋەلىكىدىكى ئاھالىلار ئىدى. «مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئومۇمى تەزكىرىسى» نىڭ يەنە بىر يېرىدە مۇنداق خاتىرلەنگەن: «كاڭشىنىڭ 58 - يىلى ئىمىن خوجا پىچانىنىڭ ھاكىم بېگى ئىدى. جۇڭغارلارنىڭ بوزەك قىلىشىغا چىداپ تۇرالمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇيغۇرلارغا باشلامچىلىق قىلىپ، تەۋەلىك بىلدۈرۈپ ئىچكىرى (چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى - ئا) گە قارام بولدى». «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرلىرى» دىكى كاڭ-شى يىلنامىسى 58 - يىلى 8 - ئاي جيازى ماددىسىدا مۇنۇلار يېزىلغان: «ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى 300 ئادەم بىلەن تەۋە بول-دى». يۇقىرىدىكى ئىككى پارچە تارىخىي ماتېرىيالدا بايان قىلىن-غان مەزمۇنلار بىردەك بولۇپ، ئىمىن خوجا جۇڭغار ئاقسۆڭەك-لىرى تۇرپانغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ بۆلگۈنچىلىك بىلەن شۇغۇل-لانغاندا ۋەتەنىنىڭ بىرلىكىنى قوغداش مەيدانىدا تۇرغان. «شىن-جاڭ ئىجتىمائىي تارىخ تەتقىقاتى» نىڭ 24 - بېتىدە مۇنۇلار خاتىرلەنگەن: «1720 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسى تۇرپاد-غا كېلىپ ئورۇنلاشقاندا، ئىمىن خوجىنىڭ ئىككى ئاكىسى لۇك-چۇندە ئىچكىرى ئۆلكىگە قارام بولدى». «مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» دە، «ئىمىن خوجا چىڭ سۇلالىسىگە قارام بولغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ تەقدىرىنى چىڭ سۇلالىسىگە چەمبەر-چەس باغلىدى. چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسى شۇنچە ئۇزۇن يول يۇرۇپ، يۇمىندىن ئۆتۈپ، شىنجاڭغا كېلىشتە چېرىكلەرنى ئاش-

لىق بىلەن تەمىنلەپ، ئات - ئۇلاغلارنى بېقىش ناھايىتى قول تۇتىدىغان قىيىن مەسىلە ئىدى. تۇرپاننىڭ ھاۋاسى ياخشى، تۇپ-رىقى مۇنبەت ئىدى. ئىمىن خوجا ئۆزىگە تەۋە ئاھالىلەرنى تەش-كىللەپ، بوز يەر ئىچىپ، ئاشلىق توپلاپ پۈتۈن كۈچ بىلەن خىزمەت قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئەسكەرلەرنىڭ ئاشلىق، ئوت، سامان مەسىلىسىنى ھەل قىلدى. ئۇنىڭ بۇ تۆھپىسىنى تەقدىر-لەش ئۈچۈن، پادىشاھ يۇڭجېڭ ئىمىن خوجىنى 20 توپ گەزمال بىلەن مۇكاپاتلىدى، ھەمدە قول ئاستىدىكى ئاھالىلارغا 2000 سەر كۈمۈش ئىنئام قىلدى» دەپ خاتىرلەنگەن. يۇقىرىقى كىتاب-نىڭ «ئىمىن خوجىنىڭ تەرجىمھالى» بابىدا مۇنداق خاتىرلەن-گەن: «يۇڭجېڭنىڭ 8 - يىلى (مىلادى 1730 - يىلى) ئىمىن خوجا بوز يەر ئېچىپ، تېرىشچىلىقنى ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن، كۈمۈش پۇل ئىنئام قىلىندى. يۇڭجېڭنىڭ 9 - يىلى (مىلادى 1731 - يىلى) جۇڭغارلار لۇكچۇن ۋە قاراغوجىغا ھۇجۇم قىلغاندا ئىمىن خوجا لۇكچۇن قەلئەسى ئىچىدە تۇرۇپ، ئۇلارغا زەربە بېرىپ چېكىندۈردى» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي تارىخ تەتقىقاتى» 18 - بەت). «جۇڭغارلارنى تىنجىتىش تەدبىرلىرى» (بېرىنچى جىلد 23 - ، 24 - بەتلىرى) دە قالدۇرۇلغان خاتىرلەردە مۇنداق دېيىلىدۇ: «يېراقنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن يۆجۇڭچى مەلۇمات بېرىپ مۇنداق يازىدۇ: دۇشمەنلەر لۇكچۇننى 40 نەچچە كۈن قورشىۋالغاندا، خەنزۇ، ئۇيغۇر ئەمەلدارلار ۋە ئەسكەرلەر بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ شەھەرنى قوغدىدى. دۇشمەنلەردىن 200 دىن ئارتۇقراقىنى يوقاتتى... دۇشمەنلەر لۇكچۇننى ئالالمايدى-غانلىقىغا كۆزى يېتىپ، يېقىن ئەتراپتىكى قاراغوجا قەلئەسىنى قورشىۋالدى. 300 دىن ئارتۇق شوتا ياساپ قەلئەگە ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلاندى. ئۇيغۇر ئاھالىلىرى دۇشمەنگە زەربە بېرىپ،

300 دىن ئارتۇق ئادەمنى يوقاتتى. دۇشمەنلەر بۇيۇك قوشۇننىڭ يارداممگە كېلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ قېچىپ كەتتى. بۇيۇك قوشۇننىڭ باش ئەمەلدارى جاڭ يەنزۇ قاتارلىقلار لۇكچۇنگە كەلگەندە، ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى ئىمىن خوجا ئۇيغۇر ئاھالىلىرىنى تەشكىللەپ، قەلئەسىرتىغا چىقىپ قارشى ئېلىپ تەڭتەنە قىلىشتى».

پادىشاھ يۇڭجېڭ ئىمىن خوجىنىڭ سەممىي، سادىق ۋە باتۇرلىقىنى ماختاپ: «ئىمىن خوجا ۋە ئۇيغۇر ئاھالىلىرى چىن كۆڭلىدىن سۇلالىمىزگە قارايدىغان بولدى. ئۇلار دۇشمەنگە قارشى جەڭدە باتۇرلۇق، تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. ئالدىنقى يىلى جۇڭغارلار ئۇچ قېتىم قورشاپ ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇيغۇر ئاھالىلىرى بىلەن ھەربىيلەر تەڭ كۈچ چىقىرىپ، قارشىلىق كۆرسەتتى. پۈتكۈل قەلئەنى تولۇق ساقلىغاندىن سىرت، ئۇلارنىڭ (دۇشمەننىڭ) بىخەستەلىكىدىن پايدىلىنىپ، قايتۇرما زەربە بەردى. بىرقانچە قېتىم قېلىچۇزازلىق قىلىپ، قۇچاغلاشما جەڭ قىلدى. ئۇلارنىڭ بۇنداق باتۇرلۇق روھىنى ماختاشقا ئەرزىيدۇ»[1] دېگەن.

پادىشاھ يۇڭجېڭ: «تۇرپان ئاھالىلىرى بىرنەچچە نۆۋەت دۇشمەنگە زەربە بەردى. ئۇلار دۇشمەنلەرنىڭ راسا غەزىپىنى كەلتۈردى. بۇنىڭدىن كېيىن، دۇشمەنلەرنىڭ تۇرپانغا پاراكەندىچىلىك سېلىش مۇمكىنچىلىكى بار» دەپ قاراپ، ئىمىن خوجىغا تەۋە بولغان بىر تۇمەنگە يېقىن ئاھالىنى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ گۇاجۇ ناھىيىسىگە كۆچۈرمەكچى بولدۇ. 1732 ـ يىلى ئىمىن خوجا چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ شەرققە كۆچۈش تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، 10 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ۋە 17 ـ كۈنلىرى لۇكچۇن، سىركىپ، قاراغوجا، مۇرتۇق، سۇ بېشى، لەمجىن،

كىچىك ئاستانە، پىچان، شۆگە، ياڭخې، تۇيۇق، تۇرپان، ئاستانە، خاندۇ قاتارلىق جايلاردىكى 8000 غا يېقىن ئاھالىنى باشلاپ يولغا چىقىدۇ. قىش پەسلى يېتىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، قۇمۇلنىڭ تاشمىلىق دېگەن يېرىدە قىشنى ئۆتكۈزۈپ، ئىككىنچى يىلى باھاردا گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى ئەنشىنىڭ گۇاجۇ دېگەن يېرىگە كېلىپ ماكانلىشىدۇ.

تۇرپان ئۇيغۇرلىرى ئىمىن خوجا باشچىلىقىدا گۇاجۇغا كۆچۈپ 20 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، 1755 ـ يىلى يەنە ئىمىن خوجا باشچىلىقىدا لۇكچۇنگە قايتىپ كېلىدۇ. شۇ يىلى يەنە تۇرپاننىڭ تارخان بېگى مەڭلىك 1000 ئائىلىنى باشلاپ، چىڭ سۇلالىسىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ئىمىن خوجا بىلەن تارخان بەگ مەڭلىككە تۇرپاننى تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تۇرپاننىڭ شەرقىي قىسمى چېگرا قىلىنىپ، پىچاندىن قاراغوجىغىچە ئىمىن خوجا باشقۇرىدىغان، توقسۇن ئىلانلىقتىن ئاستانىغىچە مەڭلىك باشقۇرىدىغان بولىدۇ.

1756 ـ يىلى تارخان بەگ مەڭلىك توپىلاڭ كۆتۈرۈپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن يۈز ئۆرۈپ، مۇڭغۇل ئاقساقىلىغا قارام بولىدىغانلىقىنى جاكارلايدۇ ھەم ئىمىن خوجىغا تەھدىت سېلىپ، توپىلاڭغا قاتنىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بىراق، ئىمىن خوجا ئۇنىڭغا قارشى تۇرىدۇ ھەم مەڭلىكنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن يۈز ئۆرۈگەنلىكىنى چىڭ سۇلالىسىگە مەلۇم قىلىدۇ. ئىمىن خوجا لۇكچۇنده تۇرۇپ، ئوغلى سۇلايمانى قۇمۇلغا ئەۋەتىپ، ئەسكىرىي جەھەتتىن ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىمىن خوجا بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇشتا ئوغلى بىلەن بىللە مەيدانى مۇستەھكەم ئىدى. ئۇنىڭ تۆھپىسىگە ئاساسەن چىڭ سۇلالىسى ئىمىن خوجىنى بەيسىلىككە، ئوغلى

سۇلايمانىنى گۈللۈق دەربىسىگە ئۆستۈربدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى لۇكچۇنگە بىر نۆۋەت ئەسكەر ئەۋەتىپ يېڭىلىپ قالىدۇ. ئىمىن خوجا چىڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭىلىپ قالغان ئەسكەرلىرى بىلەن بىللە قۇمۇلغا قايتىپ كېتىدۇ. ئىككىنچى قېتىم بوكۇي سانغۇن باشچىلىقىدىكى مىڭدەك ئەسكەر لۇكچۇنگە قاراپ كېتىۋېتىپ، چىڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇش ئۈچۈن كېتىۋاتقان تارخان بەگ مەڭلىك قاتارلىق 12 كىشى بىلەن ئۈچرۇشۇپ قالىدۇ. بوكۇي سانغۇن تارخان بەگ مەڭلىك قاتارلىقلارنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىغاندىن كېيىن، ئىمىن خوجا پۈتكۈل تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ بىردىن بىر ھۆكۈمرانى بولۇپ قالىدۇ.

ئويرات مۇڭغۇللىرىنىڭ كاتتىبەشى سالاس، ماخوس قاتارلىقلار 1757 - يىلى 8 - ئاينىڭ 9 - كۈنى تۇرپان بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان ئالغۇيدىكى ئىككى خەۋەرلىشىش پونكىتىدىكى ئالتە نەپەر ئەسكەرنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. پادىشاھ چىيەنلۇڭ خەۋەرلىشىش ئەسلىھەلىرىنى چارلاشقا مەسئۇل بولغان ئەمەلدار مەن فۇنىڭ قوغلاپ يۇرۇپ زەربە بېرىشى كۈچەيمىگەنلىكتىن خەۋەر تېپىپ، ئىمىن خوجىغا تىڭ - تىڭچىلارنى ئەۋەتىشنى ۋە ئەسكەر چىقىرىپ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى بىلەن ھەمكارلىشىپ، توپىلاڭچىلارنى باستۇرۇش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرىدۇ. ئىمىن خوجا دەرھال تىڭ - تىڭچىلارنى ئەۋەتىدۇ ۋە ئۆزى توقسۇندا تۇرۇپ، ئەسكەرلەرگە قۇماندانلىق قىلىدۇ. پادىشاھ چىيەنلۇڭ بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، ئىمىن خوجىنى ئىش بېجىرىشتە كەسكىن ئىكەن دەپ ماختاپ تۆت توپ مەخمەل بىلەن مۇكاپاتلايدۇ. مەن فو لەشكەر باشلاپ يۇلتۇزغا كەلگەندە سالاس بىلەن ماخوس 6 - نومۇرلۇق خەۋەرلىشىش پونكىتىنى تالان - تاراج قىلىپ قېچىپ كېتىدۇ، پادىشاھ چىيەن-

لۇڭ بارکۆلنىڭ خان ئامبىلى ۋە ئىمىن خوجىغا يارلىق چۈشۈرۈپ، ئىككىسىنىڭ تەڭ لەشكەر چىقىرىپ، مەن فوغا ماسلىشىپ، توپىلاڭچىلارغا قوغلاپ زەربە بېرىشنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ.

توپىلاڭچىلارنى قوغلاپ تۈتۈش ناھايىتى جاپالىق بولىدۇ. سالاس بىلەن ماخوس يەر شارائىتىنى ناھايىتى پىششىق بىلگەچكە ئۇلارغا زەربە بېرىش ئىنتايىن جاپالىق شارائىتتا ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئىمىن خوجا ئون سەككىز ئەسكەرگە قوماندانلىق قىلىپ، سالاس بىلەن ماخوسنى تۈتۈش ئۈچۈن 4 ئاي سەرپ قىلىپ، تاغ - دەريالارنى بېسىپ ئۆتۈپ، چۆل جەزىرىلەردە چۈشكۈن قىلىپ، نەچچە مىڭ چاقىرىم يول يۈرۈپ، كۆپ رىيازەتلەرنى چېكىدۇ. ئۇلار گەرچە توپىلاڭچىلارنى يوقىتالمىغان بولسىمۇ، ئالاقىلىشىش پونكىتلىرىنى كۈچلۈك مۇھاپىزەت قىلىدۇ.

1700 - يىلى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىغان ئەخمەتنى تۈتۈپ، ئىلىغا ئاپىرىپ نەزەربەنت ئاستىغا ئالىدۇ. ئەخمەت ئىلىدا ئىككى ئوغۇل پەرزەنت كۆرىدۇ. ئۇلارنىڭ چوڭىنىڭ ئىسمى بۇرھاندىن (چوڭ خوجا) كىچىكىنىڭ ئىسمى خوجا جاھان (كىچىك خوجا) ئىدى. لېكىن جۇڭغارلار بۇلارغىمۇ ئەركىنلىك بەرمەيدۇ. ئەخمەت ئۆلگەندىن كېيىن ئۇلارمۇ دادىسىغا ئوخشاش تۈتقۇنلۇق ھاياتىنى باشتىن كەچۈرىدۇ. 1754 - يىلى (چىيەنلۇڭنىڭ 19 - يىلى) جۇڭغارلارنىڭ باشلىقى داباچى بىلەن ئامورسانا ئوتتۇرىسىدا ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى يۈز بېرىدۇ، بۇ جىددى كۈرەشتە ئامۇرسانا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئەل بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇزۇندىن بۇيان تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش كويىدا بولۇپ كەلگەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى مۇشۇ پايدىلىق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى يۈرۈش

قىلىش قارارىغا كېلىدۇ. 1755 - يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇن-
لىرى ئىككى يۆلۈنۈش بويىچە لەشكەر تارتىپ، شۇ يىلى 5 -
ئايدا ئازغىنا چېرىكلىرى بىلەن داباچى چېرىكلىرىنى گېرىن
تېغىدا پۈتۈنلەي يوقىتىدۇ. داباچى ئۇچتۇرپانغا قېچىپ بېرىپ
ئەسىرگە چۈشىدۇ. چىڭ سۇلالىسى داباچى ئۇستىدىن غەلىبە
قىلغاندىن كېيىن، ئۇچتۇرپاننىڭ مۇتەئىرى خوجاسى بەگ بىلەن
ئاقسۇنىڭ ھاكىمبېگى ئابدۇل ۋاھاپ بەگنىڭ تەلىپى بويىچە،
بۇرھاندىن خوجا بىلەن خوجا جاھان خوجىنى تۇتقۇنلۇقتىن ئازاد
قىلىدۇ. ھەمدە بۇ ئىككى خوجىنىڭ تۇرە بولۇپ، ئۇيغۇرلار
يۇرتىغا ھۆكۈمران بولۇشىغا ماقۇل بولىدۇ[2]. لېكىن چىڭ سۇلا-
لىسى ھۆكۈمىتى «بارلىق مۇسۇلمانلارنىڭ تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك
ئولپانلىرىنىڭ سانىنى ئېنىقلاپ تاپشۇرۇشقا پەرمان بېرىش»[3]
نى شەرت قىلىپ تۇرىۋالىدۇ. روشەنكى، چىڭ سۇلالىسى ئوردە-
سى ئوتتۇرىغا قويغان بۇ شەرت بۇرھاندىن خوجا بىلەن خوجا
جاھان خوجىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا بويسۇنۇشى
لازىم ئىكەنلىكىنى، ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ چىڭ سۇلالىسى زىمە-
نىنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرەتتى. بۇرھان-
دىن خوجا چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ ئۆزلىرىنى ئازاد قىلىپ،
مۇھىم ۋەزىپىگە قويغانلىقىغا دەسلەپتە مىننەتدار بولىدۇ. ئۇ
راستىنلا مىڭدەك لەشكەرنى باشلاپ جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈش
قىلىپ، ئاۋۋال قارا تاغلىقلار ئىگىلەپ يانقان ئۇچتۇرپاننى ئالە-
دۇ. ئارقىدىن ئۇ يەنە قەشقەرنىمۇ ئىشغال قىلىدۇ.

بۇرھاندىن خوجا قەشقەردە لەشكەرلىرىنى تولۇقلىغاندىن
كېيىن قارا تاغلىقلارنىڭ ئاخىرقى قورغانى يەكەنگە ھۇجۇم قىلە-
دۇ. ئۇرۇشتا بۇرھاندىن خوجا غەلىبە قىلىپ، «زامان - زاماە-
نىڭ، زامان خاقانى چىنىڭ»[4] دەپ جاكارلايدۇ. بۇرھاندىن

خوجا چىڭ سۇلالىسىگە قارشى تۇرىدىغان بارلىق قارا تاغلىقلارنى
مەغلۇب قىلغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسىگە قارام بولغان ئا-
مۇرسانا تېخىمۇ چوڭراق ھوقۇققا ئېرىشىش ئۈچۈن، چىڭ سۇلا-
لىسىدىن يۈز ئۆرۈيدۇ. ئامۇرساناڭ چىڭ سۇلالىسىدىن يۈز
ئۆرىشى خوجا جاھانغا تەسىر كۆرسىتىدۇ.

بۇرھاندىن خوجا بولسا ئۆزىنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى
نەزەربەنتىتىن ئازاد قىلغان بولغاچقا، ئۇلارنىڭ مېھرى - شەپقە-
تىدىن مىننەتدار بولۇپ، قارشىلىق كۆرسەتمەسلىك لازىم دەپ
قارايتتى.

خوجا جاھان ئاكىسى بۇرھاندىن خوجىنىڭ ئەكسىچە، ئۆزە-
نىڭ ئەسلىدىكى ۋەدىسىگە پۈتۈنلەي خىلاپلىق قىلىپ، ئۆز ئالدە-
غا دۆلەت قۇرۇپ، چىڭ سۇلالىسىگە بولغان تەۋەلىك مۇناسىۋىتە-
تىنى ئۈزۈل - كېسىل قول ئۈزۈشنى تەشەببۇس قىلاتتى. بۇرھا-
نىدىن ئارسالدى بولۇپ تۇرغانلىقتىن، خوجا جاھان گۇرۇھى
ئۇستۈنلۇكنى ئىگىلەيدۇ. 1757 - يىلى خوجا جاھان «باتۇرخان
دۆلىتى» دېگەن بايراقنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، چىڭ سۇلالىسى
ھۆكۈمىتىدىن پۈتۈنلەي مۇناسىۋىتىنى ئۈزىدۇ.

چىيەنلۇڭ خان ئەسلىدە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا
بۇرھاندىن ۋە خوجا جاھانلار ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق قىلىپ،
تېنچ يول بىلەن بىرلىككە كەلتۈرۈشنى ئارزۇ قىلاتتى[5]. شۇڭا،
خوجا جاھان ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىغاندىن كېيىن، مۇئاۋىن
زەڭگى ئامىنداۋنى يۇزدىن ئارتۇق چېرىكنى باشلاپ ئاسىيلارنى
«ئەل قىلىپ كېلىشكە» ۋە ئەھۋالنى بىلىپ بېقىشقا ئەۋەتىدۇ.
خوجا جاھان ئامىنداۋ بىلەن ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئۆلتۈرىۋېتە-
دۇ. تېنچ يول بىلەن بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئۈمىد يوقلىقىغا
كۆزى يەتكەن چىيەنلۇڭ خان جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەسكەر ئەۋەتىپ

ئىشنى ھەربىي يول بىلەن ھەل قىلىش قارارىغا كېلىدۇ.

خوجا جاھان جۇڭغارلارنىڭ ئويرات قەبىلىسى ۋە ئەنجان، بۇخارا قاتارلىق جايلاردىكى فېئودالالار بىلەن بىرلىشىپ، ئۆزبېكىستان كۇچىنى تولۇقلايدۇ. 1758 - يىلى (چېگىلۇڭنىڭ 23 - يىلى) نىڭ باشلىرى چېگىس سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئارخاشانىنى ئاسىلارنى تىنجىتىش سانغۇنى، ئىمىن خوجىنى مەسلىھەتچى ئامبال قىلىپ تەينىلەپ، 10 مىڭدىن ئارتۇق لەشكەر بىلەن تۇرپاندىن يولغا چىقىپ، ئاسىلارنى (چوڭ - كىچىك خوجىلارنى) تىنجىتىش ھەققىدە يارلىق چۈشۈرىدۇ.

ئىمىن خوجا ئارخاشان بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭغا ئاتلىنىشتىن بۇرۇن، چېگىس سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنىڭ ئەھۋالىنى مەلۇم قىلىدۇ، ھەم ئۇيغۇرلاردىن يول باشلىغۇچى ئەۋەتىدۇ. ئىمىن خوجا يەنە ئۇيغۇرلار زىمىنىنىڭ خەرىتىسىنى سىزدۇرۇپ، پادىشاھ چېگىلۇڭنىڭ قارارىغا چىقىرىشىدا پايدىلىنىش ئۈچۈن سۇنىدۇ. بۇنىڭدىن سۆيۈنگەن پادىشاھ چېگىلۇڭ: «ئاڭلىشىمچە ئىمىن خوجا ئۇيغۇرلار ئىچىدىن چىققان ئاتاقلىق ئادەم ئىكەن. بۇگۈنكى كۈندە مېنىڭ ھىممىتىمدىن كۆپرەك بەھرىمەن بولۇشى كېرەك. مۇبادا ئۇلارنى مېنىڭ پەرمانىمغا بويسۇندۇرغان قىلالىسا خۇددى ئۆز ئادىمىمدەك كۆرۈپ ئىشقا قويغان بولاتتىم. كېلەر يىلى يەكەن، قەشقەرنىڭ ئىشىنى بىرتەرەپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. گەرچە سانغۇن قويۇلغان بولسىمۇ، ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ ئەھۋالىنى ئىمىن خوجا پىششىق بىلىدىكەن. شۇڭا ئۇنى ھەربىي ئىشلار مەسلىھەتچىلىكىگە بەلگىلىدىم. ئۇ ئالدىنقى سەپكە بېرىشى كېرەك»، دەپ كۆرسەتمە بەرگەن ھەم «ئارخاشان ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشىنى مەخسۇس ئىشلەمەكچى بولۇۋاتىدۇ. ئۇ ئىمىن خوجىنىڭ پىلان، تەدبىرلىرىگە

كۆڭۈل بۆلۈشى كېرەك»، دەپ تەكىتلىگەن. 1758 - يىلى 8 - ئايدا كۇچانى ئىلىش جېڭى شىددەتلىك بولىدۇ. ئۇرۇشتا ئىمىن خوجا سەپنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ، ئۇرۇشقا بىۋاستە قاتنىشىدۇ ھەم خەندەكتىن ئۆتۈپ، توپ - زەمبىرەكنى سۆرەپ ماڭغاندا يۇز قىسمىدىكى ئوق ياڭاق سۆڭىكى سۇنۇپ كېتىدۇ. پادىشاھ چېگىلۇڭ بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئىمىن خوجىنى مىڭ سەر كۇمۇش بىلەن مۇكاپاتلايدۇ.

1759 - يىلى 7 - ئايدا چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭى تىنجىغاندىن كېيىن، پادىشاھ چېگىلۇڭ قەشقەر بىلەن يەكەنگە بولغان ھۆكۈمرانلىقنى كۇچەيتىش ئۈچۈن ئىمىن خوجىنى جۇڭۇاڭلىققا ئۆستۇرۇپ، قەشقەر ۋە يەكەنگە ھاكىمبەگ قىلىپ تەينىلەيدۇ.

1765 - يىلى (چېگىلۇڭنىڭ 30 - يىلى) چېگىس سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئۈچتۇرپان خان ئامبىلى سۇچىڭ يەرلىك خەلقتىن 240 كىشىنى جىگدە كۆچىتى توشۇش ئۈچۈن ھاشارغا تۇتۇپ، ئۇلارنى يالاپ مېڭىشقا ئۆزىنىڭ ئوغلىنى بەلگىلەيدۇ. ئۇنىڭ ئوغلى يۈك - تاقلارنى ھاشارچىلارغا يۈدۈتۇپ ماڭماقچى بولىدۇ. بىراق يۈك - تاقلارنى نەگە يۈدۈپ بېرىش ئېنىق ئەمەس ئىدى. ھاشارچىلار بۇ ھەقتە ھاكىمبەگ ئابدۇللادىن يولىورۇق سورايدۇ. ئابدۇللا سۇ چىڭغا يان بېسىپ ھاشارچىلارنى «بىھۇرمەتلىك قىلىدى» دەپ ئەيىپلەپ، قامچا بىلەن ئۇرىدۇ. ھاشارچىلار خان ئامبال مەھكىمىسىنىڭ تامغىچى زەڭگىسى (تامغا باشقۇرىدىغان ئەمەلدار) نى تېپىپ سورىغاندا ئۇمۇ تېگى - تەكتىنى سۇرۇشتۇرمەيلا ھاشارچىلارنى 30 پالاق ئۇرغۇزىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ھاشارچىلارنىڭ كونا يېڭى غەزىپى بىراق ئۇرلەيدۇ. ئۇلار رەھمىتۇللا بەگنى باشلامچى قىلىپ سايلاپ، 2 - ئاينىڭ 14 - كۈنى

قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئاۋال ئابدۇللانى بالا چاقىسى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. ئاندىن خان ئامبال يامۇلىغا باستۇرۇپ كىرىپ، سۇ چىڭ دادا - بالا ئىككىسىنى ۋە ئۇنىڭ بارلىق چاكار، چېرىك-لىرىنى قويماي يوقىتىپ، يامۇلغا ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىدۇ. بۇ قوزغىلاڭ يېرىم يىلغا يېقىن داۋاملىشىدۇ.

ئىمىن خوجا ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن سۇلايمان بىلەن مۇسا-مۇ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ يارلىقىغا بىنائەن چىڭ سۇلالە-سى قوشۇنى بىلەن ئۈچتۇرپانغا كېلىپ قوزغىلاڭنى باستۇرىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئۇلارنى نۇرغۇن تاۋار - دۇردۇن بىلەن مۇكاپاتلايدۇ. ئەينى ۋاقىتتا ئىمىن خوجىنىڭ ھوقۇقى تولىمۇ يۇقىرى بولۇپ، ئىگىلىگەن يەر ۋە يانچى سانى كىشىنى چۆچۈتكە-دەك دەرىجىدە ئىدى. 1757 - يىلى (چېيەنلۇڭنىڭ 22 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ئىمىن خوجىغا بەيسىلىك مەنسۈبى بېرىدۇ. تۇرپاننىڭ شەرقىي، پىچاندىن تارتىپ قاراغوجىغا قەدەر ئۇنىڭ ئاتا - بوۋىسىغا قاراشلىق يەرلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا قارايدىغان بولىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا تۇرپاننىڭ غەربىي ئىلانلىقتىن تارتىپ تاكى ئاستانىغا قەدەر بولغان يەرلەر يەنە بىر خوجا مەخسۇم بەگكە قارايتتى[6]. مەخسۇم چىڭ سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈپ جۇڭغار ئاق-سۆڭەكلىرىگە ئەگەشكەنلىكتىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا قاراشلىق يەر - زېمىن ۋە ئاھالىلارنىمۇ ئىمىن خوجىنىڭ قوشۇپ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. شۇ-نىڭ بىلەن ئىمىن خوجىغا قاراشلىق يەر - زېمىن ۋە يانچىلار تېخىمۇ كۆپىيىدۇ[7]. ئۇنىڭ ئوغلى سۇلايماننىڭ دەۋرىگە كەلگەن-دە، ئالتە شەھەر پۇتۇنلەي سۇلايماننىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتىدۇ. يەرلىك ئەمەلدارلىق ئاتىدىن بالىغا مىراس بولۇپ قېلىۋېر-مەكتە[8]. ئەمەلىيەتتە ئىمىن خوجا جەمەتى پۇتكۈل تۇرپان بوستانلە-

قىدىكى يەرلەرنى ئىگىلىگەن بولۇپلا قالماستىن، ئۇنىڭ يەنە ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ باشقۇرۇپ كېلىۋاتقان «خوسۇسىي يەرلە-رى» بار ئىدى. 1779 - يىلى (چېيەنلۇڭنىڭ 44 - يىلى) تۇرپان ۋاڭى سۇلايمان جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكتىن چىڭ سۇلالىسى ئۇنىڭ 14 مىڭ 700 مو «خوسۇسىي يېرىنى مۇسادىرە قىلىپ، يېشىل تۇغقا تەۋە 700 كىشىنىڭ تېرىشىغا بېرىدۇ[9]. مانا بۇ بەگلەرنىڭ نۇرغۇن «خوسۇسىي» يەرلەرنى ئىگىلىگەنلىكىنىڭ مىسالى. ئىمىن خوجا جەمەتىنىڭ 1765 يانچىسى بار ئىدى. خوجىلار ئۆزلىرىنىڭ «ئۆلۈشلۈك» يېرىنى تېرىش ئۈچۈن، ياد-چىلارنى «بەگلىك يەر» بىگە قاراپ تەقسىم قىلىشۇالاتتى[10]. ئۇنىڭدىن باشقا تۇرپان قاتارلىق جايلارنىڭ بەگلىرىگە ئېتىبار بېرىپ، بۇ يەرنىڭ ۋاڭلىرىغا چىڭ سۇلالىسى مەركىزى ھۆكۈمە-تى ھەر يىلى 1200 سەر تەڭگە، 15 توپ تاۋار تەمىنات بېرىشنى بېكىتكەنىدى[11]. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىمىن خوجىنىڭ دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە قوشقان تۆھپىلىرى شەرىپىگە ئۇنىڭ رەسمىنى سىزدۇرۇپ، جۇڭنەنخەيدىكى بىنەپشە نۇر (زې-گۇاڭگې) سارىيىغا ئاستۇرۇش بىلەن بىرگە، پادىشاھ چېيەنلۇڭ ئۆزى قەلەم تەۋرىتىپ، ئىمىن خوجىغا ئاتاپ تۆۋەندىكى نەزمىنى پۈتكەن:

جەمەتىكى تۇرپاندىن،
بۇرۇنلا توغرا يول تۇتقان.
ھەربىي ئىشقا ھەمدەم بولۇپ،
كۆپلەپ ھەسسە كۈچ قوشقان.
ھال ئەھۋالى ئۇيغۇرنىڭ،
بىر ئوبدان تونۇش ماڭا.
تۆكەر ئىچىدىكىنى،
ساپ ۋىجدانلىق قەتئىي راسا.

3. ئىمىن خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى

ئىمىن خوجا ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئوغلى سۇلايمان جۇنۇڭ بولىدۇ. سۇلايماننىڭ ئىنىسى مۇسا دادىسى ئىمىن خوجا بىلەن گۇاجۇغا بېرىپ شۇ يەردە چوڭ بولىدۇ، ياشلىق دەۋرىدە ئاتىسى ئىمىن خوجا ۋە ئاكىسى سۇلايمان خوجىلارغا ئەگىشىپ، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ۋە چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلاڭ-لىرىنى تىنجىتىشقا قاتنىشىدۇ. 1759 - يىلى قەشقەردە مۇسۇل-مانلارنىڭ ئىشىنى ياخشى باشقۇرغانلىقى ئۈچۈن، فۇگوگۇڭ مەد-سىپى بىلەن ئىلىغا ھاكىمبەگلىككە تەينىلىنىدۇ. 1766 - يىلى چېيەنلۇڭ خان ئۇنى بېيجىڭغا چاقىرتىدۇ. مۇساگۇڭ يەتتە قۇدۇق-قا بارغاندا جىددىي كېسەللىك بىلەن ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

سۇلايماندىن كېيىن ئىسكەندەر، يۇنۇس، پەرىدۇن، مۇ-ھەممەت سەئىد، ئەفرىدۇن، مامۇت، ئىمىن قاتارلىق كىشىلەر ئىمىن خوجىنىڭ ئىزىنى بېسىپ، ۋاڭلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، قەشقەر ۋە تۇرپان رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ. ئىمىن خوجە-دىن تارتىپ مۇھەممەت سەئىدقىچە يەنى 1759 - يىلدىن 1825 - يىلغىچە ئىمىن خوجا ئەۋلادلىرى تۇرپان بىلەن قەشقەر رايو-نىنىڭ ھوقۇقىنى تەڭ يۈرگۈزىدۇ. مۇھەممەت سەئىد ۋاڭغا قەش-قەرنىڭ ھاكىمبەگلىكى بېرىلگەندە، ئۇنىڭ 8 ياشلىق ئوغلى ئەفرىدۇن لۇكچۇنگە ۋاڭ بولىدۇ. بۇ ھەقتە شائىر ئەخمەت خو-جامنىياز قىسسورى مۇنداق دەپ يازغان:

بولدى جۇنۇڭ شاھى سەككىز ياشىدا،
لەئىللىق تاجى ئەفرىدۇن باشىدا.
جەددى ئەلاسى ئىمىنخان شەخسۇاز،
جەددى ئېنىڭ مەرۋەلى بوزرۇكۇار.
ئەۋلىيا ئەۋلادىدىن ۋە ئەھياديدىن،
خوجا مۇھەممەت شېرىپ ئەۋلادىدىن.

1825 - يىلى جاھانگىر خوجا توپىلىڭى مەزگىلىدە مۇھەم-مەت سەئىد ۋاڭ ئۆلتۈرۈلىدۇ.

ئەفرىدۇن كىچىكىدىن تارتىپلا ئەخمەت خوجامنىياز قىسسۇ-رىدەك ئالىم، ئەدىپلەردىن تەلىم ئالغاچقا، ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە ئىلىم - مەرىپەت گۈللەنگەن، ئىلىم يۇرتلىرى كۆپلەپ سېلىنىپ، ئۇلارغا بېرىلگەن ۋەخپە يەرلەر كۆپەيتىپ بېرىلگەن. قوقەندلىك تاجاۋۇزچى ياقۇپبەگ شىنجاڭنىڭ بىر قىسمىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن ئەفرىدۇن ۋاڭنى قەشقەرگە چا-قىرتىپ، ئۇنىڭ چىڭ سۇلالىسى خانىغا تەييارلىغان سوۋغا - مال دۇنياسىنى تارتىۋېلىپ نەزەربەنت قىلغانلىقتىن، 1876 - يىلى قەشقەردە ئەقلىدىن ئېزىپ ئۆلۈپ كېتىدۇ.

1877 - يىلى تۇرپان رايونى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى تەرە-پىدىن قايتۇرۇۋېلىنىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى لۇكچۇندە قايتا ۋاڭ تىكلىمەكچى بولۇپ، ئەفرىدۇننىڭ خانلىققا مەلۇم قىل-غان پەرزەنتى بولمىغاچقا، كىمنى ۋاڭ قىلىش توغرىسىدا قاتتىق تالاش - تارتىش بولىدۇ. قايتا - قايتا تەكشۈرۈش ۋە ئىسپاتلاش ئارقىلىق ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ سەپەر ئۇستىدە ئالغان، بىراق ئور-دىغا ئەكىلەلمىگەن ئايالىدىن تۇغۇلغان بىر ئوغۇلنىڭ بارلىقى ئېنىقلىنىپ، شۇنى تېپىپ كېلىدۇ. كىشىلەر «پادىچى ۋاڭ» دەيدىغان، جەنۇبىي شىنجاڭدىن تېپىپ كەلگەن مامۇت ئەنە شۇ ئىدى. ئۇ 1881 - يىلى ئوردىغا كەلتۈرۈلۈپ، 1882 - يىلى خانىنىڭ يارلىقى بىلەن ۋاڭ بولىدۇ. ئۇ تۇرپان رايونىغا 18 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، 1900 - يىلى 6 - ئايدا ئۆرتەڭدە ئۆلە-دۇ. مامۇتتىن كېيىن چوڭ ئوغلى ئىمىن ۋاڭ بولىدۇ. ئىمىن قۇمۇل ۋاڭلىنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىدۇ. كېيىنكى كۈنلەردە غورۇرى دەپسەندە قىلىنغانلىقى ئۈچۈن سارىڭ بولۇپ قالىدۇ. 1933 -

يىلى قاچاق ئاق ئوروس ئەسكەرلىرى خوجىنىياز ھاجىنى قوغلاپ لۇكچۇنگە كەلگەندە، ئوردىسىغا ئوت قويىۋېتىدۇ. ئىمىن ۋاڭ بىر نەپەر ئاشپەزى بىلەن ئوردىدا كۆيۈپ ئۆلۈپ كېتىدۇ.

ئىمىن خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ۋاڭلىق يىلنامىسى:

ئىمىن خوجا 1759 - يىلدىن 1777 - يىلغىچە؛ سۇلايمان 1777 - يىلدىن 1779 - يىلغىچە؛ ئىسكەندەر 1779 - يىلدىن 1811 - يىلغىچە؛ يۇنۇس 1811 - يىلدىن 1814 - يىلغىچە؛ پەرىدۇن 1815 - يىلى؛ مۇھەممەت سەئىد 1816 - يىلدىن 1827-يىلغىچە؛ ئەفرىدۇن 1827-يىلدىن 1873 - يىلغىچە؛ ماموت 1881 - يىلدىن 1900 - يىلغىچە؛ ئىمىن ۋاڭ 1932 - يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن (ۋاڭلىق تەختىگە چىققان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس).

قۇمۇل - تۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭى 1933 - يىلى تۇرپان ۋاڭلىقىنى ئۇزۇل - كېسىل گۇمران قىلىدۇ. ئىمىن ۋاڭنىڭ ئوغلى مۇھەممەت سىيىت 1933 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە ئەمەلىي ھوقۇقى بولمىسىمۇ نامدا «سا چىنۋاڭ» دەپ ئاتالغان.

1. نۇرمۇھەممەت

نۇرمۇھەممەت ئىمىن خوجىنىڭ تۇنجى ئوغلى①. ئۇنىڭدا مەلۇم جىسمانىي ئەيىپ بولۇشى مۇمكىن. تارىخىي ماتېرىياللاردا ئۇنىڭ ھايات پائالىيىتى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات قالدۇرۇلمىغان. نۇر مۇھەممەتنىڭ قانداق ۋاپات بولغانلىقى ھەققىدە ئې-

① سۇلايماندىن ئىمىن خوجىنىڭ تۇنجى ئوغلى دېگۈچە-لەرمۇ بار — م.

نىق خاتىرە يوق. پەقەت «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» دە مۇنداق دېيىلگەن:

«ئىمىن خوجا لەشكەرلىرى بىلەن بىرنەچچە يىل ئالدىنقى سەپتە ئىشلىدى. ئۇنىڭ ئوغلى سۇلايمان ۋە مۇسا ھۆكۈمەت ئىشىنى بېجىرىپ تۇردى. تۇرپان قاتارلىق جايلارنىڭ ئىشلىرىنى يەنە بىر ئوغلى غۇلامزاپ بېجىرىپ تۇردى. سۇلايمان ئىمىن خوجىنىڭ ئىككىنچى ئوغلىدۇر. نۇر مۇھەممەت چىەنلۇڭنىڭ 26 - يىلى (1761 - يىلى) ئالەمدىن ئۆتكەن.»

2. سۇلايمان

1957 - يىلى 1 - ئاينىڭ 4 - كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تۇرپان شەھىرىدىكى سۇلايمان ۋاڭ مۇنارىنى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان نۇقتىلىق مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى دەپ بېكىتكەندىن بۇيان، نەچچە يۈز مىڭلىغان ساياھەتچىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا غايەت زور تەسىر پەيدا قىلدى. بۇ مۇنار تۇرپان شەھىرىنىڭ شەرق تەرىپىگە تەخمىنەن ئىككى كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان. مۇنارغا يانداشتۇرۇلۇپ 3 قەۋەت ئىمارەت ئېگىزلىكىدە پەشتاق ۋە چوڭ جامە سېلىنغان. سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى ئۇيغۇر بىناكارلىق ئۇسلۇبىدىكى مۇنار بولۇپ، خىش بىلەن قوپۇرۇلغان. تۆۋەندىن يۇقىرىغا چىپسىلاشتۇرۇپ چىقىرىلغان 14 خىل نەقىش كىشىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىپ، ئۇيغۇر بىناكارلىق ئۇستىلىرىنىڭ بۇنىڭدىن 200 نەچچە يىل بۇرۇنقى ھۈنەر - سەنئىتىنى نامايەن قىلىدۇ. مۇنارنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسىدىكى گۈمبەزگە چىققىلى بولىدۇ. گۈمبەزگە ئېچىلغان

كۆزنەكتىن تۇرپان شەھىرىنى تاماشا قىلغىلى بولىدۇ. مۇنارنىڭ كىرىش ئىشىكىگە بىر خاتىرە تاش ئورنىتىلغان بولۇپ، ئۇنىڭغا مۇنۇلار خاتىرىلەنگەن:

«بۇيۇك چىڭ پادىشاھى چىەنلۇڭغا: خان ئالىيلىرىنىڭ سابىق چاكىرى ئىمىن خوجىنىڭ ئوغۇللىرىدىن جاساق ×× سۇلايمان قاتارلىقلار بولىمىز. ئىمىن خوجا ×× ھىممىتىگە ئېرىشىپ 83 يىل ئۆمۈر كۆردى. ×× غەمخورلىقىدا ھېچبىر ئاپەتكە ئۇچرىماي، پۇقرالار كۆچىيىپ، مال - ژارانلار كۆپەيدى. خانىنىڭ بىزگە قىلغان ھىممىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، بىر مۇنار ياساتتۇق. ئۇنىڭغا كەم - كۈتىسىز 7000 سەر كۈمۈش خەجلىدۇق. مەڭگۈ ئۆچمەس ئىز قالدۇرۇش نىيىتىدە تاشقا خەت ئويدۇردۇق. بۇنداق قىلغىنىمىز خان ئالىيلىرىنىڭ ھىممىتىنىڭ 10 مىڭدىن بىرىگە مۇ تەڭ كەلمەيدىغانلىقىنى كىشىلەر بىلىپ قالسۇن.

چىەنلۇڭنىڭ 43 - يىلى 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى.»

ئىمىن خوجا چىەنلۇڭنىڭ 42 - يىلى (مىلادى 1777 - يىلى) ئالەمدىن ئۆتىدۇ. مۇنار ئىمىن خوجا ھايات ۋاقتىدىن باشلاپ سېلىنىشقا باشلىغان دېيىش مۇمكىن.

خاتىرە تاش ئىمىن خوجا ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئورنىتىلغان، تاشقا ئۇيۇلغان خەتتە «. . . جاساق ×× سۇلايمان. . . » دېيىلىش ئەلۋەتتە مەقسەتلىك بوش قالدۇرۇلغان. چۈنكى «خان ئالىيلىرىنىڭ سادىق چاكىرى ئىمىن خوجا دېيىلىپ، ئۇنىڭغا «جۇنۋاڭ» دېگەن مەنسەپ يېزىلمىغان. ئۇنداقتا سۇلايمان ئۆز - ئۆزىنى گۈڭ ياكى جۇنۋاڭ دېگەن مەنسەپى بىلەن يېزىپ قالدۇرسىمۇ ئەلۋەتتە بولمايتتى. سۇلايمانىنىڭ نامى مۇنار بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، «سۇلايمان ژاڭ مۇنارى» دەپ ئاتالغانلىقتىن، ئۇ مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا داڭلىق شەخسكە ئايلىنىپ قالدى.

بېشىدىن كۆپ ئىسسىق - سوغۇقلارنى ئۆتكۈزگەن سۇلايمانىنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتى ياكى ۋاپات بولغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. بۇ ھەقتە ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ. خۇاڭ جەنخۇا يازغان «ئىمىن خوجىدىن كېيىنكى تۇرپان ژاڭلىرىنىڭ ئىش - ئىزلىرى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىگە ۋە مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسەن سۇلايمانىنىڭ ھاياتىغا دائىر ئىشلارنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلغىلى بولىدۇ.

سۇلايمان ئىمىن خوجىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى. ئۇنىڭ ئاكىسى نۇرمۇھەممەت مەجرۇھ بولۇپ، چىەنلۇڭنىڭ 26 - يىلى (مىلادى 1761 - يىلى) ئۆلۈپ كەتكەن. سۇلايمان ئاتىسى ئىمىن خوجا بىلەن بىرلىكتە چىڭ سۇلالىسىنىڭ پەرمانى بىلەن تەرەپمۇ - تەرەپ يۈرۈپ جەڭگە قاتنىشىپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش جەھەتلەردە مۇئەييەن نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. ئۇنىڭ ئەڭ دەسلەپكى پائالىيىتى «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى»نىڭ 12 - ماددىسىدا بايان قىلىنىدۇ. چىەنلۇڭنىڭ 21 - يىلى (مىلادى 1756 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى تۇرپان ئەتراپىدىكى زىمىنلاردا قوشۇن تۇرغۇزۇپ، بۇ جايلارنى باشقۇرىدۇ. جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە باش خوجىدارلىق ۋەزىپىسىدە بولغان تارخان بەگ مەڭلىك ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى پارچىلاش نىيىتىدە توپىلاڭ كۆتۈرىدۇ. ئىمىن خوجا لۇكچۇننى بازا قىلىپ، ئاممىنى يېتەكلەپ، توپىلاڭچىلارغا قارشى تۇرۇپ لۇكچۇننى قوغدايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئوغلى سۇلايمانىنى قۇمۇلغا ئەۋەتىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلىرىدىن يارەم تەلەپ قىلىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان پادىشاھ چىەنلۇڭ سۇلايماننى باتۇر، توغرا نىيەتلىك كىشى ئىكەن دەپ ماختاپ، ئۇنىڭغا

گۈللۈق مەنسەپ (جاساق تۈزۈمى يولغا قويۇلغان جايلاردا جاساق ئەمەلدارلىرىغا بېرىلىدىغان 5 - دەرىجىلىك مەنسەپ) بېرىدۇ. پادىشاھ چېغىدا قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق سانغۇن بۇ كۈيگە سۇلايماندىنمۇ ئىلگىرى يول باشلىشى بىلەن 500 ئەسكەرگە قۇماندانلىق قىلىپ، ئىمىن خوجىغا ياردەم بېرىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرىدۇ. بۇ كۈي لۈكچۈنگە كېلىپ جەڭ قىلغاندا مەغلۇپ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قېچىپ كېتىدۇ. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەسكەرلىرى ئۇلارنى قوغلاپ يۈرۈپ، زەربە بېرىشكە كۈچى يەتمەي، ئىمىن خوجىنى ئېلىپ قۇمۇلغا قايتىپ كېلىدۇ. ئۇلار قۇمۇلدىن چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، لۈكچۈنگە قايتىپ جەڭ قىلماقچى بولىدۇ. ئەسكەرلەر يول بېرىمىغا كەلگەندە تەسلىم بولۇشقا كېلىشۇاتقان مەغلىككە ئۇچراپ قالىدۇ. بۇ كۈي مەغلىكىنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. پادىشاھ چېغىدىن بۇ كۈينىڭ تەسلىمگە كەلگەنلەرنى پۈتۈنلەي قىرىپ تۈگەتكەن جىنايىتى ئۈچۈن ئۇنىڭ كاللىسىنى ئېلىشقا ھۆكۈم قىلىدۇ. مەغلۇپ تۇپىلىڭى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئىمىن خوجىغا (چېغىدىنمۇ 21 - يىلى) بەيسىلىك مەنسىپى بېرىدۇ. ئىمىن خوجا خانغا بولغان مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئوغلى سۇلايمانىنى سالامغا ئەۋەتىشنى ئىلتىماس قىلىدۇ. پادىشاھ چېغىدىنمۇ ئۇلارنىڭ جان - دىل بىلەن خىزمەت قىلغىنىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۆتەڭ ئارقىلىق بېيجىڭغا كېلىشىنى تەستىقلايدۇ. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ھەر 30 چاقىرىمغا بىردىن ئۆتەڭ تەسىس قىلىپ، خەت ئالاقىلارنى راۋانلاشتۇراتتى. سەپەرگە چىققاندىن كېيىن ھۆكۈمەت ئەمەلدارلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالاتتى. ئۆتەڭ ئارىلىقىدا مەخسۇس ئەسكەرلەر مۇھاپىزەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئامانلىقىنى قوغدايتتى. ئەينى دەۋردە ئۆتەڭ بىلەن بېيجىڭغا

بېرىش ناھايىتى چوڭ غەمخورلۇق ئىدى. بۇنىڭ بىلەن ئىمىن خوجا ئائىلىسىدە سۇلايمان تۇنجى بولۇپ پادىشاھ بىلەن كۆرۈشۈشكە مۇيەسسەر بولىدۇ.

چېغىدىنمۇ 23 - يىلى (مىلادى 1758 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئاسىيلارنى باستۇرۇش سانغۇنى يارخاشانگە ئون مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر بىلەن كۈچاغا ھۇجۇم قىلىش بويرۇقى چۈشۈرۈپ، چوڭ خوجا، كىچىك خوجىلارنىڭ بۆلگۈنچىلىك توپىلىڭىنى باستۇرۇش ئۇرۇشىنى باشلايدۇ. سۇلايمان تۇرپاندىكى خەۋەرلىشىش ئۆتەڭلىرىنى سەييارە تەكشۈرۈشكە مەسئۇل بولۇپ، قول ئاستىدىكى ئەسكەرلەر بىلەن بىرلىكتە ئالاقە ئىشلىرىنىڭ راۋان بولۇشىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ. جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە ئۈچرىغاندا كۈچاغىچە قوغلاپ يۈرۈپ زەربە بېرىدۇ. كېيىن قېلىن قاردا يولدىن ئېزىپ كېتىدۇ. چىڭ سۇلالىسى 200 دەك لەشكەر ئەۋەتىپ، قالدۇق توپىلاڭچىلارنى تازىلايدۇ. سۇلايمانغا ئۆز ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ قايتىپ كېتىشنى بويرۇيدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سۇلايمانىنىڭ ئەسكەرلىرىگە مۇكاپات تارقىتىپ، ئەسلىدىكى ئىشلىرىنى قىلىشقا قايتۇرىدۇ. چوڭ خوجا، كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى باستۇرۇش جەددىي ئېلىپ بېرىلىۋاتقاندا، سۇلايمان گۇڭ يارەمچى بەگ بولۇۋاتقان ئىنىسى مۇسا بىلەن ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش ئۈچۈن 100 ئات يېغىپ ئىئانە قىلماقچى بولىدۇ. پادىشاھ چېغىدىنمۇ بۇ ئىشنى ئاڭلاپ بەك تەسىرلىنىدۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ بىرنەچچە يىلدىن بۇيان كۆپ يۆتكىلىپ جاپا چەككەنلىكىنى، مال - چارۋىلىرىنىڭ ئانچە كۆپ ئەمەسلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئىئانە قىلغان ئاتلارنى قوبۇل قىلمايدۇ.

چېغىدىنمۇ 26 - يىلى (مىلادى 1761 - يىلى) بۇگۇر

ناھىيىسىدىكى پۇقرالار ھاكىمبەگ ئابلەي ئۇستىدىن مال مۇلۇك، چارۋىلىرىمىزنى قاقتى - سوقتى قىلىپ تارتىۋالدى دەپ ئەرز قىلغاندا، سۇلايمان قارا شەھەردە تۇرۇشلۇق خان ئامبىلى ناشىتۇك بىلەن بىرلىكتە سوراق قىلىپ چارە كۆرمەكچى بولىدۇ. بۇ چاغدا سۇلايمان بۇگۇرنىڭ ۋاقتىلىق ھاكىمبەگى بولۇپ خىزمەت قىلاتتى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چىەنلۇڭنىڭ 27 - يىلى (مىلادى 1762 - يىلى) ئۇرۇمچىدە بوز يەر ئۆزلەشتۇرىۋاتقان ئەسكەرلەرگە ئىچكى ئۆلكىلەردىن دېھقانچىلىق سايمانلىرى يۆتكىمەكچى بولىدۇ، لېكىن ئۇنى يۆتكەپ كېلىشكە كېتىدىغان خىراجەت كۆپ بولغاچقا ئامال قىلالمايدۇ. سۇلايمان قول ئاستىدىكىلەرگە تۆمۇر رودىسى قازدۇرۇپ تۆمۇر تاۋلىتىدۇ. ئەسكەرلەر پەقەت ساپان ياساشنى بىلىپ، باشقا سايمانلارنى ياساشنى بىلمىگەچكە، سۇلايمان تۆمۇرچىلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئەسكەرلەرگە دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ياساشنى ئۆگىتىدۇ. چىەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى (1765 - يىلى) ئۇچتۇرپاندىكى خان ئامبىلى سۇچىڭ يەرلىك ئاھالىلارنى بوزەك قىلىدۇ. پۇقرالار قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، سۇلايمان قوشۇن باشلاپ يارەمگە كېلىدۇ ۋە ئۇچتۇرپانغا بېرىپ قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا قاتنىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى ئۇلارنى تاۋار - دۇردۇن بىلەن مۇكاپاتلايدۇ.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەسلىدە مۇسانى ئىلىنىڭ ھاكىمبەگلىك ۋەزىپىسىگە قويغان ئىدى. ئۇ كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئىمىن خوجىنىڭ 4 - ئوغلى غۇلامزاپىنى ئىلىنىڭ ھاكىمبەگى قىلىپ تەينىلەيدۇ. چىڭ سۇلالىسى ئىلى ئىشخان بەگى ئاق بەگنىڭ ۋەزىپىگە ۋاقتىدا بارالمىغانلىقى سەۋەبىدىن، سۇلايمانىنى ئىنىسىگە يارەملىشىپ ئىلىنىڭ دېھقانچىلىق

ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ بېرىشنى بېكىتىدۇ. ھۆكۈمەت تەرەپ سۇلايماندىن پىكىر ئالغاندا خۇشاللىق بىلەن ۋەزىپىنى قوبۇل قىلىپ، بىر - ئىككى يىل يارەملىشىپ بېرىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. پادىشاھ ئۇنى 4 توپ گەزمال بىلەن مۇكاپاتلاپ رىغبەتلەندۈرىدۇ.

چىەنلۇڭنىڭ 36 - يىلى (مىلادى 1771 - يىلى) تۇرغۇت قەبىلىسى روسىيەدىكى ۋولگا دەرياسىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىن ۋەتىنىمىزگە قايتماقچى بولىدۇ. ئۇلار قايتىش سەپىرىدە چارروسىيە ئەسكەرلىرىنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ كۆپ جاپا چېكىدۇ. ۋەتىنىمىزنىڭ زېمىنىغا كەلگەندە ئەھۋالى ئېچىنىشلىق بولۇپ، نامراتلىقتا ھېچنېمىسى قالمىغانىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى باربكۆل، قۇمۇل، تۇرپاندىن ئۇلارغا مال - چارۋا ھازىرلاپ بېرىشنى قارار قىلىدۇ. سۇلايمان مۇشۇ ۋاقىتتا لۇكچۇندە بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا مال - چارۋا جەھەتتە تۇرغۇتلارغا يارەم بېرىش، چارۋىلارنىڭ سانى بويىچە ھەق بېرىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرىدۇ. چىەنلۇڭنىڭ 42 - يىلى (مىلادى 1777 - يىلى) ئىمىن خوجا كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولىدۇ. چىڭ سۇلالىسىنىڭ بەگلىمىسى بويىچە ئېيتقاندا، سۇلايمان ئاتىسى ئىمىن خوجىنىڭ جۇنۇاڭلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىش ئۈچۈن، يەنە جىن گوگۈك، بەيسى، بېيلى دېگەندەك 4 دەرىجە ئارىلىقى بار ئىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، سۇلايمان بىردىنلا 4 دەرىجە ئاتلاپ جۇنۇاڭ بولۇشقا توغرا كېلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىمىن خوجىنىڭ كۆرسەتكەن تۆھپىسىنى نەزەردە تۇتۇپ، سۇلايمانىنى جۇنۇاڭلىق مەنسىپىگە ۋارىسلىق قىلدۇرىدۇ. سۇلايمان ۋاڭ بولغاندىن كېيىن، ئۆزى خالىغانچە ئىش كۆرۈپ، قىلمىغان ئەسكىلىكى قالمايدۇ. چاكارلارنى ئاقتا قىلىۋېتىپ، ئۆلۈشىگە

سەۋەبچى بولىدۇ. ئاھالىلارنىڭ مال - مۈلكىنى تارتىۋالىدۇ. خوتۇن - قىزلار ئارىسىدىن ئۆزىگە خوتۇن تاللايدۇ. ئاھالىلار سۇلايمان ئۈستىدىن ئەرز قىلغاندا، پادىشاھ چىيەنلۇڭ بۇ ئەنزىگە بەك كۆڭۈل بۆلۈپ، قانۇن بويىچە چارە كۆرۈشكە تاپشۇرۇپ، سۇلايمان قاتارلىقلارنى يالاپ بېيجىڭغا ئەكىلىشنى بۇيرۇيدۇ. پادىشاھ چىيەنلۇڭ بۇ ئەنزىنى بىر تەرەپ قىلغاندا مۇنداق دېگەن: «ئىمىن خوجا كاڭشى مەزگىلىدە بىزگە ئىتائەت قىلغان. كېيىنچە ئۇ باش بولغان ئاھالىلارنى گۇاجۇ ناھىيىسىگە كۆچۈرۈپ كېلىپ ئورۇنلاشتۇردۇق، ھەربىي يۇرۇشتە خىزمەت كۆرسەتكەنىدە، ئەمەل - مەنسەپ بەردۇق. كېيىنچە ئۇلار ئۆزلىرى ياشىغان يۇرتقا قايتىپ كەلدى. تۇرپان ئەسلىدە جۇڭغارلارغا قاراشلىق يۇرتقا قايتىپ كەلگەن ئاھالىلار ئۇنىڭ قول زىمىن بولۇپ، گۇاجۇدىن قايتىپ كەلگەن ئاھالىلار ئۇنىڭ ئاستىدىكى ئاھالىلار ئىدى. بۇ جاي مەڭلىككە قارايتتى. كېيىنكى ۋاقىتتا مەڭلىك ئۆلتۇرۇلۇپ، ئىمىن خوجىغا تەۋە بولدى. بۇنداق بولۇشى دۆلەتنىڭ ھەربىي كۈچىدىن ئىدى. ئۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتسى يوق، تۇرپانمۇ مۇشۇ زىمىندىكى مۇھىم ئۆتكەل.. .. بۇگۈنكى كۈندە سۇلايمان جىنايەت ئۆتكۈزدى. مېنىڭچە، ئىمىن خوجىنىڭ ئەسلىدىكى يۇرتى ئۇلارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇشى كېرەك. قالغان زىمىننى ئايرىپ چىقىپ باشقا بىر ھاكىمبەگ قويۇش لازىم.»

چىيەنلۇڭنىڭ 44 - يىل 1 - ئايدا (مىلادى 1779 - يىلى) سۇلايمان بېيجىڭغا يالاپ كەلتۈرۈلىدۇ. ھەربىي ۋەزىر ئۇنى سوراق قىلىپ، چاكىرىنى ئاختا قىلىپ ئۆلۈشىگە سەۋەبچى بولغانلىقى قاتارلىق جىنايەتلىرىنىڭ ھەقىقىي راستلىقىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلايدۇ. بەلگىلىمە بويىچە جۇنۇاڭلىق مەنسىپىدىن قالدۇرۇۋېتىشكە توغرا كېلەتتى. پادىشاھ چىيەنلۇڭ يەنىلا ئىمىن خوجىنىڭ تۆھپىسىنى ئېسىدىن چىقىرالماي، ئۇنىڭ مەنسىپىنى بېيلىككە تۆۋەنلىتىپ، بېيلىلىك دەرىجىسى بويىچە جەرىمانە قويۇپ، بېيجىڭدا ئولتۇراقلىشىشنى بەلگىلەيدۇ. ئۇنىڭغا قاراشلىق زىمىنغا جاساق تەسىس قىلىپ، سۇلايمان جەمەتىدىن بىر ئەمەلدار قويۇش زۆرۈر بولۇپ قالىدۇ. شۇ يىلى سۇلايمانىنىڭ ئىنىسى ئىسكەندەر جۇنۇاڭلىققا ۋارىسلىق قىلىدۇ. يۇقىرىقى بايانلاردىن بىر ئىشنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا بولىدۇ. يەنى ۋاڭلىق ئوردا ئەزەلدىن تارتىپ لۇكچۇندە بولۇپ، تۇرپانغا ۋاڭلىق ئوردا سېلىنمىغان. ئىمىن خوجا 1756 - يىلدىن 1777 - يىلغىچە تۇرپان ۋە قەشقەردە ۋاڭلىق مەنسىپى بىلەن ھاكىمبەگ بولىدۇ. ئوغلى سۇلايمان دەۋرىگە كەلگەندە ئاران بىر يىلدەك ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ جازالىنىدۇ. ئەسلىدىكى مەڭلىك ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان تۇرپان ئايرىم ناھىيە قىلىنىپ، باشقا بىر ھاكىمبەگ ھۆكۈمران بولىدۇ. ئىمىن خوجىنىڭ ئوغلى ئىسكەندەر جۇنۇاڭلىققا قويۇلغان بولسىمۇ، بۇنىڭدىن كېيىنكى ۋارىسلار پەقەتلا لۇكچۇن، پىچان، يەكەن، قەشقەر ئەتراپىغىلا ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ. شۇڭا تۇرپاندا بىر مۇنارىدىن باشقا ۋاڭلارغا ئائىت قۇرۇلۇشلار سېلىنمىغان.

3. غۇلامزاپ①

غۇلامزاپ ئىمىن خوجىنىڭ 4 - ئوغلى. چىڭ سۇلالىسى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ توپلىڭىنى تېنجىتقاندىن كېيىن، ئىمىن خوجا چوڭ - كىچىك خوجىلار توپلىڭىنى تېنجىتىش

① غۇلامزاپ «ئورانزىپ»، «ئەۋرەڭزىپ» دەپمۇ ئاتالغان—م.

ئۇچۇن ئالدىنقى سەپتە كۇچ چىقىرىدۇ. سۇلايمان بىلەن مۇسامۇ ئىش بېجىرىشتە كەسكىن بولۇپ، ئاتىسىغا ئەگىشىپ، ھەربىي يۇرۇشلەرگە قاتنىشىپ، خىزمەت كۆرسىتىپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مۇكاپاتلىشىغا ئېرىشىدۇ. بۇ جەريانداۋ ۋاڭلىقنىڭ بارلىق ئىشلىرىنى غۇلامزاپ باشقۇرۇپ تۇرىدۇ. بۇنىڭغا قارىتا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غۇلامزاپ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى ياخشى باشقۇردى، قول ئاستىدىكى ئاھالىلارنى كونترول قىلىشتا كۇچ چىقاردى، دەپ ئۇنىڭغا يۇقىرى باھا بېرىدۇ ھەم ئىككىنچى جەرەيانلىق توز پېيى قادالغان ئەمەلدارلىق قالپقى بىلەن مۇكاپاتلايدۇ. چىەنلۇڭنىڭ 31 - يىلى (1766 - يىلى) مۇسا كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولىدۇ. بۇ چاغدا غۇلامزاپ يارەمچى تەيچىلىك مەنسىپىدە ئىدى. مۇسا ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇ ئىلىنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەينىلىنىدۇ. غۇلامزاپنىڭ خىزمەت نەتىجىلىرى چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى تەرىپىدىن مۇئەييەنلەشتۇرۇلىدۇ. بۇ ھەقتە چىەنلۇڭ خان مۇنداق دېگەن: «غۇلامزاپ بىر نەچچە يىلدىن بۇيان جان كۆيدۇرۇپ ئىشلەپ، بوز يەر ئاچتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاشلىق سېلىقىنى تاپشۇرۇش ئىشىنى مۇۋاپىق باشقۇردى. ھاكىمبەگ غۇلامزاپنىڭ ھازىرقى دەرىجىسى 1 - جەرەكلىك بولۇپ قالدى. شۇڭا ئۇنىڭ ئوغلى مىلىكىزاتقا 5 - جەرەكلىك مەنسەپ قالپىقىنى بېرىش كېرەك. ئۇلار ھەر ئىككىلىسى مېنىڭ غەمخورلۇقىمدىن مىننەتدار بولۇپ، بارلىق ئىشلاردا كۆڭۈل قويۇپ داۋاملىق تىرىشىشنى ئۇمىد قىلىمەن».

كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غۇلامزاپقا 1 - دەرىجىلىك تەيجى مەنسىپى بېرىپ رىغبەتلەندۇرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىنكى ماتېرىياللاردا غۇلامزاپ توغرىسىدا تولۇق مەلۇمات يوق.

4. ئىسراپىل

ئىسراپىل ئىمىن خوجىنىڭ 5 - ئوغلى. 1766 - يىلى مۇسا ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئۇنىڭ ھاكىمبەگلىك ئورنىغا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غۇلامزاپنى تەينىلەپ قويىدۇ. غۇلامزاپتىن بوش قالغان يارەمچى ھاكىمبەگلىككە چىەنلۇڭنىڭ 36 - يىلى (مىلادى 1771 - يىلى) ئىسراپىل تەينىلىنىدۇ.

1779 - يىلى تۇرپان جۇنۇاڭى سۇلايمان جىنايەت ئۆتكۈزۈپ ۋەزىپىدىن قالدۇرۇلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئەسلى مەڭلىك بەگگە تەۋە بولغان يەر - زېمىنلارنى سۇلايمان جۇنۇاڭدىن تارتىۋېلىپ، باشقا ھاكىمبەككە بەرمەكچى بولىدۇ. بۇ چاغدا ئىسراپىل چىڭ سۇلالىسى پادىشاھىغا: «باشقا ھاكىمبەگ قويۇشنىڭ ھاجىتى يوق. يەنىلا ئەسلىدىكى ھاكىمبەگلەر ئۆزلىرىمىزنىڭ ئاھالىسى ۋە يەر - زېمىنىنى باشقۇرساق» دەپ تەكلىپ بېرىدۇ. چىەنلۇڭنىڭ 53 - يىلى (مىلادى 1788 - يىلى) ئىسكەندەر قەشقەرنىڭ 3 - جەرەكلىك ھاكىمبەگلىكىگە تەينىلىنىدۇ. ئىسراپىل تۇرپاننىڭ ئىشلىرىنى بېجىرىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى تۇرپان خان ئامبىلىغا «ئىسراپىلنىڭ ھالىدىن ئوبدان خەۋەر ئېلىپ تۇرۇش» نى تاپشۇرىدۇ. ئىسراپىلنىڭ قاچان ۋاپات بولغانلىقى ھەققىدە ماتېرىيال يوق.

5. بەھرام

بەھرام ئىمىن خوجىنىڭ 8 - ئوغلى. چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرىدە بەھرام توغرىلىق يېزىلغان ماتېرىيال

بەك ئاز. پەقەتلا جياچىڭنىڭ 20 - يىلى (مىلادى 1815 - يىلى) قەشقەرنىڭ ھاكىمبېگى يۇنۇس جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلانغان. بۇ چاغدا كىمنى ئۇنىڭ ئورنىغا جۇنۇڭ قىلىش مەسلىسىدە بەھرامنىڭ ئىسمى تىلغا ئېلىنغان.

سۇڭ چۈەن يازغان دوكلاتتا غۇلامزاپنىڭ 5 - ئوغلىنى جۇنۇڭلىققا ۋارىسلىق قىلدۇرساق دېيىلگەن. بۇنىڭ سەۋەبى ئىشلارنى ئەمەلىي قىلغان، كۆپنى كۆرگەن، خەنزۇچە يېزىقنى پۇختا ئىگىلىگەن دېيىلگەن. بۇنىڭغا قارىتا پادىشاھ جياچىڭ «سۇلايمان، يۇنۇسلار جىنايەت ئۆتكۈزگىنى بىلەن جۇنۇڭلىققا ئىمىن خوجىنىڭ ئەۋلادى ۋارىسلىق قىلىشى كېرەك» دېگەن. بۇنىڭدىكى سەۋەب، ئىمىن خوجىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىدە كۆرسەتكەن تۆھپىلىرىنى كۆزدە تۇتۇش ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىمىن خوجىنىڭ 7 - ئوغلى پەرھۇن بىلەن بەھرامدىن بىرنى جۇنۇڭ قىلىش قارار قىلىنغان. نەتىجىدە پەرھۇن جۇنۇڭلىققا ۋارىسلىق قىلىشقا تاللانغان. شۇنىڭدىن كېيىن بەھرام ھەققىدە ھېچقانداق تارىخىي مەلۇمات قالمىغان.

6. ئىسكەندەر

ئىسكەندەر ئىمىن خوجىنىڭ 6 - ئوغلى بولۇپ، چىەنلۇڭنىڭ 44 - يىلى (مىلادى 1779 - يىلى) جۇنۇڭلىق مەنسىپىگە ۋارىسلىق قىلغان. چىەنلۇڭنىڭ 53 - يىلى (1788 - يىلى) چىەنلۇڭ مۇنداق دېگەن: «تۇرپان جۇنۇڭى ئىسكەندەر ئالدىنقى قېتىم ئوردىغا كەلگەندە، قابىلىيەت جەھەتتە پىشىپ يېتىلگەندەك بىلىندى. قەشقەرنىڭ 3 - جەرەكلىك ھاكىمبېگى ئوسمان كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولغاندا، ئۇنىڭ ئورنىغا بوش قالغانىدى.»

شۇنىڭ بىلەن ئىسكەندەر قەشقەرگە بېرىپ ۋەزىپە ئۆتەيدۇ. ئۇنىڭ تۇرپاندىكى ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى ئىنىسى ئىسراپىل يارەملىشىپ بېجىرىدىغان بولىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىسكەندەرگە 100 سەر كۈمۈش ئىنئام قىلىپ، ئائىلىسىنى كۆچۈرۈش ئىشىدىكى ئىقتىسادىي قىينىچىلىقىنى ھەل قىلىدۇ. ئىسكەندەر ئەسلىدىلا جۇنۇڭلىققا دېگەن مەنسەپتە بولۇپ، پادىشاھ تەرىپىدىن تەستىقلانغانىدى. لېكىن دەسلەپتە قەشقەرگە ھاكىمبەگ بولغاندا مىڭ لىياڭ، بوشىكلاردىن يولىورۇق سوراشقا قالدۇرۇلىدۇ.

چىەنلۇڭنىڭ 53 - يىلى (1788 - يىلى) 8 - ئايدا پادىشاھ چىەنلۇڭ مىڭ لىياڭنىڭ ھەر قايسى مەكتۇپلارنى يوللىغاندا ئىسكەندەرنىڭ نام - ئەمەلىنى يازمىغانلىقىغا قارىتا مۇنداق دەيدۇ: «ئىسكەندەر ئاتىسىنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلغۇچى بولۇپ جۇنۇڭلىق بولدى. ئۇنىڭ مەنسىپى بىر قەدەر يۇقىرى. بۇنىڭدىن كېيىن قەشقەردىكى ھۆكۈمەت ئىشلىرىدا يېزىلغان بارلىق مەكتۇپلاردا مىڭ لىياڭغا ئوخشاش ئۇنىڭ نام - ئەمەلى يېزىلىشى كېرەك». شۇنىڭدىن كېيىن چىەنلۇڭ يەنە مەنسەپ تەرتىپىنى ئورنىتىش بەلگىلىمىسىنى چىقىرىدۇ. «ئىسكەندەر ھەمدە كونا مەنسەپدارلاردىن جۇنۇڭلىق مەنسىپىدە بولغانلارنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى رەت تەرتىپىدە مىڭ لىياڭنىڭ ئارقىسىدا بوشىڭ تۇرىدۇ، ئىسكەندەر ئۇنىڭ كەينىدە بولىدۇ» دەپ بەلگىلەيدۇ.

چىەنلۇڭنىڭ 54 - يىلى (1789 - يىلى) 11 - ئايدا ئىسكەندەر بېيجىڭغا بېرىپ چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا سالام قىلىدۇ. شۇ يىلى تۇرغۇتلار «سودىغا كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئات

ـ ئۇلاغلىرىنى تارتىۋالىدۇ» . مىڭ لىياڭ قاتارلىقلار ھەربىرىكەتلە-
نىپ، ئۇلارنىڭ تەييارلىقسىز تۇرغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، كاتتە-
ببىشى بۇلات قاتارلىقلارنى قولغا ئالىدۇ. پادىشاھ چىەنلۇڭ «بۇ
ھەقىقەتەن خۇشاللىنارلىق ئىش بوپتۇ» دەپ مىڭ لىياڭ، ئىس-
كەندەر قاتارلىقلارغا نىلۇپەر نەقىشلىك مارجاندىن بىرنى، دا
خىباۋ[1]دىن بىر جۇپ، شياۋخىباۋ[2] دىن 4 دانە ھەدىيە قىلىدۇ.
1759 ـ يىلى شىنجاڭدىكى چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنىڭ
توپىلىڭى تىنجىتىلغاندىن كېيىن، چوڭ خوجىنىڭ ئوغلى سام-
ساق ئەنجان، بۇخارا قاتارلىق جايلارغا قېچىپ كېتىدۇ. ئۇ ئادەم
ئەۋەتىپ، قەشقەردىكى خوجىلار بىلەن خۇپىيانە ئالاقىلىشىدۇ.
ھەمدە ئادەم ئەۋەتىپ، ئۆزى ئۇچۇن باج ـ سېلىق يىغدۇرۇپ،
توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييارلىق قىلىدۇ. ئىسكەندەر مىڭ لياڭ
قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە سامساق تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن بارات
دېگەن كىشىنى تۇتۇۋالىدۇ.

خانغا بولغان ساداقىتىنى تەقدىرلەش يۈزىسىدىن چىەنلۇڭ
خان ئۇلارغا داخىباۋدىن بىر جۇپ، شياۋخىباۋدىن ئىككى جۇپ
بىرىپ مۇكاپاتلايدۇ. چىەنلۇڭنىڭ 58 ـ يىلى (1793 ـ يىلى)
2 ـ ئايدا چىەنلۇڭ خان مىڭ لىياڭ قاتارلىقلارنىڭ ئوردىغا
يازغان مەكتۇبىدا ئىسكەندەرنىڭ نام ـ ئەسلى يېزىلمىغانلىقىنى
كۆرۈپ قاتتىق نارازى بولىدۇ ھەم مۇنداق دەيدۇ: «ئىسكەندەر
مېنىڭ ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ئىقتىدارلىق ئەمەلدارىم بولۇپ،
جۇنۇڭلىق ئىشلىرىنى جايىدا بېجىرىپ كەلگەنىدى. مەن بۇرۇنلا
يارلىق چۈشۈرۈپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشىغا مۇناسىۋەتلىك ئىش

①② داخىباۋ، شياۋخىباۋ — پۇل، ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە باشقا
قىممەتلىك نەرسىلەرنى سالىدىغان چوڭ ـ كىچىك قاپ ياكى ھەميان.

بولسىلا، مەكتۇبلاردا ئۇنىڭ نامى يېزىلىشى كېرەك ئىدى، دې-
گەن. مۇشۇ نۇقتىنى ئىككى پارچە مەكتۇپ ئۇيغۇرلار بىلەن
مۇناسىۋەتسىزمىكەن؟ نېمە ئۈچۈن ئۇنىڭ نام ـ ئەسلى يېزىلماي-
دۇ؟ ئەمدىلىكتە ئىسكەندەر خان ئامبىلىنىڭ يارەمچى ئىش
بېجىرگۈچىسى بولىدۇ. شۇڭا بارلىق مەكتۇپلارغا ئۇنىڭ نام ـ
ئەسلى يېزىلىشى كېرەك» . شۇنىڭدىن كېيىن ئىسكەندەرگە نە-
سىھەت قىلىپ مۇنۇلارنى يازغان: «بۇنىڭدىن بۇرۇن قەشقەرگە
ھاكىمبەگ بولغانلاردىن يۈسۈپ قۇمۇللۇق ئۇيغۇر ئىدى. ئىمىن
خوجا تۇرپانلىق ئۇيغۇر ئىدى. ئۇلار ئۆز يۇرتلۇقلىرىغا يان
بېسىپ، يەرلىك ئۇيغۇرلارنى بوزەك قىلدى. بۇگۈنكى كۈندە
ئىسكەندەرنىڭ خان ئامبىلىنىڭ يارەمچى ئىش بېجىرگۈچىسى
بولۇشى ئەتىۋارلىغىنىمدىن بولدى. مېنىڭ ھىممىتىمگە ياخشى
جاۋاب قايتۇرۇش ئۈچۈن، ئىسكەندەر ئۆزىگە قاراشلىق تۇرپانلىق-
لارنى قاتتىق باشقۇرۇشى، ھۆكۈمەت ئىشىدا دىيانەتلىك بولۇ-
شى، قەشقەرلىك ئۇيغۇر ئاھالىسىنى ھەرگىزمۇ بوزەك قىلماس-
لىقى، ئىقتىدارىنىڭ يېتىشىچە تىرىشىپ ئىشلىشى، ئۆز مەنپە-
ئىتىگە بېرىلمەسلىكى كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندا كىشىلەر چىن
كۆڭلىدىن قايىل بولىدۇ. مېنىڭ مېھرى ـ مۇھەببىتىمگە ئۇزاق-
قىچە ئېرىشەلەيدۇ» ، دېگەن.

چىەنلۇڭنىڭ 59 ـ يىلى (1794 ـ يىلى) چېگرا ئۆتىگى
تەكشۈرگۈچى خۇ جىنشاۋ، ساجىت قاتارلىقلار ئەنجانلىق سودە-
گەرلەر بىلەن بىرلىشىپ ساختىپەزلىك قىلىدۇ. چىەنلۇڭ خان
بۇنى ئاڭلاپ غەزەپلىنىپ، «چېگرا ئۆتەڭلەردىكى لەشكەر ـ ئە-
مەلدارلار سودىگەرلەرنىڭ چېگرادىن كىرىپ چىقىشىنى تەكشۈرە-
دۇ. ئەمما ئۇلار ئۆز ۋەزىپىلىرىگە سادىق بولماي، خىيانەت
قىلغان، پارا ئالغان. ئەنجانلىق سودىگەرلەر بىلەن كېلىشىۋې-

لىپ، ماللارنى ئاز تىزىملاش ئارقىلىق باجنى كېمەيتكەن. ئۇلار قانۇننى كۆزگە ئىلمىغان. مۇشۇ ئەنزىگە چېتىشلىق كىشىلەرنى قاتتىق بىرتەرەپ قىلىش كېرەك» ، دەپ جىددىي يارلىق چۈشۈرد-
ىدۇ. ئىسكەندەر يوشۇرۇپ قويغان ماللارنى جىددى سۈرۈشتۈرۈپ تېپىپ چىقىشتا ناھايىتى جاپالىق ئىشلەيدۇ. شۇڭا پادىشاھ چېيەن-لۇك ئىسكەندەرنى مۇكاپاتلاپ رىغبەتلەندۈرىدۇ. شۇ يىلى ئىس-كەندەر بېيجىڭغا بېرىپ پادىشاھنى تاۋاپ قىلىدۇ. چېيەنلۇك خان زىياپەت بېرىپ، ئىسكەندەرنى قىزغىن كۈتىۋالىدۇ ھەمدە «سې-رىق بەلباغ» ھەدىيە قىلىدۇ.

1796 - يىلى پادىشاھ جياچىڭ تەختكە ئولتۇرىدۇ. چېيەن-لۇك شاھىنشاھ بولىدۇ. شاھىنشاھ چېيەنلۇك گويۈتەي راۋانىدا ئىسكەندەر قاتارلىقلارنىڭ كۆرۈشۈشكە كەلگەنلىكىنى ئاڭلايدۇ. غەربىي قۇۋۇق سىرتىدا ئۇلار بىلەن كۆرۈشىدۇ. جيا چىڭنىڭ 2 - يىلى 1 - ئاينىڭ 11 - كۈنى شاھىنشاھ چېيەنلۇك بىنەپشە نۇر راۋانىدا ئىسكەندەر قاتارلىق 16 كىشىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇلار شەرىپىگە زىياپەت بېرىدۇ. ھەمدە «سىلەرنىڭ خىزمىتىڭ-لاردا نەتىجە كۆپ بولدى» دەپ ماختايدۇ.

چېيەنلۇك خان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئىسكەندەر بەك قايغۇرىدۇ. ئۇ پادىشاھنىڭ ھەممىتىدىن تەسىرلىنىپ، ئائىلە-سىدىكىلەردىن تارتىپ پۇقرالارغىچە ئىچكىرىنىڭ ئادىتى بويىچە قارىلىق تۇتىدۇ. پادىشاھ جياچىڭ بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئىس-كەندەرنىڭ تەلىپى بويىچە ئوغلى يۈنۈسنى پايتەختكە بېرىپ، پادىشاھ چېيەنلۇڭنىڭ قەبرىسىنى تاۋاپ قىلىشقا قوشۇلىدۇ. جيا-چىڭنىڭ 10 - يىلى (1805 - يىلى) ئىسكەندەر بېيجىڭغا بېرىپ، ئوردىغا سالامغا كىرىدۇ. گويۈتەي راۋانغا چىقىپ سەي-لى - تاماشا قىلىدۇ. ئىسكەندەر قاتارلىق 4 كىشى غەربىي

قۇۋۇق سىرتىدا سالام بېرىدۇ ھەمدە باۋخېگۈڭ سارىيىدا زىياپەتكە قاتناشىدۇ. ئىسكەندەر ئادەت بويىچە ئالدىنقى رەتتىن ئورۇن ئالىدۇ.

جياچىڭنىڭ 16 - يىلى (مىلادى 1811 - يىلى) ئىسكەندەر كېسەل سەۋەبىدىن ئالەمدىن ئۆتىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى دەپنە خىراجىتى ئۈچۈن 300 سەر كۈمۈش ئىنئام قىلىدۇ. ئىسكەندەر ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئوغلى يۈنۈس جۇنۇاڭلىققا تەينىلىنىدۇ.

7. يۈنۈس

يۈنۈس ئىسكەندەرنىڭ ئوغلى بولۇپ، تۇرپاندا ئاتىسىنىڭ ئورنىغا جۇنۇاڭ بولغاندىن كېيىن، قەشقەرگە بېرىپ، ھاكىم-بەگلىككە تەينىلەنگەن ھەم شۇ جاينىڭ خەلق ئىشلىرىنى باشقۇ-رۇشتىن ئىبارەت مۇھىم ۋە مۇشكۇل ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغان. ئۇ جياچىڭنىڭ 17 - يىلى پايتەخت بېيجىڭغا بېرىپ، خانىنىڭ دىدارىنى كۆرۈشكە ۋە پادىشاھنىڭ كۈتىۋېلىشىغا مۇيەسسەر بولـ-دۇ. يۈنۈس قەشقەرنىڭ ھاكىمبېگى بولغاندىن كېيىن، چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ تىرىلىش كۈچلىرىنىڭ ھەر ۋاقىت ۋەتەننىڭ بىرلىكى ئۈچۈن ئېغىر خەۋپ ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر چۈشەنگەچـ-كە، ۋەزىپە تاپشۇرۇۋېلىش بىلەنلا ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن ھالدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، يېرىم يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدىلا شاھ دوست، ھوشۇر، ئەمەر، موللا سوفى قاتارلىق 4 كىشىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقەند خانلىقىغا قېچىپ كەتكەن سامساقنىڭ ئوغۇللىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە ئۇرۇنـ-غان جىنايى پاكىتلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، بۇ ئەھۋالنى ئوردىغا

مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، بۇ تۆت كىشىنى قانۇن بويىچە بىرتەرەپ قىلىدۇ. شۇڭا يۇنۇس پادىشاھ جياچىڭنىڭ تەقدىرلىشىگە مۇيەسسەر بولىدۇ.

خوجىلارنىڭ تىرىلىش كۈچلىرىنى تەلتۆكۈس يوقىتىش ئۈچۈن، يۇنۇس يەنە خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ ئىز - دېرىكىنى سۈرۈشتۈرۈشكە قوقەندگە ئادەم ئەۋەتىپ، خوجا ئەۋلادلىرىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش توغرىسىدا قوقەند خانى ئۆمەر بىلەن سۆزلىشىدۇ. بۇ چاغدا قوقەند خانلىقى كېڭەيمىچىلىك داۋامىدا قۇدرەت تېپىۋاتقان، قوقەند سودىگەرلىرى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى شەھەرلەردە كۆپلەپ قاتناپ يۈرگەن بولۇپ، قوقەند خانى ئۆمەر دەمۇ شىنجاڭغا نىسبەتەن كېڭەيمىچىلىك قارا نىيىتى پەيدا بولغانىدى. 1814 - يىلى ئۆمەر چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە سامساقىنىڭ ئوغلى جاھانگىر خوجا قەشقەرگە بېسىپ كىرمەكچى بولغانلىقىدا، ئۆزىنىڭ ئۇنى توسۇپ قايتۇرىۋەتكەنلىكىنى دوكلات قىلىدۇ. ئۇ بۇنى باھانە قىلىپ، قەشقەردە سودا - سېتىق قىلىدىغان سودىگەرلەرنى باشقۇرۇشقا ئاق سۆڭەك ئەۋەتىدىغانلىقىنى ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويىدۇ. روشەنكى بۇنىڭدا خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ پارا-كەندىچىلىكىنى پەش قىلىپ، قىستۇرۇلۇپ كىرىش مەنىسى بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا قىلىنغان تاجاۋۇزچىلىق ئىدى. بۇ ھال چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغايدۇ. شۇ چاغدىكى ئېلى جياڭجۈنى سۇڭ يۈەن ئاق - قارىنى سۈرۈشتۈرمەيلا يۇنۇستىن غەزەپلىنىپ، ئۇنى «بىھۇدە ئىشقا ئارىلىشىپ، بىزنى ئاھانەتكە قالدۇردى» دەپ ئەيىپلەپ، يولسىزلىق بىلەن ۋەزىپىسىدىن قالدۇرىدۇ ھەمدە يۇنۇسنىڭ پۇقرالارنى ئەزگەن جىنايەتلىرىنى سۈرۈشتۈرۈش كېرەك، دەپ داۋراڭ سالىدۇ. شاھ دوستنىڭ شەرىكلىرى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ چوقان كۆتۈرۈپ، شاھ دوست ئۈچۈن داد - پەريات ئېيتىشىپ، دۇنيادا سامساقنىڭ ئوغلى دېگەن بۇنداق ئادەم يوق دەپ جار سالىدۇ. ئۇلار يەنە يۇنۇسقا بوھتان چاپلاپ، ئۇنى قىيىن - قىستاققا ئېلىپ ئىقرار قىلدۇرۇش ئارقىلىق، ئۇنىڭ ئۈستىدىن يالغان جىنايى پاكىت ئويدۇرۇپ چىقىرىپ، شاھ دوست قاتارلىقلارنى ناھەق ئۆلتۈردى، دەپ شىكايەت قىلىشىدۇ. سۇڭ يۈەن بۇ گەپلەرگە ئىشىنىپ، ئوردىغا دەرھال مەكتۇپ يوللاپ، يۇنۇسقا ئۇلۇم جازاسى بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى سۇڭ يۈەنىنىڭ يۇنۇس توغرىسىدىكى ئەيىبنامىسىگە ئىشەنگەن بولسىمۇ، يۇنۇسنىڭ تۆھپىكار ئىمىن خوجىنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇنى ئۆلۇم جازاسىدىن كەچۈرۈم قىلىپ، ئىلىغا يالاپ ئاپىرىپ ئۆمۈرلۈك قاماقتا ئالىدۇ. ئەمما يۇنۇسنىڭ ئايالى سىكىنىخانغا ئۇلۇم جازاسى بېرىدۇ.

سۇڭ يۈەن يۇنۇسنى ئەيىبلەپ ناھەق ئەنزە پەيدا قىلىدۇ ھەمدە سامساقنىڭ ئوغلى يوق دەپ تۇرىۋالىدۇ. لېكىن بىر نەچچە يىل ئۆتمەيلا سامساقنىڭ ئوغلى جاھانگىر خوجا قەشقەرنىڭ چېگرىسىغا بېسىپ كىرىشكە باشلايدۇ. چېگرا قاراۋۇلخانىسى ئارقا - ئارقىدىن مەلۇمات يوللىغاچقا، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ ھەربىي ئىشلار ۋەزىرلىرى بۇ ئىش ئۈستىدە باش قوشۇپ مۇزاكىرە قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئۇلاردا ئىختىيارسىز سۇڭ يۈەن سامساقنىڭ ئوغلى يوق ئىكەنلىكىنى تەكشۈرۈپ ئەمەلىيلەشتۈرگەنىدى، ئەمدى قانداقسىگە بار بولۇپ قالدى؟ دېگەن سۇئال تۇغۇلىدۇ. كېيىن ئىلى جياڭجۈنى بولغان چىڭ شياڭ ئۆزى قەشقەرگە بېرىپ تەكشۈرگەندىن كېيىن، ئۇلار ئاندىن ئۆزلىرىنىڭ ئالدانغانلىقىنى بىلىدۇ. 1810 - ، 1824 - ۋە 1825

- يللىرى جاھانگىر خوجا قوقەند فېئودالىرىنىڭ قوللىشى بىلەن قەشقەر چېگرىسىغا كەينىدىن پاراكەندچىلىك سېلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭ ۋەزىيىتىدە تەۋرىنىش ۋە ئەنسىزچىلىك پەيدا قىلىدۇ. ئامالسىز قالغان پادىشاھ داۋگۇاڭ شۇ چاغدىلا ئاندىن يۇنۇسنى ئەسكە ئالىدۇ. يۇنۇس ئىلىدا 5 يىل قامىلىدۇ. 1819 - يىلى يۇنۇس قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن تۇرپانغا قايتىپ كەلگەن بولسىمۇ، يەرلىك ئەمەلدارلار ئۇنى 4 يىل قاتتىق تەقىپ ئاستىغا ئالىدۇ. پادىشاھ داۋگۇاڭ ئىلى جياڭجۈنى چېڭ شياڭغا يۇنۇسنى تۇرپاندىن ئىلىغا چاقىرتىپ، ئۇنىڭ قەشقەر ئالدىنقى سېپىدە ئىشلەشنى خالايدىغانلىقىنى سوراپ بەقىشنى تاپشۇرىدۇ. بۇ چاغدا يۇنۇس توققۇز يىل قامالغان، تەقىپ ئاستىغا ئېلىنغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئايالى ناھەق ئۆلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن خانۇەيران بولۇش ئازابى ئۇنىڭ ئىرادىسىنى سۇندۇرالمىغان، ناھەق مۇئامىلىمۇ ئۇنىڭ ئېتىقادىنى ئۆزگەرتەلمىگەنىدى. ئۇ چېڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ يارلىقىنى ئاڭلاپ، «ناھايىتى مىننەتدار بولۇپ» ئەمەلدىن قالغان بەگ سالاھىيىتى بىلەن قەشقەر ئالدىنقى سېپىگە دەرھال ئاتلىنىدۇ. ئۇ يەردە جاھانگىر خوجا توپىلىڭىنى پارچىلاش جەھەتتە نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلەيدۇ. بەختكە قارشى 1826 - يىلى كۇزدە جاھانگىر خوجا قوقەند تاجاۋۇزچى قوشۇنى بىلەن بىرلىكتە قەشقەرگە كەلگەندە بېسىپ كىرىدۇ. قەشقەر قولدىن كەتكەندىن كېيىن، يۇنۇس قۇربان بولىدۇ.

كېيىن چېڭ سۇلالىسى يۇنۇسقا 3 - دەرىجىلىك تەيجى، 1 - جەرەكلىك مەنسەپدار دېگەن مەرتىۋىلەرنى بېرىدۇ ھەمدە ئۇنىڭغا 1 - دەرىجىلىك تەيجى قاتارىدا نەپىقە بېرىدۇ. لېكىن سۇلالە يۇەننىڭ يۇنۇسقا چاپلىغان بەتنامىلىرى باشتىن - ئاياق ئاقلانمايدۇ.

8. پەرىدۇن

پەرىدۇن ئىمىن خوجىنىڭ 7 - ئوغلى بولۇپ، خېلى بۇرۇنلا تەيجىلىك مەنسىپى بېرىلىپ تۇرپاندا ئولتۇراقلاشقان. جىاچىڭنىڭ 24 - يىلى (مىلادى 1819 - يىلى) جۇنۇاڭلىققا ۋارىسلىق قىلىپ، 1 يىلغا يېقىن تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن ئالەمدىن ئۆتكەن.

9. مۇھەممەت سەئىد

مۇھەممەت سەئىد پەرىدۇننىڭ ئوغلى بولۇپ، جىاچىڭنىڭ 24 - يىلى جۇنۇاڭلىق مەنسىپى بېرىلگەن ھەم قەشقەرنىڭ ھاكىمبېگى بولۇپ ئىشلىگەن. 1826 - يىلى قەشقەردە جاھانگىر خوجا توپىلىڭى يۇز بەرگەندە توپىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

10. ئەفرىدۇن

ئەفرىدۇن مۇھەممەت سەئىدنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، داۋگۇاڭنىڭ 7 - يىلى جۇنۇاڭلىق مەنسىپىگە ۋارىسلىق قىلغان. داۋگۇاڭنىڭ 18 - يىلى (مىلادى 1838 - يىلى) ئەفرىدۇن تۇرپان شەھەر قۇرۇلۇشىنى ياساشتا ئىئانە بېرىپ كۇچ چىقارغانلىقى ئۈچۈن، چېڭ سۇلالىسى ئوردىسى تەرىپىدىن پۇپۇكلۇك تاج بىلەن مۇكاپاتلانغان.

ئەفرىدۇن 1821 - يىلى تۇغۇلغان بولۇپ، داۋگۇاڭنىڭ 12 - يىلى پايتەخت بېيجىڭغا بېرىپ، چېڭ سۇلالىسى پادىشاھىغا

سالام بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئۇنىڭ تەلىپىگە قارىتا «ئەفرىدۇننىڭ ئاتا - بوۋىلىرى سۇلالىمىزنىڭ ھەممىتىدىن بەھرىمەن بولغانىدى. ئۇ جۇنۇڭلىقتا ۋارىسلىق قىلغاندىن بۇيان، ئاستانىگە (بېيجىڭغا) كېلىپ باقمىدى. ئەمدىلىكتە مۇشۇ يىلى ئوردىغا سالامغا كەلگۈچىلەر بىلەن بىرگە پايتەختكە كېلىشنى تەلەپ قىپتۇ. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ سەممىي سادىقلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ تەلىپى بويىچە بۇ يىل ئوردىغا سالامغا كېلىدىغان بەگلەر بىلەن بىرلىكتە پايتەختكە كېلىپ سالام بەرسە بولىدۇ» دەپ قانائەتلىنەرلىك جاۋاب بېرىدۇ. 2 - يىلى ئەفرىدۇن بېيجىڭغا كېلىپ پادىشاھقا سالام بېرىدۇ. داۋگۇاڭنىڭ خان ئۇنى قوبۇل قىلىدۇ ھەم 3 - دەرىجىلىك پۇپۇكلۇك تاج ئىنئام قىلىدۇ.

داۋگۇاڭنىڭ 27 - يىلى (مىلادى 1847 - يىلى) مەمەت ئىمىن ۋە ئېلىخان باشچىلىقىدىكى يەتتە خوجا 1000 دىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەر بىلەن قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن قەشقەر شەھىرى خوجىلارنىڭ قولىغا ئۆتكەندىن كېيىن، قەشقەر يېڭى شەھەر جىددىي تەھدىتكە ئۇچرايدۇ. بۇ ئىشلاردىن خەۋەردار بولغان تۇرپان جۇنۇاڭى ئەفرىدۇن ھەربىي لاۋازىمەتلىكلەر ئۇچۇن ماددىي جەھەتتىن كۇچ چىقىرىشنى ۋە ئالدىنقى سەپ ئۇرۇش رايونىغا بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. لېكىن يول يىراق بولغانلىقى ئۇچۇن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇلارنىڭ ئالدىنقى سەپكە بېرىشىغا قوشۇلمايدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ئەفرىدۇن ئۆز تەۋەسىدىكى خەلقلەر ۋە چېرىكلەرنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈپ، ئالدىنقى سەپ ئۇچۇن ھارۋا، قورال جابدۇق، ئاشلىق قاتارلىق ماددىي بويۇملارنى تەييارلاتقۇزۇپ، ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىپ بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى تۇرپان جۇنۇاڭى ئەفرىدۇننىڭ ئىش -

ئىزلىرى ھەققىدە خاتىرە قالدۇرۇش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى. 1851 - يىلى ئەفرىدۇن نەۋرىسى سوۋرنى ئېلىپ پايتەختە بېيجىڭغا بېرىپ، پادىشاھنىڭ دىدارىنى كۆرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇنىڭغا قارىتا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «باشقا جايلارنىڭ يىل نۆۋىتى بىلەن بېيجىڭغا كېلىپ، پادىشاھقا سالام بەرسە بولىدۇ» دەپ جاۋاب قايتۇرىدۇ. تۇڭجىنىڭ 3 - يىلى 12 - ئايدا (مىلادى 1865 - يىلى 1 - ئايدا) قوقەندلىك ياقۇپبەگ ئېلىمىز چېگرىسى ئىچىگە بېسىپ كىرىدۇ. ئۇ ئەفرىدۇننى قەشقەرگە چاقىرتىپ ئۇنىڭ چىڭ سۇلالىسى پادىشاھىغا تەييارلاپ قويغان بارلىق سوۋغا - سالاملىرىنى - تارتىۋالىدۇ ھەم ھەبسىگە ئالىدۇ. بۇنىڭدىن دىلى قاتتىق ئازار يېگەن ئەفرىدۇن ئەقلىدىن ئېزىپ سارىڭ بولۇپ قالىدۇ ھەم 1872 - يىلى ياقۇپبەگ تەرىپىدىن قەتلى قىلىنىدۇ. مۇشۇ ئىش ئۇستىدە شىنجاڭنىڭ ھەربىي مەمۇرىي ئەمەلدارى ياڭ زىڭشىن ئىزدىنىپ «تۇڭجى دەۋرىدە شىنجاڭ راسا قالايمىقانلىشىپ كەتتى. مۇسۇلمانلارنىڭ ۋاڭى (تۇرپان مۇسۇلمانلىرىنىڭ ۋاڭى ئىمىن خوجا) نىڭ پۇشتى ئەفرىدۇن جەنۇبىي شىنجاڭغا قېچىپ كەتتى. ئۇنىڭغا سۇيۇرغال قىلىنغان زېمىنلار يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ ئېلىندى. كېيىن باش ۋالى لىيۇ جىنتاڭ مۇشۇ ۋاڭنىڭ ئەۋلادى مامۇتنى ئىزدەپ تاپتى ھەم ئوردىغا ئۇنى مەنسەپكە ۋارىسلىق قىلدۇرۇش ھەققىدە مەلۇمات يازدى» دەپ خاتىرە قالدۇرغان.

11. زوھۇرىددىن

زوھۇرىددىن نۇرمۇھەممەتنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، زوھۇرىددىن چوڭى، ئۇنىڭدىن كىچىكى ناسىردۇر. ئۇلارنىڭ ھەر ئىك-

كىلىسى لۇكچۇندە تۇغۇلغان. ئاتىسى نۇر مۇھەممەت ئۇلار كـ-
چىك چېغىدىلا ئۆلۈپ كەتكەن. زوھۇرىدىن بىلەن ناسىرلار چوڭ
دادىسى ئىمىن خوجىنىڭ ئوردىسىدا چوڭ بولغان. زوھۇرىدىن
كىچىكىدىنلا زېرەك بالا بولۇپ، دەسلەپ ئوردا موللىسىدا ئوقۇپ
ساۋادىنى چىقارغاندىن كېيىن، لۇكچۇن ۋاڭلىق مەدرىسىگە كـ-
ىرىپ تىرىشىپ ئۆگىنىپ بىرنەچچە يىل ئىچىدىلا خېلى چوڭقۇر
بىلىم ئالغان. دىنىي كىتابلاردىن باشقا سوپى ئاللايار، ناۋائى،
قىسسۇرى قاتارلىق شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنى بېرىلىپ ئوقۇ-
غان. پارىسچە ئۆگىنىپ، پارىس شائىرلىرىنىڭ ئەسەرلىرى بـ-
لەن تونۇشقان، ئەرەپچىمۇ ئۆگەنگەن.

زوھۇرىدىننىڭ بىر نەۋرە ئاكىسى مۇھەممەت سەئىد چىڭ
سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ يارلىقى بىلەن تۇرپان ۋاڭلىـ-
قىدىن قەشقەرگە ھاكىمبەگلىككە تەينىلىنىدۇ. مۇھەممەت سەئىد
زوھۇرىدىننى ئۆزى بىلەن بىرگە قەشقەرگە ئېلىپ بېرىپ، ئوردا
ئىشلىرىغا ھەمكارلاشتۇرىدۇ. بىرقانچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن،
مۇھەممەت سەئىد ۋاڭنىڭ شەھرىبانۇ ئىسىملىك ئايالىدىن بىر
ئوغۇل تۇغۇلىدۇ. ئۇنىڭغا ئەفرىدۇن دەپ ئات قويۇلىدۇ.

ئارىدىن بىرقانچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، قەشقەردە جاھاڭـ-
گىر خوجا توپىلىڭى يۈز بېرىپ، مۇھەممەد سەئىد ۋاڭ توپىلاڭـ-
چىلار تەرىپىدىن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلىدۇ.

توپىلاڭ باشلىنىشتىن بۇرۇن، مۇھەممەت سەئىد ۋاڭ ئوغلى
ئەفرىدۇننى بىرقانچە كىشىنىڭ مۇھاپىزىتى ئاستىدا تۇرپانغا ئە-
ۋەتىدۇ. ئەفرىدۇن لۇكچۇنگە ساق - سالامەت يېتىپ كېلىپ،
تۇغقانلىرى بىلەن بىرگە ياشايدۇ.

قەشقەردىكى توپىلاڭ ۋاقتىدا زوھۇرىدىن ئات باققۇچىلار
قاتارىغا قوشۇلۇۋېلىپ ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالىدۇ ۋە ئىككى نەپەر

يېقىن ئادەمنىڭ ھەمراھلىقىدا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا چىقىپ
كېتىدۇ. ئۇ سەمەرقەند، بۇخارا، تاشكەنت قاتارلىق شەھەرلەردە
ئۇچ يىلدىن كۆپرەك سەرسانلىق - سەرگەردانلىقتا ياشاپ، ئاخـ-
ىرى شەمەي ئارقىلىق چۆچەككە يېتىپ كېلىدۇ. چۆچەكنىڭ شۇ
ۋاقىتتىكى ئامبىلى ئۇلارنى تەكشۈرۈپ، ئەمەلىي ئەھۋالنى بىلـ-
گەندىن كېيىن، ئىلى جىياڭجۇن مەھكىمىسىگە يوللاپ بېرىدۇ.
ئىلى جىياڭجۇن مەھكىمىسى چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمـ-
ىتىگە مەلۇم قىلىپ تەستىقلاتقاندىن كېيىن، زوھۇرىدىننى قەش-
قەرگە ھاكىمبەگ قىلىپ بەلگىلەيدۇ. زوھۇرىدىن قەشقەرگە ھا-
كىمبەگ بولغاندىن كېيىن، بۇرۇنقى تەجرىبە - ساۋاقلارنى ئەس-
ىتايىدىل يەكۈنلەپ، شۇ زامانىدىكى ئالىم - ئۆلىمالار، شائىرلار
ۋە يۇرت مۆتىۋەرلىرى بىلەن يېقىن ئۆتۈپ، يۇرت باشقۇرۇش
ئىشلىرىدا ئۇلاردىن پىكىر ئېلىپ، خەلقنە پايدىلىق ئىشلارنى
كۆپرەك قىلىشقا تىرىشىدۇ. ئاتاقلىق ئالىم، شائىرلاردىن ئابدۇ-
رېھىم نىزارى، نورۇز ئاخۇن زىيائى، تۇردۇش ئاخۇن غېرىبى
قاتارلىقلارنى ئوردىغا جەلب قىلىپ، ئوردا قارىمىقىدا مەخسۇس
دىۋان (كاتىباتلىق ئورنى) تەسىس قىلىپ، ئۇلارغا ئېتىبار بـ-
لەن مۇئامىلە قىلىدۇ ۋە تۇرمۇشىنى ئالاھىدە ئورۇنلاشتۇرىدۇ
ھەم ئۇلارغا ئىلىم مەرىپەت، خەلق ئىشلىرى ۋە جەمئىيەتنى
تەرەققىي قىلدۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان نۇرغۇن ئىلمىي - بەدـ-
ئىي كىتابلارنى يېزىشنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ. شائىر ئابدۇرېھىم
نىزارىنى ھاكىمبەگ ئوردىسىغا باش كاتىپ (دىۋان بېگى) قىلىپ
بەلگىلەيدۇ. مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، كەڭ خەلق
ئاممىسىنىڭ ئىلىم - پەنگە بولغان تەشنالىقىنى قاندۇرىدۇ.
ھىجرىيە 1255 - يىلى (مىلادى 1839 - يىلى) زوھۇرىدىن
قەشقەر شەھىرىنى ئۆزگەرتىپ قۇرۇش بىلەن بىللە، قەشقەر

تاشقارقى شەھىرىگىمۇ سېپىل سوقتۇرۇپ، 400 يىلدىن بۇيان شەھەرنىڭ سىرتىدا تۇرۇپ كېلىۋاتقان مەھەللىلەر بىلەن قەشقەر ھېيتگاھ جامەسىنى شەھەر ئىچىگە كىرگۈزىدۇ ھەم ھېيتگاھ جامەسىگە مۇناسىپ ھالدا يېڭى تۈس بېرىپ كۆركەملەشتۈرۈپ، بىر قېتىم رېمۇنت قىلدۇرىدۇ. قىسقىسى، زوھۇرىدىن قەشقەر- گە ھاكىمبەگ بولغان 20 نەچچە يىل ئىچىدە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى كېڭەيتىپ، ئۇزۇن، چوڭ ئۆستەڭلەرنى چاپتۇرۇپ، يېزا ئىگە- لىك ئىقتىسادىنى يۇكسەلدۇرگەن. ئىلىم - مەرىپەت، مەدەنىيەت - ساھەلىرىگە ئىشلىرىنى يولغا قويغان. يەنە قەشقەر خەلقىگە پايدا- لىق نۇرغۇن ئىشلارنى قىلغان. بۇ ھەقتە شائىر ئابدۇرېھىم نىزارى بىر شېئىرىدا مۇنداق دەپ يازغان:

كى بىرمىڭ ئىككى يۈز ئەللىك بەش تارىخىي پەيغەمبەر،
بىنا قىلدۇردى شەھەرنى شاھ زوھۇرىدىن بەلەن ئەختەر.
رىئايە خىلىنىڭ ھالىغا رەھىمە ئەيلەپ ھاۋادىسىدىن،
قىلىپ قەلئەنى مەھكەم كى گويا سەددى ئىسكەندەر.
زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ قەشقەردە ئىشلەۋاتقان پەيتتە تۇرپان ۋاڭى ئەفرىدۇن زوھورىدىنغا خەت يېزىپ، بىرقانچە كىشىنى نۇرغۇن سوۋغا - سالام بىلەن قەشقەرگە ئەۋەتىدۇ. ئۇ ئۆز خېتىدە: ئاكا، ھاكىمبەگ بولدىڭىز، ئىشلار رەتكە چۈشۈپتۇ. بۇرۇنقى مالىمان يىللاردا ئاتام ۋاپات بولدى. ئانام كېسەل بىلەن ۋاپات بوپتۇ. بۇ ھەقتىكى ئەھۋاللارنى تولۇق بايان قىلىپ قالدۇ- رۇش ئۈچۈن، كاتىپلىرى ئابدۇرېھىم نىزارى دېگەن ئالىم كىشى- نى لۇكچۇنگە ئەۋەتىپ بەرسىڭىز، دەپ ئىلتىماس قىلىدۇ. زو- ھۇرىدىن ئەفرىدۇننىڭ خېتىنى كۆرگەندىن كېيىن، كاتىپى ئاب- دۇرېھىم نىزارىنى نۇرغۇن سوۋغا - سالام بىلەن لۇكچۇن ئەلچە-

لىرىگە قوشۇپ يولغا سالىدۇ. ئابدۇرېھىم نىزارى ئۇزۇن يوللار- نى بېسىپ لۇكچۇنگە سالامەت يېتىپ كېلىدۇ. تۇرپان ۋاڭى ئەفرىدۇن شائىرنى ئىنتايىن قىزغىن قارشى ئالىدۇ ۋە ئۇنى ھۆرمەتلەپ ئۆز ئوردىسىدىن ئورۇن بېرىدۇ. لۇكچۇندىكى شائىر- لار، چوڭ ئۆلىمالار بىلەن تونۇشتۇرىدۇ. شائىر لۇكچۇندە لۇك- چۇن ۋاڭلىق مەدرىسە، تويۇق ئەسھابولكەف، دۆلەتباغ، چاھارباغ قاتارلىق جايلارنى زىيارەت قىلىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى پۈتكۈل تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركە- زى بولغان لۇكچۇننىڭ ئەمەلىي ئەھۋالى بىلەن تەپسىلىي تونۇ- شىدۇ ھەم ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ تەلىپىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن مۇ- ھەممەت سەئىد ۋاڭنىڭ قەشقەردە قەتلى قىلىنىش ئەھۋالىنى يارقىن شېئىرىي تىل بىلەن بايان قىلىشقا كىرىشىدۇ ۋە نۇرغۇن كۈچ سەرپ قىلىپ، بارلىق ئەقىل پاراسىتىنى ئىشقا سېلىپ، «قەشقەر ھاكىمبېگى زوھۇرىدىنىڭ تۇرپان ۋاڭى ئەفرىدۇنغا يوللىغان سالىمى»، «ئەسھابۇلكەف ھەققىدە قىسسە»، «رابىيە - سەئىدىن»، «ۋاموق - ئۇزرا»، «مەسئۇد دىلئارا» قاتارلىق يىرىك ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقىدۇ. بۇ ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنى چوڭقۇر، تىلى پاساھەتلىك، بەدىئىيلىكى يۇقىرى بولۇپ، ئۇيۇ- غۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ قىممەتلىك نامايەندىسى بولۇپ ھې- سابلىنىدۇ. بۇ ئەسەرلەر لۇكچۇن ۋاڭ ئوردىسىدا يېزىپ تاماملا- غان ئىدى.

شائىر ئابدۇرېھىم نىزارى لۇكچۇن ۋاڭ ئوردىسىدا تۇرغان مەزگىلدە مەشھۇر ئالىم، ئاتاقلىق ئۇيغۇر تېبابەت پىشۋاسى ۋە شائىر ئەخمەت غوجامنىياز ئوغلى قىسسۇرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشىدۇ. قىسسۇرىنىڭ لۇكچۇن ۋاڭلىق مەدرىسە ھەققىدىكى

شېئىرى، تۈيۈق ئەسھابۇلكەفكە بېغىشلاپ يازغان مۇخەممەسلە-
رى، دۆلەتباغ ئوردىسىغا ئاتاپ يازغان مۇخەممەسلىرى ۋە ۋاڭلار-
غا قىلغان نەسىھەتلىك شېئىرلىرى، جۈملىدىن «رەۋزاتۈز زوھە-
را» ناملىق داستانىنى كۆرگەندىن كېيىن قىسسۇرىغا يۈقىرى
باھا بېرىدۇ. شائىر نىزارى لۈكچۈندە تۇرغان مەزگىلىدە ئۇستا
خەتتاتلارنى ئۈيۈشتۇرۇپ، ئەسەرلىرىنى بىرقانچە نۇسخىدىن كۆ-
پەيتىپ كۆچۈرگۈزىدۇ. نىزارى لۈكچۈندە ئىككى يىلدەك تۇ-
رۇپ، لۈكچۈندىكى مەرپىەت ئەھلىلىرى بىلەن يېقىن دوست
بولۇپ قالىدۇ. قىسسۇرىنىڭ چوڭ ئوغلى ئەبەيت ئەلەم ئاخۇنۇم
بىلەن ئالاھىدە يېقىن دوستلۇق ئورنىتىدۇ. شائىرنىڭ لۈكچۈنگە
كېلىپ تۇرغان ۋاقتى تەخمىنەن 1835 ـ ، 1836 ـ يىللىرىغا
توغرا كېلىدۇ. شائىر نىزارى كىتابنى يېزىپ تاماملاپ، قەشقەر-
گە قايتىپ كېتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەفرىدۇن ۋاڭ شائىرغا تون
كەيدۈرۈپ، ياخشى ئات تەييارلاپ، نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام بىلەن
قەشقەرگە يولغا سالىدۇ. شائىر قەشقەرگە ساق ـ سالامەت بارغاد-
دىن كېيىن، يەنە زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ ھوزۇرىدا كاتىپلىق
ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ قەشقەر ئوپالىغا كاتتا
بىر مەدرىس بىنا قىلدۇرۇپ، ئۇنىڭغا نۇرغۇن يەر ـ مۈلۈك
ۋەخپە قىلىدۇ. ئاخىرى 20 يىلغا يېقىن ھاكىمبەگ بولغاندىن
كېيىن، ۋەزىپىسىدىن ئىستىپا سوراپ، لۈكچۈنگە قايتىپ كېلە-
دۇ. ئارىدىن ئىككى يىرىم يىل ئۆتكەندىن كېيىن، لۈكچۈن
دېھقانسۇ يېزىسىنىڭ ۋەخپە تۇگمەن دېگەن يېرىدە كېسەللىك
سەۋەبىدىن ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ۋەسىيىتە-
گە ئاساسەن جەستى تۈيۈق ئەسھابۇلكەفنىڭ يېنىغا دەپنە
قىلىنىدۇ.

12. سۇلتان مامۇت

1878 ـ يىلى ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنىڭ شىنجاڭدىكى 13
يىللىق ھۆكۈمرانلىقى ئۈزۈل ـ كېسىل بەربات بولىدۇ. شۇنىڭ
بىلەن مەركىزى ھۆكۈمەت شىنجاڭدا قايتىدىن ئۆزىنىڭ باشقۇرۇ-
شىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، شىنجاڭنى يەرلىك ھاكىمە-
يەت تۈزۈمى بولغان ۋاڭلىق تۈزۈمدىن پايدىلىنىپ ئىدارە قىلماق-
چى بولىدۇ. شۇڭا تۇرپان، قەشقەر، ئىلى قاتارلىق جايلارغا
ھۆكۈمران بولىدىغان ئىمىن ۋاڭ ئەۋلادلىرىنى ئىزدىگەندە، ئە-
لىدا بوۋاق ھاكىمبەگ بولىدۇ، تۇرپاندا بولسا ئىشەنچىلىك ۋا-
رىس چىقمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن لۈكچۈن ۋاڭ ئوردىسىدا 20
نەچچە يىل ۋەزىر (تەيچى) بولغان مەئسۇم تەيجى دېگەن كىشى
ئوتتۇرىغا چىقىپ «مەن ئۇزۇن يىل ۋەزىر بولدۇم، ئەمدى لۈك-
چۈندە ۋاڭلىق ئورۇنغا ۋارىسلىق قىلغۇدەك ھەقىقىي ۋارىس
يوق، مەن ۋاڭلىق ئورۇننىڭ ۋارىسى بولۇشۇم كېرەك» دەپ
ۋارىسلىق دەۋاسى قىلىدۇ. بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ياشىنىپ
ئاجىزلاپ كەتكەن خۇشنارە خېنىمنىڭ ئاچچىقى كېلىپ ئوتتۇرىغا
چىقىپ: «مېنىڭ ئوغلۇم ئەفرىدون 1864 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرى
قەشقەردىن يەكەنگە بارغاندا يەكەندىن بىر قىزنى ئەمرىگە ئالغاند-
كەن. خۇدا بەرگەن بولسا، بىرەر ئوغۇل پەرزەنتلىك بولغان
بولۇشى مۇمكىن. مەن بېرىپ سۈرۈشتە قىلمەن» دەپ غەيرەتكە
كېلىپ تەييارلىق بىلەن يەكەنگە يول ئالىدۇ. ياشىنىپ ئاجىزلاپ
كەتكەن، 90 ياشتىن ھالقىغان خۇشنارە خېنىم مىڭ بىر مۇشەق-
قەتلەر بىلەن يەكەنگە يېتىپ بېرىپ نەۋرىسىنى ئىزدەش ئارقە-
لىق، ئۇنىڭ يەكەنلىك كېلىنىنىڭ بىر ئوغۇل تۇغقانلىقىنى

بىلىدۇ. ئۇ بالا شۇ چاغدا 12 ياشتا بولۇپ ئىسمى سۇلتان مامۇت ئىدى. لېكىن ئۇ بالا يوشۇرۇن بېقىلغانلىقى ئۈچۈن ئوقۇشسىز، تەربىيىسىز قېلىپ، پادا بېقىپ چوڭ بولغانلىقتىن، تازچاق بالا بولۇپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خۇشنارە خېنىم نەۋرىسى سۇلتان مامۇتنى تۇرپانغا قايتۇرۇپ كېلىپ، ۋاڭلىقنىڭ ۋارىسى سۈپىتىدە لۇكچۇن دۆلەتباغدا تەربىيىلەيدۇ. بۇنى ھەممە ئېتىراپ قىلىپ، گۇاڭشۇ خانغا يوللايدۇ. 1881 - يىلى گۇاڭشۇ خاندىن يارلىق چۈشۈپ، سۇلتان مامۇت تۇرپاننىڭ ۋاڭى قىلىپ تەينىلىنىدۇ.

گۇاڭشۇنىڭ 10 - يىلى (مىلادى 1884 - يىلى) سۇلتان مامۇت قەشقەردە ياقۇبېگ تەرىپىدىن زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان ئاتىسى ئەفرىدۇننىڭ قەبرىسىنى قايتا ياساشنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن تەلەپ قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ مەمۇرىي باش ۋالىيسى لىۋجىنتاڭغا پەرمان چۈشۈرۈپ، مامۇتنىڭ ئاتىسىنىڭ قەبرىسىنى ياساشقا كەتكەن بارلىق چىقىملىرىنى ھېسابتىن كۆتۈرۈۋېتىش، ئۇنىڭ ئارىيەت ئېلىپ ئىشلەتكەن خىراجەتلىرىنى يىللىق نەپىقە قاتارىدا بىرتەرەپ قىلىش» ھەققىدە پەرمان چۈشۈرىدۇ. گۇاڭشۇنىڭ 15 - يىلى (مىلادى 1889 - يىلى) سۇلتان مامۇت پايتەخت بېيجىڭغا سالامغا بېرىپ ئۆتكەندە بارالمىغان نوۋىتىنى تولۇقلايدۇ. گۇاڭشۇنىڭ 18 - يىلى (مىلادى 1892 - يىلى) سۇلتان مامۇتنىڭ يېشى تېخى 30 غا يەتمىگەن بولسىمۇ تۆت خوتۇن ئالغانىدى. بىرىنچى خوتۇنىنىڭ ئاتىسى ئادەتتىكى پۇقرا ئىدى. لېكىن ئۇنىڭ ئاپىسى ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدە تۇغۇلغانىدى. مامۇت ۋاڭنىڭ ئاپىسىمۇ يەكەنلىك بولۇپ، ئاددىي پۇقرا ئائىلىسىدە تۇغۇلغانىدى. 2 - خوتۇنى ۋاڭنىڭ ئۆز جەمەتىدىن بولۇپ، نەۋرە سىڭلىسى ئىدى. قالغان ئىككى خوتۇنى ئادەتتىكى باجگىرلارنىڭ قىزلىرى ئىدى.

مامۇت ئوردىدا ئىش بېجىرگەندە چىڭ سۇلالىسى خانى تەقدىم قىلغان گۇللۇك تونىنى كىيەتتى. «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» نىڭ 83 - جىلتىدە: «مامۇت ۋاڭنىڭ ئۈچ ۋەزىرى بار، ئۇلارنىڭ بىرى ۋاڭنىڭ ئوڭ قول تەرىپىدە، بىرى سول قول تەرىپىدە، يەنە بىرى ئارقا تەرىپىدە تۇرىدۇ، ئۇلار ۋاڭلارنىڭ ئۆز جەمەتىدۇر. ئوڭ قول ۋەزىرنىڭ ئىسمى مىلىك بەگ، سول قول ۋەزىرنىڭ ئىسمى چاپىزات بەگ، ۋاڭنىڭ كەينى تەرىپىدە تۇرىدىغان ۋەزىرنىڭ ئىسمى ئابدۇللا بەگ» دەپ خاتىرىلەنگەن. مامۇت ۋاڭ ئۆز خانىسىدا ئولتۇرۇۋېلىپ ھېچقانداق ھەرىكەت قىلمىغان، ئوردا ئىشلىرىنى ھېلىقى ئۈچ نەپەر ۋەزىر بېجىرگەن. ھەتتا باج - سېلىق يىغىشقا ئائىت يارلىق ۋە پەرمانلارنىمۇ ۋەزىرلەر چۈشۈرگەن. مامۇت ئۆزىنى قوغداش ۋە خىزمىتىنى قىلدۇرۇش ئۈچۈن 50 - 60 تەك قوغدىغۇچى ئالغان. مامۇت ھەممە ئىشتا ئۆزىنىڭكىنى راست دەپ قاراپ ھەرقانداق ئىشتا ئۆزى بىلگىنىنى قىلغان. خەلقنىڭ دەرت - ئەلىمى بىلەن قىلچە كارى بولماي، ئۇلار ئۈستىدىن زورلۇق - زومبۇلۇق ئىشلەتكەن. پۇقرالارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنى ئۆزى خالىغانچە بوزەك قىلغان.

مامۇت گەرچە 30 ياشقا توشمىغان بولسىمۇ ئۇنىڭ مەسلەھەتچىلىرىنىڭ ھەممىسى پۇتۇنلەي ياشلار ئىدى. ئۇنىڭ كاھلىرى (مۇھاپىزەتچىلىرى) ئىچىدە يېشى ئەڭ چوڭىنىڭ 40 ياش، ئوتتۇرىدىكىلەرنىڭ 20 - 30 ياش، ئەڭ كىچىكلىرى 16دىن 20 ياشقىچە ئىدى. مامۇت ھەرقانداق چوڭ ئىش بولمىسۇن ئۇلار بىلەن بىرلىكتە بېجىرەتتى. مامۇت ھەرقانداق ئادەمگە ئۆلۈم جازاسى بېرەلمەيتتى. ئۆلۈم جازاسى تۇرپاندىكى خان ئامبىلىغا قاراشلىق بولۇپ، مامۇت ئۆلۈم جازاسىنى ئىجرا قىلىشقا پېتىـ

ئالمايتتى.

ژاڭ ھەر ئۇچ يىلدا بىر قېتىم بېيجىڭغا بېرىپ چىڭ سۇلالىسى پادىشاھىغا سالام بېرەتتى. بۇ قەدىمدىن تارتىپلا شەكىللىنىپ قالغان قائىدە ئىدى. ھەرقانداق شارائىت ئاستىدا ئولپانلىق سوۋغا - سالام ئېلىشۋالاتتى. بۇ ئولپانلىق سوۋغا - سالاملار قۇرۇق ئۇزۇم 900 جىڭ، قوغۇن قېقى 9 تاغار، لۇكچۇندە توقۇلغان رەخت 9 توپ، يانتاق شەكەر 9 تاغار، يولۋاس تېرىسى 9 پارچە، بۆرە تېرىسى 9 پارچە، ئالتۇن ھەل بېرىلگەن كىچىك پىچاق 9، كۈمۈشتىن ھەل بېرىلگەن كىچىك پىچاق 9 دانە قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى.

سۇلتان ماموتنىڭ تۇرپان خەلقى ئۇستىدىن يۇرگۈزگەن زۇلۇمى ھەسسىلەپ كۈچەيىدۇ. خەلق ئۇستىدىكى ھەر خىل سېلىقلار بارغانچە كۆپەيىدۇ. ژاڭ - گۇڭلارنىڭ ئەيش - ئىشرەت بىلەن كەيىپ - ساپا سۈرۈشى ئارقىلىق تۇرپان خەلقىنىڭ تۇر-مۇش سەۋىيىسىمۇ تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. سۇلتان ماموتنىڭ زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ خەلقتە سالغان جەبرى زۇلۇمىدىن تۇرپان خەلقىنىڭ سۇلتان ماموتقا بولغان نارازلىقى كۈچەيىپ چىكىگە يېتىدۇ. تۇرپان تارىخىدىكى لىگارلار قوزغىلىڭى مۇشۇ ژاڭ دەۋرىدە يۈز بېرىدۇ ۋە ئاخىرىدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن باستۇرۇلىدۇ.

تۇرپان خەلقى ئەنە شۇنداق ئېغىر ئازاب - ئوقۇبەت ئىچىدە جان تالىشىپ ئاران كېتىۋاتقاندا سۇلتان ماموت ژاڭ تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ، خوتۇن ئۇستىگە خوتۇن ئېلىپ، ئۆز كۆڭلىنى ئاچىدىغان ئەيش - ئىشرەت، كەيىپ - ساپا بىلەن بولۇپ كېتىدۇ. 1899 - يىلى پىچاننىڭ مۇرەن مەھەللىسىدىكى جىلىل دېگەن يىگىت بىلەن ئانانۇرخان دېگەن قىز بىر - بىرىنى ھەقىقي

ياخشى كۆرۈشۈپ ئاشىق - مەشۇق بولۇشقاندا ئۇلارنىڭ بۇ خىل ھەقىقي ساپ مۇھەببىتىنى يۇرت ئەھلى قوللاپ - قۇۋۋەتلەش بىلەن ئىككى تەرەپتىكى ئاتا - ئانىلارمۇ رازىلىق بېرىپ ئۇلارنىڭ توي مەرىكىسىنى ئۆتكۈزمەكچى بولىدۇ. شۇ ئاردا ئوردا پايلاق-چىلىرىدىن بىرى ئانانۇرخاننىڭ بەك لۇەن، ئوماق، چاچلىرى ئۇشىقىغا چۈشۈپ تۇرىدىغان، گۈزەل قىز ئىكەنلىكىنى سۇلتان ماموتقا يەتكۈزىدۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان سۇلتان ماموت ئانانۇر-خاننى كىچىك خانىشلىققا ئېلىش نىيىتى بىلەن ئۇنىڭ ئائىلىسىگە ئەلچى كىرگۈزىدۇ. ئۇ يۇمشاق، قاتتىق ژاستىلارنى قوللىنىش ئارقىلىق، ئانانۇرخاننىڭ ئاتا - ئانىسىنى قورقۇتۇپ، قىزنى جىلىلدىن تارتىۋالماقچى بولىدۇ. ئاخىرى سۇلتان ماموتنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتۇلۇشقا كۆزى يەتمىگەن ئانانۇرخان ئىلاجسىز يىغلاپ تۇرۇپ سۇلتان ماموت بىلەن توي قىلىشقا قوشۇلۇپ، ئاتا - ئانىسىغا رازىلىق بىلدۈرىدۇ. توي بولىدىغان كۈنى بۇ ژاپادار، ئاق كۆڭۈل قىز يېنىغا بىر تال ئۇستۇرنىنى يوشۇرۇن ئېلىۋالىدۇ. بۇ ھەقتە خەلق ئارىسىدا:

زەم - زەم سۇيى بۇلاقتا،
ئالتۇن ھالقا قۇلاقتا.
ئىستەكنە ئانانۇر،
دۆلەت باغدا سولاقتا.

دېگەن قوشاق ھازىرغىچە تارقىلىپ يۈرمەكتە.

توي تۇگەپ كەچتە ھۇجرىغا كىرگەندە ئانانۇرخان سۇلتان ماموت بىلەن قاتتىق ئېلىشىپ ئۇنىڭ قورساق، يوتا قىسىملىرىغا ئۇستۇرنىنى ئۇرۇپ گۆشلىرىنى تىلما - تىلما قىلىپ تاشلايدۇ. بۇ پاجىئەلىك ئەھۋالنى بىلگەن ئوردىدىكى ئاتارمەن - چاپارمەنلەر دەرھال ئانانۇرخاننى زىندانغا تاشلاپ، سۇلتان ماموتنى خەلقتىن

يوشۇرۇپ، «ۋاك غوجامغا يىرىڭلىق جاراھەت چىقىپ قاپتۇ. ئۇنى سالقىنراق ئۆرتەك غولىدىكى ئارشاڭدا داۋالىتىمىز» دەپ، ئۆرتەك غولىغا ئېلىپ چىقىدۇ. لېكىن ئۇنىڭدىن قان كۆپ چىقىپ كەتكەنلىكتىن داۋالاش ئۇنۇم بەرمەي 1900 - يىلى 4 - ئايدا 35 ياش ئەتراپىدا ئۆلىدۇ.

13. ئىمىن ۋاك

ئىمىن ۋاك سۇلتان مامۇتنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئۇ گۇاڭشۇ-نىڭ 33 - يىلى (مىلادى 1907 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى مەركىزى ھۆكۈمىتىگە «ۋاڭلىقمىزغا تەۋە بولغان يەر ۋە باج سېلىقنى ناھىيە يىغىۋالدى. جان باقمىقمىز تەسكە توختاۋاتىدۇ» دېگەن مەزمۇندا مەكتۇپ سۇنىدۇ. چىڭ سۇلالىسى مەركىزى ھۆكۈمىتى ئىمىن ۋاك سۇنغان مەكتۇپقا ئاساسەن «مۇشۇ ۋاڭغا تەۋە تېرىلغۇ يەرلەر ۋە باج سېلىقلار ئېنىق ئايرىلغانمۇ يوق؟ ئۇيغۇر ۋاڭنىڭ تۇرمۇشى ئۇچۇن خىراجەت كېرەكمۇ يوق؟ تەكشۈرۈپ كۆرۈڭلار» دېگەن مەزمۇندا يارلىق چۈشۈرگەن ھەم تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئىمىن ۋاڭغا تەۋە بولغان يەر، زىمىن، يايلاق قاتارلىقلار ئاجرىتىپ بېرىلگەن.

گۇاڭشۇنىڭ 30 - يىلى ئىمىن ۋاك قومۇل ۋاڭى شامەخسۇت-نىڭ قىزى خان فۇجىن خېنىمغا ئۆيلەنمەكچى بولۇپ، تۆۋەندە-كىدەك تويلۇق بەرگەن:

100 تۆگە، 100 ئات، 100 كالا، 1000 تۇياق قوي، 220 تاغار بۇغداي، 100 تاغار خورما، 100 تاغار زاراڭزا ئۈرۈقى، 100 تاغار كەندىر، 1000 جىڭ يېشىل ئۈزۈم، 1000 جىڭ گۈلە قاق، 1000 سەر كۆمۈش، 5000 سەر تەيزە، بىر يىلنى 3

ئايدىن 4 پەسلگە بۆلۈپ، ھەر پەسلنى 90 كۈنگە بۆلۈپ، ھەر كۈنگە بىر ياقىدىن كىيىملىك رەخت، بۇنىڭ ئىچىدە قىشلىق 90 كۈنگە ھەر خىل تۇلكە، بۆرە، سۇلۆسۈن، سۆسەر تېرىلىرىدىن ئىشلەنگەن ئۇزۇن - قىسقا جۇۋا، پىنجەك، كۈزلۈك، يازلىق، ئەتىيازلىق كىيىملەر. بۇنىڭدىن باشقا 100 جوزىلىق مېۋە - چېۋە، كۆكتات بەرگەن ھەم 41 كېچە - كۈندۈز توي - بەزمە قىلىپ بەرگەن.

1911 - يىلى سۇن جۇڭشەن ئەپەندى رەھبەرلىك قىلغان شىنخەي ئىنقىلابى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن يەرلىك فېئودال ۋاڭلارنىڭ تۇرلۇك ئىمتىيازلىرى بىكار قىلىنغان بولسىمۇ، كې-يىن ھوقۇق يۈەن شىكەينىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكەچكە، يۈەن شىكەي بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئىمىن ۋاڭنى قايتىدىن چىنۋاڭلىققا ئۆستۇرىدۇ ھەم ئۇنى نۇرغۇن ئىمتىيازلارغا ئىگە قىلىدۇ. بىر قىسىم تارىخىي مەنبەلەردە خاتىرلىنىشچە ئىمىن ۋاڭنىڭ تۇنقاق-لىق كېسىلى بارلىقى مەلۇم.

ئىمىن ۋاڭلىق تەختتە ئولتۇرغاندىن كېيىنلا پۇتۇن تۇرپان دىيارىدىكى يۇرت كاتتىلىرى بىلەن ئەھلى - ئىلمىي كىشىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ۋاڭ ھوزۇرىدا قول قوشتۇرۇپ ئۇنىڭ يارلە-قىنى كۈتىدىغان بولۇپ قالىدۇ. بۇ چاغدا يۇرتتا جازانىخورلۇق ئەۋجەپ كېتىدۇ. زۇلۇم ئېغىرلىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئامىر دورغا باشچىلىقىدا دېھقانلار قوزغىلىڭى يۈز بېرىدۇ.

14. مەتسايىت (مۇھەممەت سەيىت)

مەتسايىت ئىمىن ۋاڭنىڭ چوڭ ئوغلى. 1933 - يىلى 2-ئايدا ئۇنىڭ ئاتىسى شېڭ شىسەينىڭ توپ ئوقىدا ئوردىدا كۆيۈپ

ئۆلگەندىن كېيىن، ۋاڭلىق تامغىنى ئېلىۋېلىپ، ئۆزىنى «سا-
چىنۋاڭ» دەپ ئاتىغان. ئۇنىڭ ۋاڭلىق مەرتىۋىسىنى ھۆكۈمەت
ئورگانلىرى ۋارىسلىق قىلىش تەرتىپى بويىچە تەستىقلىغان بول-
ماستىن، بەلكى ئۇ ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە ۋاڭ ئاتىلىپ قالغان.
ئۇ خەنزۇچە مەكتەپتە 3 يىل، دىنىي مەكتەپتە 4 يىل، جەمئىي
7 يىل تەلىم ئالغان.

ئۇ 1932 - يىلى ماجۇڭيىڭ شىنجاڭغا كەلگەندە ئۇنىڭغا
ھەربىي مەسلىھەتچى بولغان. ما جۇڭيىڭنىڭ 1000 ئەسكەر تۇتۇ-
شى ئۇچۇن كۇچ چىقارغان. بۇ ئەسكەرلەر داۋانچىڭغا يېتىپ
كەلگەندە 400 دەك ئەسكەر سوغاق ۋە ئاچارچىلىقتىن ئۆلگەن
ياكى مەجرۇھ بولغان. ئەسكەرلىكتىن قېچىپ كەلگەنلەرنى ما
جۇڭيىڭغا تاپشۇرۇپ بەرگەن.

ئۇ 1934 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك قۇرۇلتىينىڭ ۋەكىلى
بولغان. قورال - يارالارنى ئېنىقلاش ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى بو-
لۇپ، پىچاندىكى قورال - يارالارنى تەكشۇرۇپ ئېنىقلاپ، شېڭ
شىسەيگە تاپشۇرۇپ بەرگەن. ئۇنىڭ 5 مىڭ مودىن ئارتۇق تېرىل-
غۇ يېرى بار ئىدى. ۋۇ جۇڭشىن شىنجاڭدا ھاكىمىيەت يۇرگۇز-
گەندە مەتسايىت شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مەسلىھەتچىسى
بولغان.

ئۇ ئۇرۇمچىدە ئىككى يىل تۇرغان. بۇ ۋاقىتتا ئۇ ئۇچ
ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قارشى تۇرۇش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللان-
غان. 1947 - يىلى گومىنداڭ جۇنتوڭ 2 - باشقارمىسىغا
ئالاقىچى بولغان. ھەمدە ئىنىسى ئىسكەندەرنى جۇنتوڭ ئىشپە-
يونلىقىغا تونۇشتۇرغان. تۇرپان، پىچان، توقسۇن دېھقانلار قوز-
غىلىڭى مەزگىلىدە ئۇ مالەنسۇڭ (پىچان ناھىيىسىنىڭ چوڭ
پومېشچىكى) بىلەن ئۇرۇمچىدە تۇرۇپ ئىنىسى ئىسكەندەرگە

(پىچان ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى) ئىنقىلابچىلارنى ئۆلتۇرۇش ھەق-
قىدە تاپشۇرۇق بەرگەن. 1948 - يىلى گومىنداڭنىڭ مەملىكەت-
لىك قۇرۇلتىيىغا ۋەكىل بولۇپ نەنجىڭگە بېرىپ، سۇن كې،
چىڭ چىيەن، بەي چۇڭشىلەر بىلەن رەسىملىرىنى ئالماشتۇرغان.
ئۇ شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، جاڭ جېشىغا تېلېگراممما
يوللاپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا، كومپارتىيىگە، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلا-
بىغا قەتئىي قارشى تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۇرگەن. ئازادلىقتىن
كېيىن 1950 - يىلى خەلق ھۆكۈمىتى ئۇنىڭدىن 400 دەن
ئاشلىق ئارىيەت بېرىشنى ئېيتقاندا قارشىلىق كۆرسىتىپ بەرمە-
گەن. ئۇرۇمچىگە قېچىپ كېتىپ، 24 سەر ئالتۇنغا ئولتۇراق
ئۆي - جاي سېتىۋالغان. ھېسابىدىنى ئۆزىگە قارىتىۋېلىپ،
ئۆلكىلىك كادىرلار يېتىشتۇرۇش مەكتىپىدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ
ئاشلىرىغا زەھەر سېلىپ 200 دەك ئادەمنى زەھەرلىگەن. 1951
- يىلى لۇكچۇنگە خوجىدار ئەۋەتىپ يەر ئىجارىسى يىغقان. ئۇ
مال - مۇلۇكلىرىنى يىغىشتۇرۇپ ئۇرۇمچىگە چىقىپ، چەت
ئەلگە قاچماقچى بولۇۋاتقاندا، ئۇرۇمچى شەھەرلىك ج خ ئىدارىسى
تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغان ۋە ئۇنى پىچان ناھىيىلىك ج خ ئىدارە-
سىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن. شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 23 - كۇنى
پىچان ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى تەرىپىدىن ئۆلۈم جازا-
سىغا ھۆكۈم قىلىنغان.

1984 - يىلى پىچان ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى
ئەسلىدىكى ھۆكۈمگە قارىتا قايتا قاراپ چىقىش ئارقىلىق، كې-
يىن مەتسايىتقا ئاز سانلىق مىللەت يۇقىرى قاتلام زاتلىرى قاتارى-
دا مۇئامىلە قىلىشنى بېكىتىپ، 1951 - يىلى چىقىرىلغان
ھۆكۈمنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، مەتسايىتنىڭ نامىنى ئەسلىگە
كەلتۇرگەن.

ئىزاھاتلار:

① «جۇڭغارلارنى تىنجىتىش تەدبىرلىرى» ، 23 - جىلد، 17 - بەت.

② «تەزكىرەئى خوجىكان» غا قارالسۇن.

③ «جۇڭغارلارنى تىنجىتىش تەدبىرلىرى» ئالدىنقى قىسىم 23 - جىلد.

④ «تارىخىي ھەمدىيە» گە قارالسۇن.

⑤ چىەنلۇڭنىڭ 22 - يىل 12 - ئاي (كۇيىۋۇي) «قارا دۆان ۋەزىرىگە چۈشۈرۈلگەن يارلىق» .

⑥ «جۇڭغارلارنى تىنجىتىش تەدبىرلىرى» ، رەسمىي نۇسخا، 30 - جىلد.

⑦ (چىڭ سۇلالىسى) سۇك جۇن: «شىنجاڭ ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە» ، 3 - جىلد.

⑧ «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن ئاڭلىغانلىرىم» ، 3 - جىلد.

⑨ (چىڭ سۇلالىسى) سۇك جۇن «شىنجاڭ ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە» ، 3 - جىلد.

⑩ (چىڭ سۇلالىسى) خې يىڭ: «ئۇچ ئايماق ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە» ، 3 - جىلد.

⑪ «مۇسۇلمانلار يۇرتىغا ئائىت قائىدە - نىزاملار» ، 5 - جىلد.

(«تۇرپان تارىخ ماتېرىياللىرى» مەخسۇس توپلام، 2 - قىسىم، «تۇرپان ۋاڭلىرى» دىن ئېلىندى)

كۆچا ۋاڭلىرىنىڭ نەسەبنامىسى

مەمتىمىن بائىزى

كىرىش سۆز

بۇنىڭدىن 2 يىل بۇرۇن كۆچادىكى داۋۇت مەخسۇت ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ قىسقىچە نەسەبنامىسىنى يېزىشىمنى تەلەپ قىلغانىدى. شۇ چاغدا مەن ئۇ كىشىنىڭ سۆزلەپ بەرگەنلىرى بويىچە خاتىرە يېزىۋالغان بولساممۇ، لېكىن بۇ ماتېرىياللار بىلەن قىسقا نەسەبنامە يېزىپ چىققىلى بولمايتتى. شۇڭا داۋاملىق ئىزدىنىشكە باشلىدىم. مەھپۇز ۋاڭنىڭ يېقىن ھەربىي ئەمەلدارى مەمتىمىن شاڭزۇڭ ۋە مۆمىن كاھ بەگلەردىن ئاڭلىغانلىرىمنى ئەسلەپ خاتىرە يازدىم. ۋاڭلار تارىخىنى بىلىدىغان پېشقەدەم ئۇقۇمۇشلۇق زىيالىيلاردىن پىكىر ئالدىم. كۆچادا تۇنجى قېتىم ۋاڭلىق مەنسەپنى ئالغۇچى مىرزا ھودىبەگ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى باشلاپ چىقىپ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە قوشقان ئۆلۈغ تۆھپىسىگە قاراپ چىنۋاڭلىق مەنسىپىگە ئۆسكەنلىكى توغرىسىدىكى تارىخىي خاتىرىلەردىن، ئۇيغۇر تارىخچىسى موللامۇسا سايرامنىڭ «تارىخىي ھەمدىيە» ناملىق كىتابىدىن، مەۋلانە مۇھەممەدسادىق قەشقىرىنىڭ «زەبدەتۇلماسائىل» ئۇيغۇرچە تەرجىمە ئەسىرىدىن، «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» دىن، ئافاق خوجا

ئەۋلادلىرى تەزكىرىسىدىن، يەكەن ھۆكۈمرانلىرى شەنىگە يېزىلـ
غان تارىخىي ئەشئارلاردىن پايدىلىنىپ، بۇ نەسەبنامىنى تۈنجى
قېتىم يېزىپ چىقىشقا مۇۋەپپەق بولدۇم. نەسەبنامە پۈتكەندىن
كېيىن كۆچاغا بېرىپ مەھپۇز ۋاڭنىڭ ئايالى نىياز خېنىم،
ئاخىرقى ۋاڭ داۋۇت مەخسۇت (كۆچا ناھىيىلىك سىياسىي كې-
ڭىشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى)، ھاپىز خوجىنىڭ ئوغلى، شۇنداقلا
كۆچانىڭ پېنسىيىگە چىققان پېشقەدەم زىيالىيلىرى ئەھمەت نا-
يۇپ، ئەمەت بايىز، سابىر بەكرى، ئىسمائىل شەمسىدىن قاتار-
لىق يولداشلارغا ئوقۇپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ تولۇقلاش پىكرىنى
ئالدىم. بۇ بىر باشلىنىش، نۇقساندىن خالىي ئەمەس، ئەلۋەتتە.
ئەھۋالدىن خەۋەردار يولداشلارنىڭ نەسەبنامىنىڭ بىر پۈتۈن تو-
لۇقلىنىشىغا يارەدەم بېرىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن.

1. مىرزا ھودىبەگنىڭ چىنۋاڭلىق مەنسەپنى قولغا كەلتۈرۈشى

ئافاق خوجا ئەۋلادلىرىدىن بۇرھانىدىن بىلەن خوجا جاھان
قەشقەردە چىڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەندە كۆچا،
ئاقسۇ، بايدىن ئىبارەت 3 شەھەرنىڭ باش ھاكىمى مىرزا ھودە-
بەگ بۇرھانىدىن خوجىغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ قارشى
چىقتى ۋە ئىلى تەرەپكە قېچىپ كەتتى. بۇرھانىدىن مىرزاھودە-
بەگنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرىنى تۇتقۇن قىلىپ ھەممىنى ئۆلتۈ-
رۈۋەتتى.

مىرزا ھودىبەگ چەمى تەتۇر (ئالدىغا ماڭسا كەينىگە ماڭغاد-
ەك ئىز چىقىدىغان) ئايىغ كىيىپ، شەھەردىن قېچىپ چىققان
14 كىشىنى باشلاپ بېيجىڭغا بېرىپ، بۇرھانىدىن ۋە خوجا جاھاد-
لار ئۇستىدىن ئەرز قىلىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ خانى چىيەنلۇڭ-
دىن يارەدەم سورىدى، چىيەنلۇڭ خان ئۇلارنى ياخشى كۈتۈۋالدى.

چىيەنلۇڭ خان 1758 ـ يىلىنىڭ بېشىدا غەربنى تىنچلاندۇرۇش
ئۈچۈن 10 مىڭ كىشىلىك جازا قوشۇنى چىقاردى. بۇ قوشۇنغا
يارخاشەننى قوماندان، خانىڭئا بىلەن تۇرپانلىق ئىمىن خوجىنى
مەسلىھەتچى ئامبال، شۇيدىن، ئەيلۇڭ ۋە قۇمۇللۇق جاساق يۇ-
سۇپ بەگنى قوشۇن باشلىقى ئامبال، مىرزا ھودىبەگنى يول
باشلىغۇچى قىلىپ، چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنى جازالاشقا بۇيرد-
دى. بېيجىڭدىن چىققان قوشۇن 5 ـ ئايدا كۆچاغا كېلىپ شە-
ھەرنى مۇھاسىرە قىلدى. خوجا جاھان كۆچادىكى ئادەملىرىگە
يارەدەم بېرىش ئۈچۈن 500 دىن ئارتۇق قوشۇننى باشلاپ كۆچاغا
كەلدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى كۆچانى ئۇزاقتىچە مۇھاسـ
رە قىلىپ ھۇجۇم قىلغانلىقتىن خوجا جاھان ئۇزاق تۇرالماي
قېچىپ كەتتى. مىرزا ھودىبەگ خوجا جاھاننىڭ قاچار يولىنى
توسۇپ تۇرۇش ئۈچۈن ئۆگەن دەريا‌سىدا ئەسكەر تۇرغۇزۇش
تەكلىپىنى بەرگەن بولسىمۇ، يارخاشەن ئاڭلىمىغانلىقى ئۈچۈن
خوجا جاھان قېچىپ كەتتى. چىيەنلۇڭ خان بۇنىڭغا كايىپ يارخا-
شەننى خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئورنىغا جاۋ خۇينى ئەۋەتتى.
بۇرھانىدىن بىلەن خوجا جاھانلار چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ
قوغلاپ زەربە بېرىشى ئارقىسىدا، 1759 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ
7 ـ كۈنى بەدەخشان چېگرىسىدىكى يېشىلكۆل دېگەن جايغا چې-
كىندى. ئۇرۇش ئاياغلىشىپ 6 شەھەر تىنچىغاندىن كېيىن ئۇ-
رۇشقا قاتناشقان تۆھپىسى بار 14 ئادەمنى چىيەنلۇڭ خان بېيجىڭغا
چاقىرتتى. ئۆز تۆھپىسىگە لايىق خىزمەت بەردى. مىرزا ھودە-
بەگنىڭ جازا قوشۇنلىرىنى باشلاپ چىقىپ شىنجاڭنى تىنچلاندۇ-
رۇشتا مۇھىم تۆھپىسى بولغانلىقى ئۈچۈن، چىنۋاڭلىق ئۇنۋان
بېرىلدى ھەم 6 شەھەرنىڭ مەركىزى يەكەنگە باش ھۆكۈمران
قىلىپ بەلگىلەندى. ۋاڭلار بۇۋاستە بېيجىڭغا قارايدىغان بولدى.

بۇلار 2 يىلدا بىر قېتىم بېيجىڭغا بېرىپ خانغا تازىم قىلىدىغان، ژاڭلىق مەنسەپ ئاتىدىن بالىغا مىراس قالىدىغان بولدى.

2. مىرزا ئوسمان بەيسىبەگ

مىرزا ئوسمان بەيسىبەگ مىرزا ھودىبەگنىڭ ئىككىنچى ئوغلى بولۇپ، ئاساسەن قەشقەردە ھۆكۈمران بولۇپ ئۆتكەن. ئۇ دىيانەتلىك مۇسۇلمان بولۇپ، ئىسلام دىنى ئەھكاملىرىغا كۆپ ئەھمىيەت بېرىدىغان پۇقراپەرۋەر كىشى ئىدى. مەژلانە مۇھەممەد سادىق كاشغىرى ئېيتىدۇ: يەكەننىڭ ھۆكۈمدارى مىرزا ھودىبەگنىڭ ئوغلى ئوسمانبەگ قەشقەرگە ھاكىم ئىدى. ئۇنىڭ دەۋرىدە قەشقەر ئاۋات - پاراۋان بولۇپ، خەلقە زىياندىشلىق قىلمىدىغان زالىملارغا جازا بېرىلىپ تۇزىتىلگەن، خەلقتىن زۇلۇم بىلەن مال - مۇلۇك ئالىدىغانلار ۋە ئىنساپسىز قاراقچىلار تۇگىتىلگەنىدى. ئالىملار، بىلىملىكلەر ھۆرمەت بىلەن جاھىللاردىن پەرقلىنەتتى. ئادالەت - ئىنساپلىق كىشىلەر پەرقلىنىپ زالىملاردىن ئۇستۇن تۇراتتى. ھەممە خەلق ئۆزىنىڭ تۇرمۇش مەشىقىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۆز ھوقۇقىغا ئېرىشىپ شەرىئەتنى ئىجرا قىلاتتى ۋە ھاكىم ئوسمانبەگكە بېغىشلاپ دۇئا قىلىشاتتى... («تارىخي خوجاكان» غا قارالسۇن).

مۇھەممەد سادىق كاشغىرى «زۇبدەتولماسائىل» ئەسىرىنى مۇشۇ مىرزا ئوسمانبەگ نامىغا يازغان ھەم مىرزا ئوسمانبەگ ۋە ئاتىسى مىرزا ھودىبەگنى مەزكۇر كىتابىدا كۆپ تەرىپلەپ تىلغا ئالغان.

3. رىزاشاھ سېتىۋالدى بەيسىھىكىم

مىرزا ھودىبەگ ۋاپاتىدىن كېيىن، رىزاشاھ سېتىۋالدى بەيسىھىكىم يەكەن ھۆكۈمرانى بولدى، قانچە ئۇزۇن ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى ھەققىدە خاتىرە يوق. ئىشنى ئادالەت بىلەن

يۈرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن ئادىللىقتا نامى چىققان، ئۆز دەۋرىدە غوپۇر، ئابدۇشۇكۇر قاتارلىق ئۇچىغا چىققان زالىملارنى، پارەخورلارنى ئەدەپلىگەن. يەكەن ھۆكۈمرانلىرى تارىخي ئەسىرلىرىدا: «ئاندىن قىلىبان بەيسىھىكىمبەگ سېتىۋالدى، ئادىللىقى مەشھۇر زالىمگە جازا بەرگۈچى رەئىيەتنى بېقىڭ بار، ئۇل ھاكىم دانا مىردابە بىلەن، تۇڭچى غوپۇر، ئابدۇشۇكۇرنى يوق قىلدى. جاھاندىن زۇلمەتلەرنى تىنچ قىلىپ، يەرگە كىرىڭ بار، جەننەت ئاڭا مەئۋا دېيىلگەن.

4. ھەزرىتى ئاپپاق بەيسىھىكىم

ئاپپاقبەگ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە يەكەن گۈللەپ ئاۋات بولغان، يۇرت ئاۋاتلىشىپ كىشىلەر كۆڭۈل ئازادىلىكىگە ئېرىشكەن. ئات - ئۇلاغسىز كىشىلەر ئات - ئۇلاغلىق بولغان. بۇ ھاكىم دەۋردە چۆل - بايا‌ۋاننى كۆكەرتىپ لەنگەر ياسىغان، مەسچىت - مەدرىسلەرنى بىنا قىلغان. دەل - دەرەخ قويۇپ جايلارنى باغۇ - بوستانلىققا ئايلاندۇرغان، زۇلۇمنى يوق قىلغان. سۇ چىقمىغان دەشتى - بايا‌ۋانلارغا ئۆستەڭ چېپىپ سۇ چىقىرىپ ئاۋات يۇرتقا ئايلاندۇرغان. يەكەن شائىرلىرىنىڭ «يەكەن بەگلىرىگە باھا» ناملىق شېئىرىدىكى مۇنۇ مىسرالاردىن ئېنىق كۆرۈۋالىشقا بولىدۇ:

«ئاندىن قىلىبان ھەزرىتى ئاپپاقبەگ ھاكىم بولدى، يەكەن بولۇپ ئاۋات، ئول ۋاقىتدا ئاتسىز كىشىلەر ئاتقا مىنىڭ بار، كەڭرىدى دۇنيا. ئاۋات قىلىپ چۆل - بايا‌ۋاننى كۆكلىتىپ، لەنگەرلىرى مەشھۇر، ھەم مەدرىس - مەسچىت، دەرەخلەر يولغا سىلىڭ بار، يوق ئېردى زۇلما. ھەر يەردە، ئەگەر دەشتىلەرگە سۇ چىقمىسا ناگاھ چاپتى ئاڭا ئۆستەڭ، يۇرت قىلماق ئۈچۈن، چۆللەرنى ئاۋات قىلىڭ بار، شاھىن ئاڭا شۇ بار. ئالۋانچى بۇ

بەگ موللا قەلەندەر، ئامان ئەردى قويغا بۆرە چاپماي، خوش . . . هاكىم . . . قۇۋۇەت. . . بەربكەت. . . ئەندى بىلىك بار، ئۇنداق كىشى قايدا؟ ! »

5. مىرزا ھۇسەيىن بەيسىبەگ

مىرزا ھۇسەينبەگ سېخىي، مەرت، قولى ئوچۇق، ھەر كىمگە، بولۇپمۇ ئاچ، ئوزۇقسىز دېھقانلارغا كالا، ئاتلارنى ھېسابسىز بەرگەن، خەلقپەرۋەر ھاكىم بولغان. ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ باھا بېرىلگەن تۆۋەندىكى شېئىردىن ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ:

«ئاندىن قالمىان بەيسىھېكمىبەگ ئۆلدى 6 ئاي كۆرۈبان ئۆمۈر، سۇلتان مىرزا ھۇسەيىن زوھورگە كەلدى قىلىك بار، ئۇل قادىرى زىبا. ئىھسان كېرەم جۇد ساخاۋەت خەيرى قىلىك بار، ھاتەم ئاڭا شاگىرت، ھەر كىم تىلىسە ئۇي بىلەن ئات، تولا بېرىك بار، ئاچ بىرلە يالاڭغا».

6. مۇھەممەت ھۇسەيىن بەيسىبەگ

بۇ بەگنىڭ دەۋرىدە زامان تارلاشتى، ھۆكۈمى راۋانلاشتى، قەرزگە بوغۇلدى، ياخشى بۇلمەن دەپ ئەمەلدارلارنى پۇلغا تويغۇزالمىدى، چارىسىز قېلىپ مەدرىسلەرنى تىزىملاپ سېتىشقا بۇيرۇق چىقاردى. ئاز ـ تولا ئەدلى ـ ئادالىتى بولسىمۇ ئىچىشى ھاراق، ئويىنىشى قىمار، پاسىق بەگ ئىدى.

بۇ ھەقتە يەكەن شائىرى تۆۋەندىكىچە تارىخىي خاتىرە قالدۇرغان:

«تار كەلدى كۆچادىن بولىبان ھاكىم مۇھەممەت ھۇسەيىنبەگ مەنسەپلىرى،
تار بولدى زامان، ھۆكۈمى راۋان قەدىز قىلىك بار،
پەس قىلغىلى قەۋغا.

پانى بولۇشنى بىلمەي شۇنداق ئۆتىمەن دەپ غەپلەتتە بولۇپ شاھ،
يىللاردا داۋام زۇلۇمى بىلەن ئوردا ياساك بار، ئول ساددا تەتەييا.
ھەر يەردە ئەگەر مەدرىسلەر بولسا باھالاپ ساتماقنى چىقاردى،
ئۇل بولسا خۇدا فاڭزا بېرىپ يامبۇئىلىك بار ئەۋسەت ئەدنا.
سالتاك كىبان بولدى تاۋانكىر گاھى سۇقۇشتى،
بۇ پانى جاھان، لولى زامان خانى بۇلۇك بار تاپقىلى شەيدا.
ئەدلى بار ئىدى، ئازغىنە لېكىن ئىدى پاسىق، ئىچمەكلىرى باقسۇم،
ئويناشى قىمار لولىبازلىق كۇچ ئىلىك بار، خەلق ئىچى ھۇۋەيدا.
قەرزنى تۇگەتمەي كىرىبان گۇمبەز ئىچىگە ئۆزى ئامان قالدى،
قەرزنى قويۇپ كەتتى قېچىپ گۆرگە كىرىك بار ئۆلمەك ھامان. »

بۇ بەگ دۇنيادا يامان ئىشلىرى ئۇچۇن يامان نام قالدۇرۇپ كەتتى. تارىخچى، شائىرلار ئۇنىڭ قىلمىشلىرىنى تارىخ سەھىپىسىگە يېزىپ قالدۇردى.

7. مىرزا ئىسھاق (ئىززاق) ۋاڭ

مىرزا ئىسھاق ۋاڭ كۇچا، قەشقەر قاتارلىق جايلارنى سوراپ ئۆتكەن. 1759 ـ يىلى چوڭ ـ كىچىك خوجىلار ئىسيانى تىنجىتىلغاندىن كېيىن بۇرھاندىن خوجىنىڭ ئوغلى سامساق خوجا بۇخاراغا قېچىپ بېرىپ يەنە تىرىلىش قەستىدە 1784 ـ يىلى قەشقەر بەگلىرى بىلەن مەخپىي ئەلچىلىشىپ ئىسيانغا تەييارلاڭ-

دى. سامساق خوجا ئۆلگەندىن كېيىن ئوغلى يۈسۈپ خوجا جەنۇ-
بىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلغان بولسىمۇ نەتىجە قازىنالمىدى.
يۈسۈپ خوجىنىڭ جاھانگىر خوجا، باھاۋۇددۇن خوجا دېگەن 2
ئىنىسى بولۇپ، جاھانگىر خوجا 1820 - يىلىدىن باشلاپ 1828
- يىلى 6 - ئايغىچە 5 قېتىم چوڭ ئىسيان قوزغىدى. 1826
- يىلى 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى
ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىنىڭ جياڭجۈنى چاڭ لىڭنى باش قە-
لىپ شەنشى - گەنسۇ باش ۋالىيسى ياڭ يۈجۇڭ ۋە شەندۇڭ باش
تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ ھەربىي ئىشلار باش مەسلىھەتچىسى ژۇ-
لۇڭئانى يارەمچى قىلىپ، ھەرقايسى ئۆلكىلەردىن 36 مىڭدىن
ئوشۇق ئوفىتسېر ۋە ئەسكەر يۆتكەپ كۇچالىق جۇنۋاڭ ئىسھاق
بەگنى يول باشلاشقا بەلگىلەپ توپلاڭنى تىنجىتىشقا ئەۋەتتى.
بۇلار ئاقسۇغا توپلاندى. بۇ چاغدا توپلاڭچىلار ئاقسۇنىڭ 80
چاقىرىم جەنۇبىدىكى قۇمباش دەرياسىغا قىستاپ كەلگەنىدى.

جاھانگىر خوجا 6000 دىن ئوشۇق كىشى بىلەن ئاقسۇنى
ئىلىش ئۈچۈن 9 - ئاينىڭ 16 - ، 17 - ، 18 - كۈنلىرى
قۇمباش دەرياسىدىن ئۆتۈشكە كۇچەپ كۆردى. لېكىن دەريادىن
ئۆتۈشكە كۆزى يەتمىدى. شۇڭا، بىر قىسىم كۇچى بىلەن ئۈچ-
تۇرپانغا ھۇجۇم قىلدى. 9 - ئاينىڭ 23 - كۈنى توپلاڭچىلار
يەنە 4 كە بۆلۈنۈپ، قۇمباش دەرياسىدىن ئۆتمەكچى بولدى. چىڭ
سۇلالىسى قوشۇنلىرى 2 كېچە - كۈندۈز توساپ زەربە بېرىپ
قۇمباش جېڭىنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈردى. ئاقسۇ، ئۈچ-
تۇرپان، بای، كۇچا تىنچىدى. 11 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى
قوشۇنلىرى كەلپىندىن ئۆتكەن چاغدا جاھانگىر خوجىنىڭ 3
مىڭدىن ئارتۇقراق ئادەمنى يوقاتتى.

1827 - يىلى 3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى

بىرلەشمە قوشۇنلىرى ئاقسۇدىن چىقىپ ياڭېرىق، بارچۇق، شۇ-
ۋۇزى دېگەن جايلار ئارقىلىق قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى. 3 -
ئاينىڭ 19 - كۈنى دەريا قولتۇقىدا جاھانگىر خوجىنىڭ 3 مىڭ
ئادەمنى يوقىتىپ، 50 مىڭ ئىسيانچى ساقلاۋاتقان پەيزىۋاتقا
قاراپ ئىلگىرىلىدى. 20 - كۈنى 3 يولغا بۆلۈنۈپ يېڭىئاۋاتقا
ھىجىپ كىردى. 21 - كۈنى پەيزىۋاتقا كىرىپ مىڭدىن ئوشۇق
توپلاڭچىلارنى يوقاتتى. 3200 دىن ئوشۇقراقى ئەسىرگە ئېلىنە-
دى. 3 - ئاينىڭ 22 - كۈنى شاپتۇل يېزىسىغا ھىجىپ كىردى.
بۇ جاينى جاھانگىر خوجىنىڭ يېقىنلىرىدىن يۈز نەچچە مىڭ كىشى
مۇھاپىزەت قىلىپ تۇراتتى. قاتتىق جەڭدىن كېيىن توپلاڭچىلار
باشلىقلىرىدىن سۇپىچاق، جانىبەگ، سېتىۋالدىبەگ قاتارلىقلار
يوقىتىلدى. 3 - ئاينىڭ 25 - كۈنى يۈز مىڭ توپلاڭچى
ساقلاۋاتقان ئاۋات يېزىسىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى قەشقەرگە
70 - 80 چاقىرىم كېلىدىغان ياندۇما دەرياسىغىچە سۈرۈپ بار-
دى. 3 - ئاينىڭ 26 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى
قەشقەرگە ھۇجۇم باشلىدى. جاھانگىر خوجا دەريا بويىغا سەپ
تۇزۇپ ئوق ئېتىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. چىڭ سۇلالىسى قو-
شۇنلىرىمۇ زەمبىرەكتىن ئۇزۇلدۇرمەي ئوت ئاچتى.

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى دەسلەپ يېڭىشەھەرنى ئاندىن
كونىشەھەرنى ئالدى. جاھانگىرخوجا ۋەزىيەتنىڭ ئۆزى ئۈچۈن
تامامەن ئوڭۇشسىز بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، 3 - ئاينىڭ 27
- كۈنى تاڭ سەھەردە بىرقانچە 10 ئادەمى بىلەن قەشقەر شەھىر-
دىن قېچىپ كەتتى. 3 - ئاينىڭ 31 - كۈنى يېڭىسار ھۇجۇم-
سىزلا قولغا كەلدى. 4 - ئاينىڭ 11 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى
قوشۇنلىرى يەكەننى قايتۇرۇپ ئالدى. جاھانگىرخوجا ئىلاجسىز
كەلگەن يولى بىلەن قېچىپ كەتتى. چىڭ سۇلالىسى ھەربىي

قوماندانلىرىدىن ياك فاك چىرىك ۋە خەلقتىن بولۇپ 6 مىڭدىن ئارتۇق كىشى بىلەن جاھانگىر خوجىنى قوغلىدى. ئامالسىز قالغان جاھانگىرخوجا ئىشىنىك تۇگىگەنلىكىنى كۆرۈپ نائىلاج: «ئىسھاق ۋاك، سىز كېلىپ مېنى باغلاپ خانغا ئاپىرىپ ئىنئامنى ئېلىك!» - دېدى. ئىسھاق ۋاك قولى باغلاغلىق جاھانگىرخوجىنى يېتىلەپ، چىك سۇلالىسى قوماندانى ياك فاڭنىك قېشىغا ئاپاردى. 1828 - يىلى 6 - ئايدا جاھانگىرخوجا بېيجىڭغا ئاپاردى. مىرزا ئەھمىدى ۋاك

8. مىرزا ئەھمىدى ۋاك

مىرزا ئەھمىدى ۋاك كۆچا، ئاقسۇ، يەكەن قاتارلىق شەھەرلەردە ھۆكۈمران بولۇپ يۈرت سوراپ ئۆتكەن. بۇ كىشى كەسكىن، روھلۇق، مەيدانى ئېنىق ۋە مۇستەھكەم، خەلقە يارىملىق پۇقرا پەرۋەر كىشى ئىدى. بۇخارالىق موللا كېرەم دامۇللا مىرزا ئەھمىدى ۋاڭغا بېغىشلاپ ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان «ئەقايىن» دېگەن كىتابتا مىرزا ئەھمىدى ۋاڭنى «دۆلەتمەن، پۇقرا پەرۋەر، سۆزىدە چىك تۇرىدىغان، قەتئىي، بىر سۆزلۈك كىشى ئىدى. دىنىي ئالىم، ئىشان ھەزرەت، ئەپەندىلەرگە ئىخلاسمەندى. مەسچىت - مەدرىس بىنا قىلدۇرغان، يولۇچىلارغا قونالغۇ سالدۇرغان، غېرىپ - مىسكىنلەرگە نەزىر - نىياز قىلىپ تۇرىدىغان، قولى ئوچۇق پەزىلەتمەن كىشى ئىدى» دەپ تەرىپلىگەن. ئەمما مىرزا ئەھمىدى ۋاك ھىجىرىيە 1281 - يىلى (مىلادى 1862 - يىلى) يەكەنىك ھاكىملىقىدىن بىگۈناھ قالدۇرۇلۇپ،

كۆچادا يارلىق ساقلاپ تۇرغان كۈنلىرىدە 1864 - يىلى كۆچادا ئۇيغۇر ئاللايارىبەگ، خۇيزۇ ماشىزاخۇن باشچىلىقىدا دېھقانلار قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلۈپ غەلىبە قازانغان. قوزغىلاڭچىلار مىرزا ئەھمىدى ۋاڭغا ئىلتىجا قىلىپ: «جانابلىرى ئاتا - بوۋىلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراپ، ھۆكۈمەت تۇتۇپ كەلگەن، ھېلىمۇ بىزلەرگە ئاتىدارچىلىق قىلىپ ھۆكۈملەرنى جارى قىلىپ بەرسىلە. بىز جان - دىل بىلەن پەرمانداراىق قىلىمىز. . . . » دېگەندە، مىرزا ئەھمىدى ۋاك: «ھەي خالايىق، مەن بولسام نەچچە ئاتا - بوۋامدىن تارتىپ خانىنىك خىزمىتىنى قىلىپ، چوك مەنسەپ تۇتۇپ، يەر - سۇلۇق بولۇپ كەلگەن. خانىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن 3 قېتىم كۆرگەن. يېگەن تۇزنىك ھۆرمىتىنى ساقلىماق لازىم. مەن خانىدىن يۇز ئۆرىمەيمەن، كىمنى خالىساڭلار باشلىق قىلىۋېلىڭلار، مېنىك يېشىم 70 كە يەتتى، مەندە ئارزۇ - ھەۋەس قالمىدى. . . » دەپ جاۋاب بەرگەن. بۇ سۆزنى قوزغىلاڭچىلار ئاڭلاپ غەزەپلىنىپ، ئولىشىپ كېلىپ ئۇنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋېتكەن، جەسىتى كۆچا كۆككۆمبەزدىكى «ۋاڭلار قەبرىستانلىقى» غا دەپنە قىلىنغان (تەپسىلاتى «تارىخ ھەمىدىيە» گە قارالسۇن).

9. مىرزا ھامۇت ۋاك

چىك سۇلالىسىنىك قوشۇنلىرى 1878 - يىلى ياقۇبېگنىك 14 يىللىق ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، شىنجاڭنى تىنچلاندۇرغاندىن كېيىن مىرزا ئەھمىدى ۋاڭنىك ئوغلى مىرزا ھامۇت ۋاڭنى ئىزدەپ تېپىپ ئاتىسىنىك ئورنىدا چىنۋاڭلىق ئۇنۋان بەردى. قېپقالغان نەچچە يىللىق كۆلەك - يامبۇ، كۆمۈش تەڭگىلەر تولۇقلاپ بېرىلدى. مىرزا ھامۇت ۋاك ئاقسۇ، خوتەن ۋىلايەتلىرىنى سوراپ، 11 يىل ۋاڭلىق قىلدى.

10. مىرزا ماموت ۋاك

مىرزا ھامۇت ۋاڭنىك ئوغلى مىرزا ماموت ۋاك كۆچانى 10

يىل سوراپ چىنۋاڭلىق مەرتىۋىسى بىلەن ئۆتتى.

11. مەمتىمىن ۋاڭ

مىرزا ماموت ۋاڭنىڭ ئوغلى مەمتىمىن ۋاڭ 23 يىل چىن-
ۋاڭلىق ئۇنۋانى ۋە قوشۇمچە «ئۇچتۇرپاندا چېگرا باققۇچى» ھەر-
بىي ئەمەلدارلىق مەنسىپىدە قوش تامغا تۇتۇپ ئالەمدىن ئۆتتى.
ئۇچتۇرپاندىكى چېغىدا چەت ئەلدىن چېگرا ئاتلاپ كىرگەن شاپدان
باتۇر دېگەننى تۇتۇپ ئادەملىرى بىلەن قورالسىزلاندۇرغان خىز-
مىتى ئۇچۇن ياڭ زىخشىننىڭ تەقدىرلىشى ۋە مۇكاپاتلىشىغا ئې-
رىشكەن.

كېيىن ياڭ زىخشىننىڭ مەخپىي بۇيرۇقى بىلەن قەشقەرگە
ئەسكەرلەرنى ئېلىپ بېرىپ ماشىياۋۇ دېگەن خۇيزۇنىڭ ياردىمى
بىلەن مىللىتارىست ماتتەينى ھىلە بىلەن زىياپەتتە تۇتۇپ، ئۇ-
نىڭ 14 يىللىق ئىستىبدادىغا خاتىمە بەرگەن. خەلق ئاغزىدا:
«ماتتەينىڭ چېرىكلىرى ئاسماندىكى يۇلتۇزدەك، ماتتەي ئۆلۈپ
قاپتۇ جاڭگالدىكى تۆڭگۇزدەك» دېگەن غەزەل ياڭرىغان. دېمەك،
خەلق خۇشال بولغان. مەمتىمىن ۋاڭ 1923 - يىلى ئۇچتۇرپاندا
ۋاپات بولغان بولسىمۇ، ئۆز ۋەسىيتى بويىچە كۇچاغا ئەكىلىپ
كۆككۇمبەزدىكى ئەجدادلىرى قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان.

12. مەھپۇز چىنۋاڭ (1923 - 1937 - يىللار)

مەمتىمىن ۋاڭنىڭ ئوغلى يوق ئىدى. 2 - ئىنىسى مەخسۇت
خوجىنىڭ مەھپۇزخوجا، ھاپىزخوجا، مەمتاۋلا خوجا، مۇھەممەت
ھاشىم خوجا دېگەن 4 ئوغلى بولۇپ، مەمتىمىن ۋاڭ مەھپۇز
خوجىنى كىچىكىدىن تەربىيىلەپ ئوغۇل قىلىۋالغانىدى. چوڭ
بولغاندا ئۆزىنىڭ مەرھۇم خېنىم دېگەن قىزىنى چېتىپ، يۇقىرىغا
يوللاپ «تەيجى» لىككە ئىگە قىلدى. مەمتىمىن ۋاڭ ۋاپاتىدىن
كېيىن مەھپۇز خوجا 1923 - يىلدىن باشلاپ كۇچادا ۋاڭلىق

مەنسىپىگە ئولتۇردى.

ۋاڭنىڭ ھوقۇقى ئاساسەن دىنىي ئىمتىياز بولۇپ، مەھكىمە
شەرئىدىكى ئاخۇنلارنى ئېلىش، قويۇش، مەدرىسلەرنىڭ مۇدەر-
رىسلىرىنى ئېلىش، قويۇش، چوڭ مەسچىت - جامەلەرنىڭ ئىمام
- خاتىپلىرىنى ئېلىش، قويۇش ۋە مەسچىت، مەدرىس، مازار-
لارغا تەئەللۇق ۋەخپە يەر، دۇكان، تۇگمەن، باغ - ۋاران قاتار-
لىق كىرىمى بار ئورۇنلارنى باشقۇرغۇچى خادىملارنى ئېلىش،
قويۇش قاتارلىق ھوقۇقى بار ئىدى. يىلدا بىر كېلىدىغان روزا
تۇتۇلىدىغان باش كۇننى بەلگىلەش ھوقۇقى ھەم ۋاڭدا بولۇپ،
ئاخۇنلار ۋاڭنىڭ ئىجازىتى بىلەن ئېلان قىلاتتى، ۋاڭ ئوردىسى
ناغرا بىلەن جاكارلايتتى. ھەر ھېيتتا مەخسۇس دۇمباقچىلار
(12 بوم، 12 زىل، 1 چوڭ دۇمباق، 4 چوڭ كاناي، 2 سۇناي
بىلەن) 3 كۇن ئەتىگەندىن كەچكىچە ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئۆگىز-
سىدە نەغمە - ناۋا قىلاتتى. قېرى - چۇرىلەر ئۇسسۇلغا چۇشەتـ
تى.

1933 - يىلدىن بۇرۇن مەھپۇز ۋاڭ ئادەتتە بېشىغا قارا
شىلەپە ياكى ئاق شىلەپە كىيەتتى. ئۇچىسىغا ئۇزۇن - قىسقا
مانجۇچە چاپان، پۇتىغا قېلىن ئاق چەملىك خەي كىيىپ، قولىدا
غاڭزا كۆتۇرۇپ يۇرەتتى. ھېيت نامىزى كۇنلىرىمۇ ئاشۇ قىياپەت
بىلەن مەسچىتكە كىرەتتى. ۋاڭ چىقمىغىچە خەلق ھېيت نامىز-
نى ئوقۇيالمايتتى. ۋاڭنىڭ قېشىدا خىزمەت قىلىدىغان يېقىن
بەگلىرى 6 - 7 كىشى بولۇپ، ئۇلار «كاھ بەگ» دەپ ئاتىلاتتى.
ۋاڭ زېرىكسە كەپتەر ئۇچۇرۇپ ئويناتتى، ئوۋغا چىقاتتى. شۇڭا
نۇرغۇن قۇش، قارچۇغىلىرى بار ئىدى. 7 - 8 دەك قوراللىق
مۇھاپىزەتچىلىرى بار ئىدى.

ھېيت كۇنلىرى ۋاڭ سىرتقا چىقسا ياكى سىرتتىن كىرسە

ناغرىچىلار چېلىۋاتقان پەدىسنى «شادىيانە» گە ئۆزگەرتىپ چا-
لاتتى، ئەگەر بىخەستەلىك قىلسا جازالىناتتى. ئەمما مەھپۇزۋاڭ
ئەسلىدە كەمتەر، چوڭچىلىقى يوق كىشى ئىدى. مەسىلەن، كۈز
ئايلىرىدا مەكتەپ موللىلىرى ۋاڭ بېگىمنىڭ قونىقىنى سويۇپ
بېرىشكە ئوقۇغۇچى بالىلارنى ئاپىراتتى. مەھپۇز ۋاڭ ئۆزىمۇ
بىللە ئولتۇرۇپ بالىلار بىلەن بىللە قوناق سويىاتتى. نان - چاي،
غىزا - تاماق بېرەتتى، ھەر بىر بالىنىڭ ئۆز قولىغا پۇل ئەجرى
بېرىلەتتى.

مەھپۇز ۋاڭدا تارىختا ئۆتكەن بەزى ۋاڭلاردەك شەھۋانىي
ھەۋەس يوق ئىدى. ئايالى بىرلا نىياز خېنىم بولۇپ باشقا ئەمەل-
دارلاردەك 2 - 3 خوتۇنى يوق ئىدى.

1933 - يىلى تۆمۈر ئېلى كۈچاغا كەلگەندىن كېيىن مەھ-
پۇز ۋاڭ مانجۇچە كىيىملەرنى سېلىپ تاشلىدى. ھاراق، تاماكا،
غاڭزىلارنى چۆرۈۋەتتى. ئۇستىگە قارامۇتىلدىن ياكى قارا مەخ-
مەلدىن ھەربىيچە كىيىم، بېشىغا كالۋۇتۇن تۇتۇلغان ھەربىيچە
شەپكە، ئايىغىغا ھەربىيچە ئۆتۈك كىيدى. 40 نەپەر مەھرەم
(مۇھاپىزەتچى يىگىتلىرى) بولۇپ، بۇلارغا ئابلىزخان باشلىق
ئىدى. ھەممىسى 18 - 20 ياشلىق چۈھەر ياش يىگىتلەر بولۇپ،
ھەممىسىگە كۆك رەختتىن بىر خىل كىيىم بېرىلگەن. ھەممە-
سىدە بىردىن تاپانچا، بىردىن خەنجەر، بىردىن قىلىچ بار ئىدى،
يانلىرىغا بومبا ئېسىلغانىدى.

تۆمۈر ئېلى يۈرۈپ كەتتى. مەھپۇز ۋاڭ كۈچادا بارلىق
كۈچى بىلەن قورال - ياراغنى كۈچەيتىش ۋە قولغا كەلتۈرۈشكە
تىرىشتى. شەھەر سېپىلى ئۇستىدە 4 بۇرجەكتە بىردىن 4 تۈچ
توپ، 4 دەرۋازىدا بىردىن 4 دانە چوڭ چوپۇن توپ بار ئىدى.
بىرنى ئەكەلدۇرۇپ چاق بېكىتىپ ئوق قىردۇرۇپ توپچى قىسىم

قۇرۇپ ھەسەن ھاجىمنى باشلىق قىلىپ تەيىنلىدى. توپچىلارغا
قىزىل مۇت ياكى قىزىل مەخمەلدىن چوغدەك قىزىل كىيىم،
قىزىل ئۆتۈك بېرىپ ئۇلارنى تەربىيىلىدى. يولداش تۆمۈرچىنىڭ
كۈيئوغلى بۇلبۇل ئاخۇننى باش قىلىپ مىلتىق زاۋۇتى قۇردى.
بەشئاتار، توققۇزئاتار مىلتىقلارنى چەت ئەل زاۋۇتلىرىدا ئىشلە-
تىپ چىققان نۇسخىسىدىن ئېسىلرەك ياساتتى. تىغلارنى تېشىدە-
غان ئىستانوكلىرى بار ئىدى. چاقماق، زاتۇرلىرىمۇ بەك سۈپەت-
لىك، بەك كۆركەم ياسىلاتتى.

ئۇزاق ئۆتمەي خوجىنىياز ھاجىدىن ئۇقتۇرۇش كەلدى.
ئۇقتۇرۇشتا: مەھپۇز ۋاڭنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ تۇرپانغا
كېلىشى تەلەپ قىلىنغان ئىدى. مەھپۇز ۋاڭ قاراشەھەرنى ئې-
لىپ، تۇرپانغا يۈرۈش قىلدى ۋە ئىلانلىقتا خوجىنىياز ھاجى
بىلەن بىرلىكتە ماجۇڭيىڭغا قارشى ئۇرۇش قىلدى. ئۇرۇشتا
ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ كۈچاغا چېكىندى.

شۇ يىلى كەچ كۈزدە ما جۇڭيىڭ خوجىنىياز ھاجىنى قوغلاپ
كۈچاغا كەلدى. خوجىنىياز ھاجى كۈچادىن پىدائىي تەشكىللەپ
توساپ زەربە بېرىشكە چىقاردى. نۇرغۇن ئادەم ئۆلدى. خوجىنە-
ياز ھاجى ئاقسۇغا ماڭدى. ما جۇڭيىڭ قىسمى باي تەۋەسىگە
چىققاندا خوجىنىياز ھاجى چارۋا ئۆتكۈزۈپ سوۋېت ئىتتىپاقى
بىلەن دېگۈار قىلغان قورال - ياراغ، ئوق ئۇچتۇرپان ئارقىلىق
يېتىپ كەلدى. مەھمۇت سىجاڭ يېڭى قورالغا ئىگە بولۇپ،
بايىنىڭ ياتۇر كەنتىنى بازا قىلىپ، سايرام توقسۇن مەھەللىسى
بىلەن ياتۇر ئارىلىقىدىكى «قاراغول» دېگەن سايدا ما جۇڭيىڭنىڭ
قىسىملىرى بىلەن سوقۇشتى. سوقۇش قاتتىق بولدى. يەنە ما
جۇڭيىڭ تەرەپ ئۇستۇن كېلىپ مەھمۇت سىجاڭمۇ ئاقسۇغا چې-
كىندى. ئاقسۇ، قارىيۇلغۇن، تاجىخوراز تەرەپلەرنى باي سىجاڭ

(مۇھەممەت ئىسمائىل باي) قاتتىق مۇداپىئە قىلدى، باي سـ
جاڭغا ئوق تەگدى. ما جۇڭيىڭ ئاقسۇنى ئىشغال قىلدى. بۇ
چاغدا مەھپۇز ۋاڭ ئاقسۇدىن ئاۋات يولى بىلەن شايارغا كېلىپ
تارقاپ كەتكەن قوشۇنلىرىنى يىغىپ دەريانى چېگرا قىلىپ كۇچا-
دىكى ما جۇڭيىڭ قىسىملىرىنى شايار تەۋەسىگە يولاتمىدى. تاكى
1937 ـ يىلى بىكتەيوپ باشچىلىقىدىكى روس قوشۇنلىرى توپ
ـ زەمبىرەكلەرنى سۆرەپ كېلىپ ما جۇڭيىڭ قىسىملىرىنى تامام
تازىلىغانغا قەدەر مەھپۇز ۋاڭ شايارنى ئىداره قىلدى. شېڭ
شىسەيدىن ئۇقتۇرۇش كېلىپ مەھپۇز ۋاڭنى شايارغا قوشۇمچە
ھاكىملىققا بەلگىلىدى. 1937 ـ يىلى 4 ـ ئايدا قەشقەردىكى
6 ـ دېۋىزىيە، خوتەندىكى 37 ـ دېۋىزىيىلەر بىرلىشىپ شېڭ
شىسەيگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ قەشقەر، يەكەن، خوتەننى
ئىلىپ ئاقسۇغا كېلىپ، يېڭىشەھەرنى ئالالماي ئونسۇ، ئۇچتۇر-
پان، ئاۋات، باي قاتارلىق جايلارنى ئىلىپ كۇچاغا كەلدى. بىر
كېچە قاتتىق ئېلىشقاندىن كېيىن كۇچانى ئىشغال قىلدى. شېڭ
شىسەينىڭ خوتۇنىنىڭ ئىنىسى ۋاڭ زىدۇيجاڭ كارىزغا قېچىپ
چىقىپ ئاقگۇمبەز ئەتراپىغا توكلۇق سىم تارتىپ مۇداپىئەلەندى.
شېڭ شىسەينىڭ ئايروپىلانلىرى ھاۋادىن بۇلارغا ئوزۇق ـ تۇ-
لۇك، ئوق ـ ياراغ توشۇپ بېرەتتى. ئۇرۇش قاتتىق بولدى،
ئايروپىلان كۇندۇزلىرى بومبارداىمان قىلاتتى. كارىز سوقۇشى 6
ـ ئايدىن 9 ـ ئايغىچە 3 ئاي داۋام قىلدى. 2 تەرەپ بىر ـ
بىرىنى يېڭەلمىدى. 2 تەرەپ بىر ـ بىرىدىن گۇمانسىراپ، 37
ـ دېۋىزىيىدىكىلەر شايار بىلەن خوتەنگە قاراپ، 6 ـ دېۋىزىيىدـ
كىلەر توقسۇ بىلەن قەشقەرگە قاراپ يول ئالدى.

كۇچادىن خوتەنگە قاراپ قاچقان 37 ـ دېۋىزىيىدىكىلەردىن
50 ئاتلىق ئادەم مەھپۇز ۋاڭنى ئالدىغا سېلىپ خوتەنگە ھەيدەپ

ماڭدى. ئۇلار تارىم دەرياسى بويىدىكى «نايۇپىنىڭ كېمىسى»
دېگەن جايغا چۈشكەن بولۇپ، ئەسكەرلەر ئۇخلاپ قالغان پۇرسەتـ
تىن پايدىلىنىپ، مەھپۇز ۋاڭ 40 ئادەمى بىلەن ئارقىغا يېنىپ
شايار تەرەپكە قاراپ يۇرۇش قىلدى. ئەمدى ئاخۇن ھاجىمنىڭ
ئۆيىگە كېلىپ ئۇھ دەپ چاي ئىچىلى دېيىشكەنىدى، بىر ئاق
ئاتلىق كىشى: 100 ئاتلىق ئەسكەر ۋاڭ نەدە دەپ ئىزدەپ يۇرـ
دۇ، ئاتلىرىنىڭ قويرۇقى كالتە ئىكەن، دەپ خەۋەر يەتكۈزدى.
مەھپۇز ۋاڭ دەرھال شەرققە قاراپ جاننى قۇتقۇزۇش يولىغا
كىردى. ئايالى نىياز خېنىمنىڭ كىيىم ـ كېچەك، مال ـ
دۇنياسى يۈكلەنگەن خېچىرنى يېتىلىگەن مەھمۇتۇم دېگەن كىشى
خېچىرنى قاچۇرۇپ قويۇپ، 10 جىڭدىن ئارتۇق ئالتۇن شېڭ
شىسەي قوشۇنلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. ئۇلار يېتىپ
كەلگەندە مەھپۇز ۋاڭنىڭ ئابلاجان دېگەن ئادەمى ئۇلارغا قارىتا
ئوق چىقاردى. ئۇلارمۇ ئوق چىقىرىپ ئۆز ئارا جىدەللىشىپ
قالغاندا مەھپۇز ۋاڭ جۇمباق ئېقىنىغا كىرگەن. شېڭ شىسەينىڭ
ئادەملىرى ئېھتىيات قىلىپ قايتقان. 10 كۈندىن كېيىن ۋاڭ
جەمەتىدىن توختى خوجا بىلەن مەھپۇز ۋاڭنىڭ تەربىيە بالىسى
مۇلكىزات قاتارلىقلار يېمەك ـ ئىچمەك، سوۋغا ـ سالام ئېلىپ
بېرىپ مەھپۇز ۋاڭغا شەھەرگە قايتىپ كېتەيلى دېگەن تەكلىپنى
بەردى. شۇنىڭ بىلەن مەھپۇزۋاڭ شەھەرگە قايتىدىغان بولدى.
لېكىن، ھاپىز خوجا ئۇنىمىدى. ھاپىز خوجىنى قالدۇرۇپ مەھـ
پۇز ۋاڭ شەھەرگە كەلدى ھەم ئۆز ئۆيىگە چۈشتى. ئەتىسى ۋاڭ
زىدۇيجاڭ 20 ئەسكىرىنى تىزىپ قويۇپ مەھپۇز ۋاڭنىڭ رەسىمـ
نى ئالدى. ھەر كۈنى 2 ئادەمنى مەھپۇز ۋاڭنىڭ ئۆيىدە قاراۋۇلـ
لۇققا قويدى.

2 ئايدىن كېيىن ۋاڭ زىدۇيجاڭ يۆتكىلىپ كۇچانى روسلارغا

ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغان بولدى. بۇ چاغدا بىر كىشى كىرىپ: «ۋاك بېگىم، ئۆزلىرىنى بىر ياقتا تارتمىسىلا بولمىغۇدەك. بۇلار يۆتكىلىپ كەتكۈدەك دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ قالدىم» دېدى. شۇ كېچىسى مەھپۇز ۋاك سېپىلنى تېشىپ چىقىپ ئاتلىق مېڭىپ توقسۇلۇق ئىسلام دېگەن كىشىنىڭ ئۆيىگە قېچىپ كېلىپ پاناھلىنىدۇ. شېك شىسەي قىسىملىرى ھەربىي، ساقچى ۋە ئايروپلانلىرىنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈپ مەھپۇز ۋاڭنى ئىزدەيدۇ. مەھپۇز ۋاك تارىم جاڭگاللىقىغا كىرىپ كېتىدۇ. شېك شىسەيىنىڭ ئەسكەرلىرى ئىز بېسىپ قوغلايدۇ، مەھپۇز ۋاك تۆتۈق بەرمەيدۇ. 12 ـ ئاينىڭ قاتتىق سوغۇق كۈنلىرى مەھپۇز ۋاك تارىمنىڭ چىمۈندى دېگەن يېرىدە مۇھاسىرە ئىچىدە قالدى. شېك شىسەينىڭ قىسىملىرى كېچىسى ئۇنى تۆتۈپ كېلىپ تۈرمىگە سولىدى.

شېك شىسەي 1941 ـ يىلى 8 ـ ئايدا خوجىنىياز ھاجى، شېرىپخان تۆرە، يۈنۈسبەگ، ما شاۋژۇ، خۇاك رۇشىك، مەھپۇز ۋاك، بۇغدا باي، تۇرسۇن بابا، تۇرداخۇن باي، سۇپى ھاكىم، سالى دورغا، باقى نىياز ھاجى، ھەيدەر ئەپەندى، سۇفى زادە، تۆمۇر ئېلى، خېلىل رەپقەت، شىن دەيلى قاتارلىق 895 نەپەر ئادەمنى تۇرمىدە ئۆلتۈردى.

13. داۋۇت چىنۋاك

مەھپۇزۋاڭنىڭ پۇشتىدىن ئوغلى يوق ئىدى. 3 ـ ئىنىسى مۇھەممەت ھاشىم خوجىنىڭ داۋۇت خوجا دېگەن ئوغلىنى تەربىيىلەپ ئوغۇل قىلىۋالغان ئىدى. 1941 ـ يىلى كۈچا ۋاك ئەۋلادلىرىدىن مۇھەممەت سىيىت خوجا، توختى خوجىلار شېك شىسەيگە ئارقىمۇ ئارقا ئەرز يېزىپ ۋاك، گۈك، ئاخۇن، لامالارنىڭ ھوقۇق ۋە ئورنىنى مەڭگۈ ساقلاش سىياسىتى بويىچە

ۋاڭلىق بىزگە بېرىلسە، دەپ تەلەپ قويدى. شېك شىسەي كۈچا ھاكىمى خەن يۈڭچىنغا بۇ ئىككىسىدىن قايسىسى لايىق، ئىلاجى بولسا ئۆز بالىسى بولسۇن، ياشراق بولسۇن دەپ ئۇقتۇرىدۇ. ئۇقتۇرۇشقا ئاساسەن داۋۇت خوجا لايىق كۆرۈلۈپ يوللاندى. 6 ـ ئايدا تەستىقنامە كەلدى. خانىقادا چوك يېغىن ئېچىلىپ، داۋۇت خوجىنىڭ ۋاك بولغانلىقى جاكارلاندى. دېمەك، داۋۇت ۋاك 1941 ـ يىلى 9 ـ ئايدا كۈچا ۋاڭلىق ئۇنۋانىغا ئىگە بولدى. 1942 ـ يىلى 9 ـ ئايدا بىلىم ئاشۇرۇشقا ئۇرۇمچىگە ئەۋەتىلىپ، 1945 ـ يىلغىچە ئۆلكىلىك 1 ـ گېمنازىيىدە ئوقۇدى. ئاندىن كۈچاغا كېلىپ 1947 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ كۈچا، شايار، توقسۇ 3 ناھىيە مەركىزىي بانكىسىغا مۇئاۋىن باشلىق بولدى (بۇ ۋەزىپىنى ئازادلىقتىن كېيىنمۇ بىر مەزگىل يەنى 1951 ـ يىل 4 ـ ئايغىچە ئۆتىدى). ئۇ يەنە كۈچا، توقسۇ، شايار 3 ناھىيە گومىنداڭ پىرقىسىنىڭ تەپتىشى، ئاقسۇدىكى گومىنداڭ دېۋىزىيىسىنىڭ مەسلىھەتچىسى، ئۆلكىلىك كېڭەشىنىڭ ھەيئىتى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالدى. ئازادلىقتىن كېيىن خانقىتام رايونلۇق ھۆكۈمەتنىڭ تەرجىمانى، لىن جىلۇ خاتىرە سارىيى، ئاسارە ـ ئەتىقە مۇھاپىزەت قىلىش ئورنىنىڭ تەرجىمانى بولۇپ ئىشلىدى. 1984 ـ يىلىدىن باشلاپ كۈچا ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇپ ئىشلەۋاتىدۇ.

ئىزاھات: بۇ ماقالە ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى كىتابلىرىنى يىغىش، رەتلەش، نەشر قىلىش ئىشخانىسى تەرىپىدىن چىقىرىلغان «قەدىمكى كىتابلار تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1986 ـ يىل 1 ـ سانىدىن قىسقارتىپ ئېلىندى. («كۈچار تارىخ ماتېرىياللىرى» 5 ـ توپلامدىن ئېلىندى)

ئىلى گۈك - بەگلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى

تېيىپجان ھادى

چىڭ سۇلالىسى پۈتۈن شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، 1762 - يىلى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب ھەم شىمالىنى باشقۇرىدىغان ھەربىي مەمۇرىي ئورگان - ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، بۇ ئورگاننى شىنجاڭنىڭ ھاكىمىيەت مەركىزى قىلىپ بېكىتتى. ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىنىڭ ئەڭ چوڭ ھەربىي - مەمۇرىي باشلىقى بىر نەپەر جياڭجۈن بولۇپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدا ئىلى، تارباغاتاي، يەكەن، ئۈرۈمچى ھەم شەرقىي يول (گۇچۇڭ، قۇمۇل، بارىكۆل...) لاردا مەسلىھەتچى، باشلامچى ھەم ئىش بېجىرگۈچى قاتارلىق ئامبالىرى[1] تۇراتتى. بۇ ئامبالىلارنىڭ قول ئاستىدىكى شەھەرلەردە يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش ئەمەلدارلار قويۇلغان بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى تەرىپىدىن ئالاھىدە يارلىق بىلەن بېكىتىلەتتى. جياڭجۈن مەھكىمىسى تەركىبىدىكى بۇ ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى ھەربىي ئەمەلدار بولۇش بىلەن، چېگرا مۇداپىئە، ئىچكى تىنچلىقنى قوغداش، بوز يەر ئېچىش، ئەسكىرىي تەلىم - تەربىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش بىلەن ھەربىر شەھەردىكى يەرلىك ھاكىمىيەت (ھاكىمبەگلىك) ۋە خان ئوردىسى

تەرىپىدىن مەخسۇس يارلىق بىلەن تەيىنلەنگەن ۋاڭ، گۇك، تەيجى، بەيلى، بەيسىگە ئوخشاشلارنىڭ ئىشلىرىنى بىۋاستە باشقۇرغانىدى.

ۋاڭ، گۇك، تەيجى، بەيلى، بەيسىغا ئوخشاش يەرلىك مەنسەپدارلار چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، يەرلىك مىللەت كىشىلىرىدىن خىزمەت كۆرسىتىپ، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ ئالقىشىغا ۋە ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن كىشىلەرگە بېرىلگەن مەنسەپ ھەم ئۇنۋانلاردۇر.

خەنزۇچە قامۇسنىڭ 970 - بېتىدە: «ھاكىمبەگ - جەنۇبي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىدە تەسىس قىلىنغان ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئالىي مەنسەپ نامى بولۇپ، بۇ مەنسەپ ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس قالىدۇ، چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، بەگلىك تۈزۈمى ئورنىتىلىپ، جاساق تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. بەگلەرنىڭ ھوقۇقى تۆۋەنلىشىپ، ئۇلارغا مەلۇم مىقدارىدا يەر، قۇل قاتارلىق نەرسىلەر بېرىلگەن. بەگلىك تۈزۈمى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ 31 شەھىرىدە تەسىس قىلىنغان. 1883 - يىلى (گۇاڭشۈنىڭ 9 - يىلى) ئۇلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن تارقىتىۋېتىلگەن» دەپ كۆرسىتىلىدۇ.

«چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» دە: «ھاكىمبەگلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشىنى بېجىرىدىغان مەنسەپ بولۇپ، مەسئۇلىيىتى بىرقەدەر ئېغىر، ئۇنىڭ ئورنىغا بەلگىلەش ئۇچۇن ئادەم چىقمىسا، رەسمىي مەنسەپنى بەلگىلەپ، يۇقىرىنىڭ تەستىقلىشىغا سۇنۇش لازىم. ناۋادا تەيجىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغان ئادەم قوشۇمچە ئىلىنىڭ مەھكىمە باشلىقى بولغان بولسا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھاكىمبەگلىك ۋەزىپىسى ئۆز قەبىلىسىنىڭ ۋارىسلىق قىلىشىغا قالدۇرۇلسۇن»[2] دەپ يېزىلغان. يۇقىرىدا دەلىل قىلىپ

كۆرسەتكەن نەقىلدىنمۇ پەرق ئېتىپ تۇردىكى، ژاك، گۇك، تەيجى، بېيلى، بەيسىگە ئوخشاش مەنسەپدارلار بىلەن ھاكىمبەگ باشقا - باشقا مەنسەپلەردۇر. ژاك، گۇك، تەيجىلەر چىك خاندان-لىقى تەرىپىدىن بېرىلگەن مەنسەپلەر بولۇپ، ھاكىمبەگ بولسا بۇرۇندىن كېلىۋاتقان ئەۋلادمۇ - ئەۋلاد ژارىسلىق قىلىدىغان ئورۇندۇر. ھەر ئىككى مەنسەپ ئىگىلىرى باشقا - باشقا شەخس-لەردۇر.

چىك سۇلالىسى 1762 - يىلى ئىلى جياڭجۇن مەھكىمىسى-نى تەسىس قىلىش بىلەن تەڭلا، شۇ يىلى «ئىلى گۇك - بەگلىگى مەھكىمىسى» نىمۇ قۇردى. گۇك ۋە ھاكىمبەگلىك مەن-سىۋىنى تولاراق بىر كىشى بېجىرگەن، پەقەت خالزاتخان تەيجى زامانىدىلا ھاكىمبەگلىكنى باشقا كىشىلەر ۋاقتىلىق بېجىرگەن بولسىمۇ، كېيىن خانلىقنىك بۇيرۇقى بويىچە گۇك، تەيجى بول-غان كىشىلەر ھاكىمبەگلىكنى بىللە ئېلىپ باردى.

1762 - يىلدىن شىنخەي ئىنقىلابىغىچە 140 يىل ئىچىدە ئىلى گۇك - بەگلىكىنى بىر جەمەتتىن 9 كىشى ئۆتتىدى. بۇ ئائىلە شىنجاك بويىچە ئەڭ چوك فېئودال ئائىلىلەردىن بىرى بولسىمۇ، ۋەتىنىمىزنىك ئەڭ يىراقتىكى چېگرىسى بولغان ئېلى ۋادىسىنى ئاۋات قىلىشتا ئۆزىگە چۈشلۈق خىزمەت ئەجرلىرى بار.

مەن ئىلى گۇك - بەگلىرى ھەققىدە ئۇزۇن ۋاقىت ئۇگ-نىپ، توپلىغان ماتېرىياللىرىمنىك كۆپ قىسمىدىن ئايەتلىك يىللاردا ئايرىلىپ قالغان بولساممۇ، ئېسىمدە قالغان ۋە يېقىندا توپلىغان بەزىبىر ماتېرىياللارغا ئاساسەن بۇ ماقالىنى يېزىپ، ئىلى گۇك - بەگلىرى ۋە ئۇلارنىك ئەۋلادلىرىنىك ئازادلىقتىن كېيىن بىرقانچە يىلغىچە بولغان ئىش ئىزلىرىنى كۆرسەتمەكچى

بولدۇم. بىراق يۇقىرىقى سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن بىرقانچە ئورۇنلار تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇن بولماي قېلىشى مۇمكىن، ئىلى گۇك - بەگلىرى تارىخىدىن خەۋىرى بار يولداشلارنىك ماتېرىياللىنىك تولۇقلىنىشىغا يارەم بېرىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن.

1. ئىمىن ژاك

ئىلى گۇك - بەگلىرى — ئىلىدىكى ھاكىمبەگ خوجا ئەج-دادلىرىنىك ھاكىمبەگ ئاتالغان بىرىنچى ئاتىسى چىك سۇلالىسى دەۋرىدە «لۇكچۇن ژاڭى» ئۇنۋانىنى ئالغان تۇرپان قاراغوجىلىق ئىمىن ژاڭدۇر. تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ئىمىن ژاك 1694 - يىلى تۇغۇلغان. «ئۇيغۇر زىمىنى تەزكىرىسى» نىك 4 - جىلتىدا بۇ زاتنى ژاڭلىق مەنسىپىگە ئىگە بولۇشتىن ئىلگىرى «ئىمىن خوجا تۇرپانلىق ئۇيغۇردۇر. ئۇنىك ئەجدادلىرى سوفى - خوجىلار بولۇپ، قاراغوجىنىك ئاخۇنلىرىدىن، دادىسى نىياز-خوجا تۇرپاننىك ئاخۇنىدۇر، ئىمىن خوجا ئاھالىسى بىلەن لۇك-چۇندە تۇرىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن.

بۇ مەزگىلدە، جەنۇبىي شىنجاڭدا ئافاق خوجا، شىمالىي شىنجاڭدا قۇنتەيجى ئۆلۇپ، ھەرئىككى ھۆكۈمدارنىك ئوغۇللىرى بىر - بىرى بىلەن ئاتىلىرىنىك ئورۇنلىرىنى تالىشىپ، ئىچكى جەبھىلگە كىرىشىپ كېتىشكەنىدى. ئافاق خوجىنىك ھاياتلىقىدا ئۇنىك ھۆكۈمدارلىق ئورنىنى ئېلىش كويىدا بولۇپ كېلىۋاتقان رەقىپلىرى بولۇپ، بۇلار جەنۇبنى نازارەت قىلىپ تۇرۇۋاتقان ئاباغازجان تۆرىگە «ئافاق خوجىنىك بالىلىرى جۇڭغارلارغا قارشى قوزغىلاك كۆتۈرۈشكە ھازىرلىنىۋاتىدۇ» دەپ چېقىپ قويىدۇ. بۇ سۆز بىلەن جۇڭغار ھۆكۈمدارلىرى ئافاق خوجىنىك بالىلىرى-دىن گۇمانلىنىدۇ، ئافاق خوجا ئەۋلادلىرىدىن ئەخمەت دېگەننى

رەنە ھېسابىدا ئىلىغا ئېلىپ چىقىپ تۇتۇپ تۇرىدۇ. قۇنتەيجىنىڭ چوڭ ئوغلى داباچى ئۆزىنى «جۇڭغارلارنىڭ تۆرىسى» دەپ ئېلان قىلىدۇ. ئىككىنچى ئوغلى غالدان سېرىن قارشىلىق كۆرسەتمەي، مالىمانچىلىقنى كۆچەيتىدۇ. تىنچ ئاھالىلەرگە، شۇلار قاتارىدا تۇرپان ئاھالىسىگە زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ تالان - تاراج يۈرگۈزىدۇ. بۇ قىلمىشلار خەلقنىڭ، شۇنىڭدەك نوپۇزلۇق زاتلارنىڭ غەزەپ - نەپرىتىنى قوزغاپ، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىدىن قۇتۇلۇش كويىغا چۈشىدۇ. بۇ ئىشقا شۇ چاغدا تۇرپان رايونىدا دىنىي ۋە ئەمەلىي كۈچى خېلىلا چوڭ بولغان ئىمىن خوجا ئاتالىنىدۇ ۋە ئافاق خوجا ئوغۇللىرىغا يارەدەم سوراپ ئەلچى ئەۋەتىدۇ. ئەلنى «ئاق تاغ»، «قارا تاغ» (ئاق توغ، قارا توغ، ئاق تەقىيە، قارا تەقىيە) لىقلارغا بۆلۈپ ئىچكى يىغىلىققا كىرىشىپ كەتكەن ئافاق خوجىنىڭ ئوغۇللىرى ئىمىن خوجىنىڭ ئەلچىلىرىگە بىپەرۋا قارايدۇ، ئەلچىلەر يېنىپ چىقىدۇ.

ئىمىن خوجا ئاندىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ مۇشۇ چاغدىكى خانى چېيەنلۇڭ خانغا تەۋەلىك بىلدۇرۇپ، ئۇنىڭ ھوزۇرىغا ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئەۋەتىدۇ. شىنجاڭغا قوشۇن چىقىرىش چېيەنلۇڭ خانىڭ ئۇزۇندىن بۇيانقى چوڭ ئىشلىرىنىڭ بىرسى بولۇپ، شەرت - شارائىتلىرى پىشىپ يېتىلمىگەنلىكى ئۈچۈن يۇرۇش قىلماي كەلگەنىدى. دەل مۇشۇنداق چاغدا ئىمىن خوجا ئەلچىلىرىنىڭ كېلىشى خانىنى تولىمۇ خۇرسەن ھەم خاتىرجەم قىلىدۇ. شۇڭا ئەلچىلەرگە ناھايىتى چوڭ ئىلتىپاتلار كۆرسىتىپ كۈتىدۇ. نۇرغۇن سوۋغاتلار بىلەن ئەلچىلەرنى قايتۇرىدۇ①.

① ئىمىن خوجا كاڭشىنىڭ 58 - يىلى (مىلادى 1720 - يىلى) چىڭ سۇلالىسىگە تەۋەلىك بىلدۇرگەن. بۇ يەردە ئىككى خانىڭ ئىسمى ئالماشتۇرۇپ قويۇلغان. چېيەنلۇڭ خان 1736 - يىلى تەختكە چىققان. ئەسلى بۇ دەۋردىكى خان كاڭشى بولۇشى كېرەك — م.

ئىمىن خوجا چىڭ سۇلالىسىغا تەۋەلىك بىلدۇرگەندىن كېيىن، خانلىق يۈكجېڭنىڭ 10 - يىلى (1732 - يىلى) يارلىق بىلەن «جاساق بەگ» (ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا قالىدىغان مەنسەپ ئۇنۋانى) بىلەن تارتۇقلايدۇ. ئىمىن خوجا مۇشۇ ئۇنۋان بىلەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى پۈتۈن شىنجاڭنى تىنچلاندۇرغىچە تۇرپاننىڭ جاساق بېگى بولۇپ قالىدۇ.

ئىمىن خوجا چىڭ سۇلالىسىگە تەۋەلىك بىلدۇرگەندىن كېيىن، ئۆز ئاھالىسى بىلەن جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ھاكىمىيىتىدىنىڭ ھەر تەرەپلىمە بېسىمى ۋە زەربىسىگە ئۇچرايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ تۇرپاندىكى ئۇيغۇرلارغا رەھبەرلىك قىلىپ، ئۆز يۇرتىنى ۋاقىتلىق تاشلاشقا مەجبۇر بولىدۇ. دۇڭخۇاڭ ئەتراپلىرىدا ئولتۇراقلىشىپ بوز يەر ئاچىدۇ، ئۆزلىرىنى تەمىنلەيدۇ. جۇڭغارلارنىڭ ھوجۇملىرىنى قايتۇرۇپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ نىڭغا يۈكجېڭنىڭ 11 - يىلى (1733 - يىلى) ۋە چېيەنلۇڭنىڭ 21 - يىلى (1756 - يىلى) ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ فۇگوگۇڭ (دۆلەتكە يارەدەم بەرگۈچى گۇڭ)، «جىنگوگۇڭ» (دۆلەتىنى تىنچلاندۇرغۇچى گۇڭ) دېگەن ئۇنۋانلار بېرىلىدۇ. چېيەنلۇڭنىڭ 23 - يىلى (1758 - يىلى) جۇنۋاڭ (ۋىلايەت بېگى) دېگەن ئۇنۋاننى بېرىپ، 2 - يىلى «جۇنۋاڭ» دەپ رەسمىي يارلىق بىلەن جاكارلايدۇ. بۇ ئارىلىقتا تەكرىتاغنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدىكى جەبھەللەر يىلدىن - يىلغا كۆپىيىپ كەتكەن، قۇمۇل، تۇرپان قاتارلىق ئورۇنلار خانلىققا تەۋەلىك بىلدۇرگەن قولايلىق ۋەزىيەت ئاستىدا چېيەنلۇڭ خان 1757 - يىلى شىنجاڭغا قوشۇن چىقىرىشنى مۇقىملاشتۇرۇپ، جاۋ خۇيىنى قوماندان قىلىپ بېكىتىپ، يۇرۇش قىلىشنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ.

ئىمىن گۇڭ تۇرپاندا تەشكىل قىلغان ئۆز لەشكەرلىرى

بىلەن جاۋ خوينىڭ ئىلى ۋادىسىغا ئەۋەتكەن قىسىملىرىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، يۈلتۇز بىلەن ئىلىغا قاراپ يولغا چىقىدۇ. تاغ ئارىسىدا تۇرپان تەرەپكە قاراپ يانغان بىر بۆلۈم چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنى يولۇقتۇرىدۇ. بۇ ئەسكەرلەر «جۇڭغار قىسىملىرىنىڭ چىڭ سۇلالىسى قىسىملىرىنى قىستاپ، ئابرال تېغى ئۈستىگە چىقىرىپ قويغانلىقى، تەمىناتتىن قىسىلغانلىقىدىن تەمىنات ھەم ياردەمچى كۈچ سوراپ كېتىپ بارغانلىقلىرىنى ئېيتىدۇ»[3]. ئىمىن گۇڭ ئۇلارغا ئۆزلىرىنىڭ «ياردەم ئۈچۈن كېتىپ بارغانلىقى»نى بىلدۈرۈپ، يۈرۈشنى داۋام قىلىدۇ. ئۇ ئىلى ۋادىسىغا كېلىپ، ئابرال تېغىغا سولىنىپ قالغان چىڭ سۇلالىسى چېرىكلىرىگە ياردەم بېرىپ، جۇڭغار قىسىملىرىنى تازىلاش بىلەن، قارادۆڭ ئۈستىدىكى ئالتۇن سۇمەدە ئىلى دەرياسىدىن ئۆتۈپ، مۇنگۇن سۇمەگە توپلانغان جۇڭغار قىسىملىرىنى يوقىتىپ، پۈتۈن ئىلى ۋادىسىدىن تازىلايدۇ. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، جەنۇبىنى تىنچلاندۇرۇش ئىشىغا قاتنىشىدۇ. جەنۇبىنى تىنچلاندۇرغاندىن كېيىن، ئۆز لەشكەرلىرى بىلەن ئىلىغا قايتىپ چىقىپ، ئابرال تېغىنىڭ كۈنگىيى، قاش دەرياسىنىڭ لېۋىدە سېپىل سوقتۇرۇپ قورغان ياسايدۇ ۋە بۇ يەردە تۇرىدۇ[4].

ئىمىن گۇڭ مەسلىھەتچى ئامبال ئاگويلار بىلەن قاش سېپىلىدا تۇرۇپ، كەڭ ئىلى ۋادىسىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ تۇرىدىغان يېڭىڭ (گازارما)، جياڭجۈن مەھكىمىسى ئورۇنلىرىنى بەلگىلەپ بېكىتىش بىلەن بۇلارنىڭ تەمىناتىنى يېتىشتۇرۇپ بېرىدىغان دېھقانلارنىڭ زۆرۈرلۈكىنى كۆزدە تۇتۇپ، دېھقانلار ئۈچۈن تۇراقلىق جاي ۋە تېرىلغۇ مەيدانلىرىنى ۋە بۇلارنى باشقۇرىدىغان مەھكىمە تۇرىدىغان بىر

شەھەر (غۇلجا شەھىرى)نى قۇرۇشقا خان ئوردىسىغا تەكلىپ بېرىدۇ.

ئىلگىرى ئىلىدا بار ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى كېمىيىپ كەتكەنلىكتىن، شۇنچە كۆپ ساندىكى قوشۇننىڭ يىمەك - ئىچمەكلىرىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدىغانلىقى ئۈچۈن جەنۇبتىن 6000 ئۆيلۈك ئۇيغۇر ئاھالىسىنى كۆچۈرۈپ چىقىشنى بېكىتىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، يۇقىرىقى ئىشلارنى قىلىش بىلەن چېنلۇڭنىڭ 27 - يىلى (1762 - يىلى) تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىنى باشقۇرىدىغان ئورۇن مەركىزىنى ئىلى قىلىپ بېكىتىپ، ھەربىي - مەمۇرىي ئورگان - ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىدۇ. مانجۇ مىللىتىدىن بولغان مىڭرۇينى جياڭجۈن، مەسلىھەتچى ئامبالىلىقتا (سەنزەن داچىنلىقتا) مانجۇ مىللىتىدىن ئاگوينى بېكىتىدۇ.

چېنلۇڭ خان ئىمىن خوجىنىڭ خانلىقتا تەۋەلىك بىلدۈرۈپ ساداقەتمەنلىك كۆرسەتكەنلىكى، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ھەم جەنۇبىنى تىنچلاندۇرغانلىقى ۋە ئىلىنى ئاۋات قىلىش خىزمەتلىرىنى يۇقىرى باھالاپ، ئۇنى ۋاڭ لىق ئۇنۋان بىلەن بېكىتىپ، ھەرقايسى ئورۇنلارغا يەرلىكلەردىن ئەمەلدار تەيىنلەشكە توغرا كەلسە، ئىمىن ۋاڭ ئەۋلادىدىن بەلگىلەيدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ تۆۋەندىكى يارلىقنى چۈشۈرىدۇ:

«... قۇمۇل، تۇرپان ئىككى ئورۇندىكى ئۇيغۇرلار دۆلەتنىڭ قۇللىرىدۇر، باشقا ئورۇندىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى مەن شىنجاڭنى تىنچلاندۇرغاندىن كېيىن ئىتائەتمەنلىك بىلدۈرگەنلەردۇر، ئۇلار كۆچمىنى كۆرسىتىپ كەلگىلى 30 يىل بولدى. بۇلارغا ئايرىم - ئايرىم ئىلتىپاتلار كۆرسىتىمەن. ۋاڭ، بېيلى،

بەيسى، گۈك ھەم تەيجى ئەمەللىرىنى بېرىمەن. بەزىلىرىگە ئۆ-مۈرلۈك، بەزىلىرىگە ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا قالىدىغان ئورۇن ئىنئام قىلىمەن.»[5]

ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىمىن ۋاڭ تۇرپانغا قايتىدۇ. لۈكچۈندە تۇرۇپ مەشھۇر ۋاڭ ئوردىسى قۇرۇلۇشىنى باشلاپ، ۋاڭلىق خىزمىتىنى بۇ ئورۇندا تۇرۇپ ئىشلەيدۇ.

ئىمىن ۋاڭنىڭ سۈلايمان، ئاقبەگ، مۇسا ھەم ئورانزىپ قاتارلىق 10 غا يېقىن ئوغۇللىرى بولۇپ، سۈلايمان ئەڭ چوڭ ئوغلى[1]. سۈلايمان دادىسى ئىمىن ۋاڭ دەسلەپتە چىڭ سۈلالىسىغا تەۋەلىك بىلدۈرگەندىن كېيىن تۆۋەندىكى ئورۇنغا ئىگە بولغان:

«تۇرپان ئىمىن خوجىنىڭ ئوغلى سۈلايمانىنىڭ ئولتۇرۇشلۇق جايىدۇر. ئۇنىڭ قارمىقىدا 6 شەھەر بار. بۇلار: تۇرپان، لۈكچۈن، سىڭگىم، پىچان، توقسۇن ھەم قاراغوجا، بۇ 6 شەھەرنىڭ ئۇيغۇرلىرى پۈتۈنلەي سۈلايمانىنىڭ قوللىرىدۇر. سۈلايمان جاساق ھاكىمبېگىدۇر.»[6]

شىنجاڭ تىنچلاندۇرۇلۇپ 6 يىلدىن كېيىن يەنى 1765 - يىلى چىڭ سۈلالىسى ھاكىمىيىتىگە قارشى ئۇچتۇرپاندا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلىدۇ. ئىمىن ۋاڭ ئۆز ئوغۇللىرى بىلەن چىڭ سۈلالىسى چېرىكلىرىگە قوشۇلۇپ بۇ قوزغىلاڭنى باستۇرۇشتا چوڭ رول ئوينايدۇ. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن چىەنلۇك خان تۆۋەندىكى يارلىقنى چۈشۈرىدۇ:

---

① بەزى ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلىشىچە، سۈلايمان ئىمىن خوجىنىڭ 2 - ئوغلى بولۇپ، بىرىنچى ئوغلى نۇرمۇھەممەت دېيىلگەن — م.

«چىەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى (1765 - يىلى) 6 - ئاي.

يەنە يارلىق!

ئۇچتۇرپاندا ۋەقە چىققاندىن كېيىن، سۈلايمان، مۇسالارنىڭ كۆرۈنەرلىك ئەمگىكى بولغان. بۇگۈن مىڭ رۇينىڭ بەرگەن مەلۇماتىدا ھازىر قاتىللار بىلەن ئېلىشىۋاتقان مەزگىلدە، سۈلايمان، مۇسالار يارەمگە ئېلىپ كەلگەن لەشكەرلىرىنى باشلاپ ئوغرىلارنى بېسىپ، ئۇلارنى قوغلاپ، خەتەرلىك جايغا بارغاندا، ئۇلارنى مەغلۇب قىلدى، دەيدۇ.

سۈلايمان، مۇسالار ئىمىن خوجىنىڭ بالىلىرى بولۇپ، ئۇلار دادىسىنىڭ تەربىيىسىگە بىنائەن ھەقىقىي كۆڭلى بىلەن تىرىشىپ ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارغا قوشۇمچە غەمخورلۇق قىلىپ، تاۋارلارنى بەرگىنىڭلار توغرا. ھازىر ئىمىن خوجىغا چوڭ - كىچىك خې باۋ ئالاھىدە تەقدىم قىلىندى ھەم مۇكاپاتلاش توغرىسىدا يارلىق چىقىرىلىپ، تېخىمۇ رىغبەتلەندۈرۈلدى»[7] دەپ تەقدىرلەيدۇ.

ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى تەسىس قىلىنماستىن ئىلگىرىمۇ ئىمىن خوجىنىڭ بالىلىرى چىەنلۇڭ خانىنىڭ تۆۋەندىكى ئىلتىپاتىغا نائىل بولغان:

«چىەنلۇڭنىڭ 26 - يىلى (1761 - يىل) 3 - ئاي.

يارلىق!

ئىمىن خوجا بىر يىلدىن بېرى ئەسكىرىي ئىشلارنى ئىشلەپ تۇردى. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى سۈلايمان، ئىككىنچى ئوغلى مۇسالار تۇرپانلاردا خىزمەت ئىشلىدى. ئۈچىنچى ئوغلى ئورانزىپ يۈك گۈينىڭ دوكلادىدا چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرغان. بۇلار خىزمەتنى ياخشى ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن، ئىككى كۆزلۈك ئوتخان (توز پەي تاج) بېرىلسۇن.»[8]

ئىمىن ژاڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە پۈتۈن ئائىلە تاۋا-
بىئاتى بىلەن تولۇق ساداقەتلىك كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن «چىن-
ژاڭ» لىقا مۇشەررەپ بولىدۇ[9] ۋە شۇ دەۋردە چىڭ سۇلالىسى
ھاكىمىيىتىنىڭ شىنجاڭدىكى ئەڭ نوپۇزلۇق، ئىمتىيازلىق ۋە
ئىشەنچلىك ئەربابى بولۇپ تونۇلىدۇ[1].

ئىمىن ژاڭ 83 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ، 1777 - يىلى ۋاپات
بولىدۇ. چىيەنلۇڭ خان ئالاھىدە يارلىق بىلەن تەزىيە بىلدۈرىدۇ.

«چىيەنلۇڭنىڭ 42 - يىلى (1777 - يىلى) 10 - ئاي.
يەنە يارلىق!

باۋجىڭنىڭ بايان قىلىشىچە: «ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ جۇنۇا-
ڭى ئىمىن خوجا ۋاپات بولدى» دېيىلگەن.

ئىمىن خوجا كۆپ يىل كۈچ چىقىرىپ خىزمەت قىلغان.
بۈگۈن ئالەمدىن ئۆتتى. چوڭقۇر ئېچىنىمىز ھەم ياد ئېتىمىز.
دەپنىسىگە 500 سەر كۈمۈش ئىلتىپات قىلدىم، شۇنىڭ بىلەن
باۋ جىڭنى ھاراق - چاي نەزىرىسىنى قىلىشقا ئەۋەتتىم. تەقدىم
قىلغان كۈمۈشنى سىزلەر تەرەپتىكى خەزىنىدىن چىقىم قىلغاي-
سىزلەر.»[10]

ئىمىن ژاڭ 83 ياشقا كىرگەن چاغدا، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى
- تۇرپان بېگى سۇلايمان ئىمىن ژاڭ ھايات مەزگىلدە دادىسىغا
ھۆرمەت بىلدۈرۈپ، رىزالىغىنى ئېلىش مەقسىدى بىلەن تۇرپان
شەھىرىنىڭ شەرقىدىن 2 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ئورۇنغا بىر
مەدرىس ھەم ئېگىز مۇنار سالدۇرغان. بۇ ھەشەمەتلىك، كۆركەم
ۋە ئېگىز مۇنارلىق ئورۇنغا ئىمىن ژاڭنىڭ جەسىتى دەپنە قىلىنـ

① ئىمىن خوجا ھايات چېغىدا جۇنۇاڭلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن.
چىنۇاڭلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەنلىكى ھەققىدە يەنە ئىزدىنىشكە توغرا
كېلىدۇ — م.

غان بولۇپ، مۇنارنىڭ ئۇستىگە چىقىدىغان ئىشىكنىڭ ئوڭ تەرە-
پىدە مۇنار ۋە مەدرىسگە ئاتاپ ئورنىتىلغان خاتىرە تاش بار.
ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 132 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 72 سانتىمېتىر
بولۇپ، خاتىرە تاشقا خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە يېزىقلاردا ھۆسنىخەت
ئويۇلغان. ئۇيغۇرچىسىنىڭ تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

«ئول ئاللا بىزنىڭ ئېگىمىز،
ھەممە ئۇنىڭ ياردىمىگە مۇھتاج.

زامان پادىشاھلىرى ۋە دەۋرىمىزنىڭ ھۆكۈمرانلىرىدىن بىر-
سى، ئادالەت ۋە ياخشىلىقنىڭ ئېگىسى، تىنچلىق ۋە ئامانلىقنىڭ
سەۋەبچىسى، نۇر چېچىپ تۇرىدىغان پەيغەمبەر شەرىئىتىنىڭ را-
ۋاجلاندۇرغۇچىسى، مۇستاپا تەرىقىتىگە زىننەت بەرگۈچى سۇلاي-
مان [ ] يەنى جاھان پادىشاھى ئىمىن خوجا ۋاڭنىڭ كۆز نۇرى
بولغان پەھلىۋان يېگىت بۇ سائادەتلىك نۇرلۇق مەدرىسنى ۋە
تەختىدار مۇنارىنى سالدۇرۇپ، ئۆزىنىڭ پادىشاھدەك يۇقىرى
مەرتىۋىلىك ئاتىسى، خۇدانىڭ مەرھىمىتى ۋە يارىدىمى بىلەن
مۇبارەك تەن سالامەتلىكلىرى 83 ياشقا يەتكەن چاغدا، تەشەككۇر
بىلدۈرۈش شەرتلىرىنى بىجا كەلتۈرۈپ، ئول يۇقىرى دەرىجىلىك
كىشىنىڭ يولىدا ئاتاپ ياخشى نىيەت ۋە ئالىي ھىممەت بىلەن
سەدىقە قىلدى. بۇ مەدرىس بىلەن مۇنار تارىخى ھىجىرىيە 1181
- يىلى، ۋىلايەت ھېسابىدا چاشقان يىلى سېلىنغان بولۇپ، ئۆز
يېنىدىن 7000 سەر كۈمۈش خەجلىگەن.»[11]

بۇ مۇنار ۋە مەدرىس يېسالغىلى 200 يىلدىن ئاشقان بولسـ-
مۇ، مۇشۇ چاققىچە بېجىرىم ساقلىنىپ كېلىۋاتىدۇ. مىللىي
ئالاھىدىلىككە ئىگە بۇ مۇنار ھەم مەدرىسنى 1957 - يىلى
ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئاپتونوم رايون دەرىجـ-
لىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىي يادىكارلىق ئورنى قىلىپ

بېكىتكىنى بويىچە ئاسىرلىپ كەلمەكتە.

ئىمىن ژاك ژاپات بولغاندىن كېيىن لى پەنيۇەن مەھكىمىسى چىك سۇلالىسى ئوردىسىغا ئىمىن خوجىنىك چوك ئوغلى سۇلايمانىنى دادىسىنىك ئۇنۋانى بىلەن ئورنىغا قويماي، دەربجىسىنى تۆۋەنلىتىپ قويۇشنى تەكلىپ قىلىدۇ. لېكىن بۇنى چىەنلۇك خان رەت قىلىپ، تۆۋەندىكى يارلىق بىلەن بېكىتىدۇ:

«چىەنلۇڭنىك 42 ـ يىلى (1777 ـ يىلى) 10 ـ ئاي. يارلىق!

لى پەنيۇەن مەھكىمىسىنىك بايان قىلىشچە: «ئىمىن خوجا جۇنۋاڭنىك ئوغلىنىك دەربجىسىنى تۆۋەنلىتىپ مەنسەپكە ئولتۇر-غۇزۇش دېگەن مەكتۇپنى تاپشۇرۇۋالدۇق. ئىمىن خوجا جۇنۋاڭ-نىك ئەمىلىنى تۆۋەنلىتىپ، ئوغلىنى ئولتۇرغۇزۇش كېرەك ئىدى. لېكىن ئىمىن خوجا قوشۇن ئېچىدە كۆپ كۈچ چىقارغان. شۇڭا ئوغلى سۇلايمانىنى ئىلتىپاتىم بىلەن يەنىلا جۇنۋاڭلىققا ئول-تۇرغۇزۇشقا بۇيرۇق قىلىمەن.»

چىەنلۇك خانىنىك ئىمىن ژاك ژە ئۇنىك ئەۋلادىغا قىلغان باشتىكى ۋەدە ھەم ئىلتىپاتىغا ئاساسەن، سۇلايمانىنى ئىمىن ژاڭ-نىك ئورنىغا ئۆز دەربجىسى بويىچە ژاك قىلىپ بېكىتىدۇ. ئىمىن ژاڭنىك باشقا ئوغۇللىرىنىمۇ ژاك ژاپات بولۇشتىن ئىلگە-رى ھەم كېيىن ھەرقايسى ئورۇنلارنىك گۇك ـ بەگ، تەيجىلىگە-گە تەينىلەيدۇ.

2. مۇسا گۇك

مۇسا ئىمىن ژاڭنىك ئىككىنچى ئوغلى بولۇپ، ئۇ، دادىسى بىلەن بىللە چىك سۇلالىسىغا تەۋەلىك بىلدۇرگەن. كېيىن چىك

سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن تەڭرى تېغىنىك شىمال ۋە جەنۇبىنى تېنچلاندۇرۇش يۈرۈشلىرىگە قاتناشقانلىقى ئۈچۈن، ئوردا تەرەپ-تىن چىەنلۇڭنىك 25 ـ يىلى (1760 ـ يىلى) 12 ـ ئايدا فۇگو گۇك (دۆلەتكە يارەدەم بەرگۈچى گۇك) ئۇنۋانى بىلەن تۇرپان بېگى قىلىپ بېكىتىلگەنىدى. بەگ قىلىپ بېكىتىلگەندىن كېيىن كۈچ چىقىرىپ ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن، چىەنلۇڭنىك 26 ـ يىلى (1761 ـ يىلى) 8 ـ ئايدا، چىك سۇلالىسى ئوردىسى ئۇنى ئىككى كۆزلۈك توز پەي تاجى (ئوتخان) بىلەن مۇكاپاتلىغان.

ئىمىن ژاك ئىلىدىكى مەزگىلدە مۇسا گۇك بۇيرۇق بويىچە ئاقسۇغا چۈشۈپ، جەنۇبتىن ئىلغا دېھقانچىلىق قىلىشقا يۆتكەپ چىقىدىغان ئۇيغۇرلارنىك ئىشىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن بەلگىلەنگە-نىدى. ئۇ، ئاقسۇدا سەنزەن داچىن شۇخادە بىلەن بەگلەرنى يىغىپ يىغىن ئېچىپ، چىەنلۇڭنىك 25 ـ يىلى (1760 ـ يىلى) 6 ـ ئايدا 7 ئورۇندىن تەرمىلەپ 500 ئۆيلۈك ئۇيغۇر ئاھالىسىنى يۆتكىدى. بۇلار 1761 ـ يىلى ئىلغا يېتىپ چىقتى.

چىەنلۇڭنىك 27 ـ يىلى (1762 ـ يىلى) ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىش بىلەن تەڭلا، چىك سۇلالىسى ئور-دىسى ئۇيغۇر ئاھالىسىنىك ئىشىنى باشقۇرىدىغان مەھكىمە ئىلى ھاكىمبەگلىك ئوردىسىنىمۇ تەسىس قىلىشنى بۇيرۇق قىلىپ، شۇ يىلى مەخسۇس يارلىق بىلەن مۇسا گۇڭنى گۇك ژە ئىلىنىك ھاكىمبەگلىكىگە تەينىلەپ، مانجۇچە، خەنزۇچە ھەم ئۇيغۇرچە خەتلەر ئويۇلغان گۇڭلۇق تامغىسىنى ئەۋەتتى[12].

مۇسا گۇك ئىلغا كېلىش بىلەن لەڭزە بېشى قارا سۇيىنى ئاساس قىلىپ غۇلجا شەھرىنى قۇرۇشقا كىرىشىپ، «ئىلى گۇك ـ بەگلىك ئوردىسى» نى شەھەر ئىچىگە (ھازىرقى ئىلى ئوبلاست-لىق سەنئەت ئۆمىكى بار ئورۇنغا) سالدۇرۇشقا باشلىدى. بۇ

شەھەرنى ئۇ چاغدا ئۇيغۇرچە ھەم خەنزۇچە ئوخشاشلا «غۇلجا» دەپ ئاتىدى.

ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى جەنۇبتىن كۆچۈرۈپ چىقىدىغان ئۇيغۇرلارنى كۆچۈرۈپ چىقىش ئۈچۈن مۇسا گۆڭنى جەنۇبقا يەنە چۈشۈردى. مۇسا گۆڭ چىيەنلۇڭنىڭ 28 - يىلى (1763 - يىلى) جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەربىر شەھەرلىرىدىن تەرمىلەپ، ئون شەھەردىن جەمئىي 1500 تۈتۈن ئۇيغۇر ئاھالىسىنى كۆچۈرۈپ چىقتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ھۇنەرۋەنلەردىن 26 ئائىلىنى بىللە ئېلىپ چىقتى.

مۇسا گۆڭ جەنۇبتىن قايتىپ چىقىپ، تېخى تولۇق پۈتمىگەن ئوردىسىدا تۇرۇپ، جەنۇبتىن كۆچۈرۈپ چىقىشقا تېگىشلىك بولغان 6000 ئائىلىلىك كۆچمەن ئۇيغۇر ئاھالىسىنى ئىلى دەريا-سىنىڭ شىمالىدىكى تاغ غوللىرىدىن ئېقىپ چىقىدىغان ئالتە ئېقىن، ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغدىن ئېقىپ چىقىدىغان ئۈچ چوڭ ئېقىن بولۇپ جەمئىي 9 ئېقىننىڭ بويىغا ئېلىق - سېلىق ۋە تۇرلۇك ئىشلاردا ئوڭاي ھەم ئىدىتلىق بولۇشىنى كۆزدە تۇتۇپ، 100 ئۆيلۈكنى بىر يېزا قىلىپ بېكىتىپ، ئۇلار-نىڭ ئولتۇرۇشلۇق ماكان ۋە تېرىلغۇ مەيدانلىرىنى بەرپا قىلىشىغا رەھبەرلىك قىلدى. كۆچۈرۈپ چىقىلغان بۇ ئائىلىلەرنىڭ ھەر بىرىگە دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى قىلىش ئۈچۈن خانلىقتىن (جۈڭ-غارلاردىن غەنىمەت ئالغان چارۋا مالدىن) ئىككىدىن كالا، بىر يىللىق ئۇرۇق، ئوزۇق ۋە 12 سەر ئاق كۈمۈش بېرىلدى[13]. بۇ نەرسىلەرنىڭ بەدىلىگە دېھقانلارنىڭ ھەر يىلى خانلىققا 4 خو بۇغداي (256 كىلوگرام) غەللە پاراق ھوسۇلى تاپشۇرۇشنى بېكىتتى، كۆچمەنلەر دېھقانچىلىققا كىرىشتى. بۇلارنىڭ ئالغان ئاشلىقلىرىنى كۆرگەن موڭغۇللار ئۇلارنى «تارانچى» (بۇغدايچى

- دېھقان) دەپ ئاتاشتى.

ئىلىغا كۆچۈرۈلۈپ چىققان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ دەسلەپ قۇر-غان يېزىلىرى قاينۇق ھەم بايتوقاي رايونلىرىدىكى ئۇيغۇر يېزىلى-رىدۇر.

مۇسا گۆڭ يۇقىرىقى ئىشلارنى بىر قاتار ئورۇنلاشتۇرغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى: ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى-نىڭ ئەمىر - پەرمانلىرىنى «تارانچى» لارغا يەتكۈزۈپ، ئالۋاڭ - ياساق ئىشلىرىنى بېجىرىش، شەرىئەت نىزاملىرى بويىچە ئىش ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن دىنىي مەھكىمە تەسىس قىلىپ، ئۇنىڭ ئەئلەم، مۇپتى، قازى ھەم موھتەسىپلىرىنى (تەپتىش) تەيىن-لەش ۋە ئورنىدىن قالدۇرۇش، ئومۇمەن مۇسۇلمانلارغا ئائىت ئىشلارنىڭ ئىجراسىغا مەسئۇل بولدى. غۇلجىدا تۇنجى مەھكىمە شەرئىي قۇرۇپ، تۇرپانلىق يۇرتدىشى موللا روزى ئاخۇننى ئەئلەم قىلىپ بېكىتتى.

1765 - يىلى ئۈچتۇرپاندا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتىلىدى. مۇسا گۆڭ دادىسى ئىمىن ژاڭ ۋە ئاكا - ئۈكىلىرى بىلەن بۇ قوزغىلاڭنى تىنجىتىشقا چۈشۈپ، خىزمەت كۆرسىتىپ قايتىپ چىقتى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن چىيەنلۇڭ خان تۆۋەندىكى يارلىق بىلەن مۇكاپاتلىدى:

«چىيەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى (1765 - يىلى) 6 - ئاي. يەنە يارلىق!

بۇ قېتىم ئۈچتۇرپاننىڭ ئىشىنى بىرتەرەپ قىلغاندا، ئىمىن خوجا ھەم ئۇنىڭ بالىلىرى سۇلايمان، مۇسالار ئادۇنىڭ بالىلىرى ئوسمانلار... نىڭ بارلىقى خىزمەت كۆرسەتتى. مىڭ رۇي، ئاگويلارغا ئالاھىدە بۇيرۇق بېرىلسۇن، ئۇلار ئىمكانىيەتنىڭ بە-رىچە شۇ يەرنىڭ تاۋار - دۇردۇنلىرى بىلەن ئۇلارنى مۇكاپاتلاپ،

تەقدىرلىسۇن. »[14]

مۇسا گۈڭ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئىلىنى ئاۋات قىلىش، جىياڭجۇن مەھكىمىسىگە يارەملىشىپ، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنى تەمىنات بىلەن قامداش، يېڭفاڭ (گازارما) ۋە ئوردىلىرىنى قۇرۇش ئىشلىرىدا خېلى چوڭ كۈچ چىقارغانلىقى ۋە ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش ئىشلىرىدا تۆھپە قوشقانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا مۇكاپات يۈزىسىدىن ئىلى ۋادىسىنىڭ شىمالىي تاغ باغرىدىكى سۇپتاي غولىدىن تېكىلىخان غولىغىچە بولغان سۇلۇق 12 غولدىن سۈيى مول، يېرى كەڭدىن بىرىنى تاللىۋېلىشىنى ۋە بۇ يەرگە ئۆز يۇرتى تۇرپاندىن 100 ئائىلىلىك يانچى ئېلىپ چىقىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ، بۇ يەردىن ئەبەدىي پايدىلىنىشنى بەخشەندە قىلىپ بېرىدۇ. گۇڭلۇق مەنسۇبى ئۈچۈن ھەر ئايغا 115 يېرىم سەر كۈمۈش، ئاغىچىسىغا 16 سەر كۈمۈش، يىلىغا جەمئىي 1578 سەر ئاق كۈمۈشنى مائاش قىلىپ بېكىتىدۇ.

مۇسا گۈڭ خانلىقتىن تەقدىم قىلىنغان سۇلۇق غولدىن ھازىرقى چۇلۇقاي غولىنى تاللىۋېلىپ، بۇنىڭغا يۈرتى تۇرپاندىن 100 ئائىلىلىك يانچى ئېلىپ چىقىپ ئورۇنلاشتۇرىدۇ[15]. ئۆز تۇغقانلىرىدىنمۇ يىگىرمىگە يېقىن ئائىلىنى كۆچۈرۈپ ئېلىپ چىقىپ ئولتۇراقلاشتۇرىدۇ. بۇلارغا ئۆز شاخ دەپ نام بېرىدۇ. خەلق كېيىن «يانچى» سۆزىنى «قارىلار»، «ئۆزشاخ» نى «پارچە غوجىلار» دەپ ئاتىشىپ كەتتى.

ھازىرغىچە خەلق ئىچىدە ۋە بىرقانچە قوليازمىلاردا مۇسا گۈڭ بېيجىڭغا بارغان دەپ كۆرسىتىلىش بىلەن تەڭ بىر قانچە رىۋايەتلەر بايان قىلىنىپ كېلىۋاتىدۇ. مۇسا گۈڭنىڭ بېيجىڭغا بارغانلىقىغا دائىر ھۆججەتلەرنى ئۈچرىتالمىدۇق. خانىنىڭ تۆۋەندىكى يارلىقىدىن مەلۇم بولۇشچە، مۇسا گۈڭ ئاغرىق سەۋەبى

بىلەن بېيجىڭغا بېرىپ خانغا كۆرۈنۈش قىلالمىغان.

«چىەنلۇڭنىڭ 31 ـ يىلى (1766 ـ يىلى) 5 ـ ئاي.

ھاكىمبەگ مۇساگۈڭ بىرنەچچە يىلدىن بېرى كۆپ جاپا بىلەن خىزمەت قىلدى. ھازىر ئاغرىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، پايتەختكە كېلىپ پادىشاھ بىلەن دىدارلىشالماسلىقى مۇمكىن، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئىككى كۆزلۈك توز پەي تاجى مۇكاپات بېرىلدى، تاقسۇن! »[16]

مۇسا گۈڭ كېسەلدىن شىپا تاپالماي ۋاپات بولدى، بۇ مۇناسىۋەت بىلەن چىەنلۇڭ خان تۆۋەندىكىچە تەزىيە بىلدۈرگەن:

«چىەنلۇڭنىڭ 31 ـ يىلى (1766 ـ يىلى) 9 ـ ئاي.

مەڭ رۇيلەرنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ھاكىمبەگ مۇسا گۈڭ ۋاپات بولغان . . . مۇسا بىر نەچچە يىلدىن بۇيان ناھايىتى ياخشى خىزمەت قىلغانىدى. ئۇنىڭ ۋاپاتىنى ئاڭلاپ ناھايىتى ئېچىندىم. شۇنىڭ ئۈچۈن 200 سەر كۈمۈش دەپنە خىراجىتىگە بېرىلسۇن. »[17]

مۇسا گۈڭ ئۆزىنىڭ ۋەسىيىتى ۋە دادىسى ئىمىن ۋاڭنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە جەسىتى لۇكچۇنگە ئېلىپ بېرىلىپ، ئاستانىغا دەپنە قىلىنغان. مۇسا گۈڭ ئىلىدا ئاران تۆت يىللا گۈڭ بولۇپ تۇرالىدى.

مۇسا گۈڭنىڭ جەسىتىنى تۇرپانغا ئېلىپ بارغان چاغدىكى ئادەم سانى توغرىسىدا تۇرلۇك رىۋايەتلەر بولۇپ، تولاراق سۆزلىنىپ يۈرگىنى: «جەسەتنى 6000 ئادەم ئېلىپ بارغان. بۇ چاغدا ئاقئۆستەڭ چېپىلىۋاتقانلىقتىن، ئۆستەڭ ئىشى توختاپ قالغان، ۋاھاكازا. . . » دېگەنلەردىن ئىبارەت.

يۇقىرىقى خاتىرىلەردىن كۆرىدۇكى، مۇسا گۈڭنىڭ ھاياتلىقىدا ئىلىغا تېخى 6000 ئۆيلۈك ئادەم كۆچۈپ چىقىپ بولمىغان

هەم ئاقئۆستەك توغرىسىدا سۆزمۇ بولمىغان. مۇشۇ ئىككىلا پاكىت ئۇ سۆزلەرنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، مۇسا گۇڭنىڭ جەسىتىنى تالدىن ئىككى دانە ئۇزۇن سېۋەت توقۇپ بىرسىگە سالغان. ئىككىنچى سېۋەتكە بىر قارى ئۆزىنىڭ كېرەك - يارىغىنى سېلىپ بىر تۆگىگە ئارتىپ، قۇرئان تىلاۋەت قىلىپ ماڭغان. بەش تۆگىگە ئوزۇقلۇق، كېرەك - يارىقلار ئارتىلىپ، ئاخۇنلار ۋە خىزمەتچىلەر بولۇپ جەمئىي 40 قا يېقىن كىشى ئاتلىق ئېلىپ بارغان.

3. ئورانزىپ گۇك (غۇلامزاپ)

ئورانزىپ ئىمىن ۋاڭنىڭ 3 - ئوغلى، مۇسا گۇڭنىڭ ئىنىسى. لېكىن خەلق ئىچىدە ئورانزىپنى «مۇسا گۇڭنىڭ ئوغلى» دەپ كېلىشمەكتە. مۇسا گۇڭنىڭ پەرزەندى بولمىغان. بۇنى بىز تۆۋەندىكى يارلىقتىن بىلىۋالالايمىز:

«چىيەنلۇڭنىڭ 31 - يىلى (1766 - يىلى) 9 - ئاي.

مۇسانىڭ پەرزەندى يوق، ئۇنىڭ ئىنىسى ئورانزىپقا 3 - دەرىجىلىك تەيجى هەم مۇسانىڭ قالدۇرغان ئىلىنىڭ هاكىمبەگلىك ئورنى بېرىلسۇن.»[18]

دېمەك، مۇسا گۇڭنىڭ پەرزەنتلىرى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئورانزىپنى 1766 - يىلى 9 - ئايدا ئىلىنىڭ هاكىمبەگلىكىگە تەينىلىگەن.

ئورانزىپ گۇك ۋاقتىدا جەنۇبتىن يەنە 2000 ئۆيلۈك ئۇيغۇر ئاھالىسى كۆچۈرۈپ چىقىلغان. بۇنىڭ بىلەن ئىلىغا كۆچۈرۈل-

گەن كۆچمەنلەرنىڭ سانى جەمئىي 8000 ئۆيلۈككە يەتكەن. بۇگۈنكى كۇنگىچە خەلق ئىچىدىكى «ئىلى 8000» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن قالغان.

يېڭىدىن كۆچۈرۈلگەن 2000 ئۆيلۈكتىن 600 ئائىلىنى ئارابوز (هازىر ئاروز ئاتلىۋاتىدۇ) غا، قالغان 1400 ئۆيلۈكنى نىلقا هەم توققۇزتارالارغا ئورۇنلاشتۇرغان بولسىمۇ، لېكىن بۇلارغا خانلىقتىن ئىلگىرىكى 6000 ئۆيلۈككە بەرگەندەك تېرىلغۇ ئۇلاق، ئوزۇق، ئۇرۇقلۇق ۋە تۇرمۇش پۇلى بېرىلمىگەن: «بۇلارغا كونا يۇرتى (ئىلگىرى چىققان 6000 ئۆيلۈك) ئات، كالا، ئۇرۇقلۇق باڭلاشىپ (هەمكارلىشىپ) چىقارغان.»[19]

توققۇزتاراغا بۆلۈنگەنلەر: تاشتۆپە، گۆرجىلغا، كونا ساك، تەمتى، شارغوجىلارغا؛ نىلقىغا بۆلۈنگەنلەر: سۈپتاي، چونجى، ئۇلاستاي... قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلىشىپ، ئىسمى ئاتالغان يۇرتلارنى قۇرۇپ چىققان.

ئورانزىپ گۇك غۇلجا شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى جىرغىلاڭ سۇيى قۇيغۇنىدىن هازىرقى ناغرىچى مەھەللىسىنىڭ ئاستىغىچە بولغان كەڭ، مۇنبەت يەرلەرنى ئىلى دەرياسىنىڭ لېۋىگىچە دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا ئايلاندۇرۇش مەقسىتىدە لەڭزە بېشى سۇيىدىن ئىككى ئۆستەڭ ئېلىشنى پىلانلىغان. بۇ ئۆستەڭلەرنىڭ بىرى، لەڭزە بېشى سۇيىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى ئېگىز ئاق توپىلىق يار بويىنى ئايلىنىپ، قارادۆڭ قاپتىلى ئارقىلىق گۇلشەنباغ تەرەپكە قاراپ ئاققان ئۆستەڭ بولۇپ، بۇ ئۆستەڭنى «هېكىم ئۆستەڭ» دەپ ئاتاپ، جىرغىلاڭدىن تاش كۆۋرۈككىچە بولغان، هازىرغىچە «تۇرك» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان 5000 خولۇق يەرنى ئۆز خۇسۇسىغا ئايرىپ دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا ئايلاندۇرغان ۋە يېقىنقى يىللارغىچە خارابسى بولغان «هېكىم ساك» يەنى

كېيىن «كونا ساڭ» دەپ ئاتالغان ساڭنى سالدۇرغان.

ئۆستەڭنىڭ يەنە بىرى، لەڭزە بېشى سۇيىنىڭ غەرب تەرىپى بىلەن ئاقىدىغان، خەنزۇ بازىرىدىن ئۆتكىچە بىر پۈتۈن بولۇپ ئېقىپ، ئايدۆڭ، تاشكۆۋرۈك، ناغرىچى تەرەپلەرگە تارماق بولۇپ ئاقىدىغان ئۆستەڭ بولۇپ، بۇ ئۆستەڭ «شاغىلىق ئۆستەڭ» دەپ ئاتالدى. بۇ ئۆستەڭنىڭ سۇيى بىلەن شاغىبەككە تەۋە بولغان تاشكۆۋرۈكتىن ئايدۆڭ ئاستىغىچە ئارىلىقتىكى يەرلەر سۇغىرىلىپ، تېرىلغۇ يەرگە ئايلاندۇرۇلدى. شاغىلىق ئۆستەڭدىن 3 تارماق ئۆستەڭ (ئېرىق) ئېلىنىپ، بىرىنچىسىگە «بەگ ئېرىق»، ئىككىنچىسىگە «ئاخۇن ئېرىق» دەپ نام بېرىلىپ، شۇ دەۋردە بېكىتىلگەن بەگلەر ھەم ئاخۇنلارغا بېرىلگەن يەرلەرنى كۆكەرتىتى. ئۇچىنچى ئېرىق سۇ بىلەن ھازىر قازانچى دەپ ئاتىلىۋاتقان ئورۇنغا بىر يېزا قۇرۇپ، ئۇنىڭ يۇز بېگىلىكىگە روزىنى تەيىنلىگەنلىكى ئۈچۈن، روزى يۇزى يېزىسى قۇرۇلدى.

يۇقىرىدىكى 2 ئۆستەڭ ۋە 3 تارماق ئېرىق مۇشۇ كۈندىمۇ شۇ چاغدا ئېلىنغان ئىزى بىلەن ئېقىپ، غۇلجا شەھىرىنىڭ جەنۇبىنى كۆكەرتىشتە يەنىلا ئاساسىي ئۆستەڭلەر بولۇپ كەلمەكتە.

بۇ ئۆستەڭلەرنىڭ چېپىلىشى بىلەن شەھەر قۇرۇلۇشىنى كېڭەيتىشتە سۇ مەسىلىسى ھەل قىلىنغانلىقتىن، غۇلجا شەھىرىدە ئاھالىلەر (ئاساسەن ئۇيغۇرلار) كۆپەيىشكە باشلىغان. شەھەرنىڭ سىرتىدا لەڭزە بېشى ئەتراپىغا چېڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ ئارقىسىدىن خۇلاڭزىچىلىق قىلىپ (كۆتۈرۈپ يۈرۈپ تىجارەت قىلغۇچىلار) چىققان تېيەنجىنلىك خەنزۇلار ھەم خۇيزۇ مەسچىتى ئەتراپىدىكى خۇيزۇلار مەھەللىلىرى بارلىققا كەلگەن.

ئورانزىپ گۈڭ تۈرپاندىكى چېغىدا چوڭ ئىشلارنى باشقۇر-

مىغانلىقى، ئىلىغا كېلىشى بىلەن ھەمكارلاشقىنىڭ يارەمچىلىرى بولمىغانلىقى، ھاكىمبەگ ئوردىسىنىڭ خىزمىتى كۆپەيگەنلىكى ئۈچۈن، ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىنىڭ خان ئوردىسىغا قىلغان تەكلىۋىگە بىنائەن، ئورانزىپنىڭ تۈرپاندىكى چوڭ ئاكىسى ئاقبەگنى شاغىبەگلىككە (مۇئاۋىن ھاكىمبەگلىككە) بېكىتىش بىلەن ھاكىمبەگ ئوردىسىنىڭ ئىختىيارىدا 2 ئوردا بېگى، 2 ياساۋۇل بەگ، 8 پۈتۈكچى، 8 دورغا، 20 نەۋكەر ھەم 20 ناغرىچى بېكىتىپ، بۇلارغىمۇ ئۆز لايىغىدا يانچى، يەر - سۇ بېرىپ، بۇ ئائىلىلەرنى ئالۋاڭ - ياساقتىن خالى قىلغان.

شاغىبەگلىككە تەيىنلەنگەن ئاقبەگ ئىلىغا كېلىشىنى رەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئورانزىپنىڭ ئاكىسى، تۈرپان بېگى سۇلايمانىنى ئىلىغا كېلىپ يارەملىشىشكە بۇيرۇغان. سۇلايمان كېلىپ بېرەر يىلدىن كېيىن قايتىپ كېتىشنى تەلەپ قىلسىمۇ، چېڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئاز ۋاقىت تۇرۇپ ئىشلەپ بېرىشنى تەۋسىيە قىلغاندا قوبۇل قىلغانلىقى ئۈچۈن ئالاھىدە مۇكاپاتقا ئېرىشكەن.

«چىيەنلۇڭنىڭ 33 - يىلى (1768 - يىلى) 2 - ئاي.

ئاگوينىڭ مەلۇماتىدا شاغىبەگ ئاقبەگ خىزمەتكە ۋاقتىدا بارمىغان. . . سۇلايمان قايتىپ كېتىشنى تەلەپ قىلىۋېدى، يەنە بىر - ئىككى يىل ئىشلەشنى تەكلىپ قىلغاندا، سۇلايمان بۇنى سەمىمىيەتلىك بىلەن قوبۇل قىلدى. شۇڭا سۇلايمانغا 4 توپ تاۋار بېرىلسۇن.»[21]

مۇسا گۈڭ ۋاقىتىدىن باشلاپ شەھەر قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، ئىقتىساد يار بەرمىگەنلىكتىن، ئۇيغۇرلارنىڭ جۈمە ھەم ھېيت نامازلىرىنى ئوقۇيدىغان چوڭ جامەسى يوق ئىدى. دەسلەپتە ھازىرقى 4 - دەۋرىيە دوختۇرخانىسى ئورنىدا، كېيىن شەھەر ئىچى 3 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئارقىسىدىكى نىزام-

باي، بوتابايىپلار قوراسى ئورنىدا مېھراپ ۋە ئازغىنە جامائەت پاتىدىغان، ئالدىنقى تەرىپىنىڭ ئوڭ ئادەملا يېپىلغان بىر جاي بولۇپ، قالغان قىسمى ئوچۇق مەيدان ئىدى. شۇڭا ئورانزىپ گۈڭ ۋە پۈتۈن يۈرتنىڭ ئۈمىدى مۇقىم ۋە پۈختا بىر جامە سېلىش ئىدى.

چىڭىزخان خان ئۆز تەۋەسىگە ئالغان ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنى ھەربىي ـ مەمۇرىي ۋاستىلەردىن باشقا، «يۈمشاق ئۇسۇل بىلەن ئىدارە قىلىش» سىياسىتىنى قوللىنىپ، ئۇلارنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ھوقۇقىنى مۇھاپىزەت قىلىشنى بۇيرىدى. ئىلى جياڭجۇن مەھكىمىسى خانىنىڭ بۇيرۇقىنىڭ روھىغا ئاساسەن، مەسچىت ۋە باشقا ئىبادەتخانىلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن پۇقرالارنى باشقۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ، ئورانزىپ گۈڭغا غۇلجىدا چوڭ ۋە كۆركەم جامە قۇرۇش ئۈچۈن «بىر تۈمەن سەر كۈمۈش بەردى.»[22] ئورانزىپ گۈڭ مەزكۇر پۇل ۋە ھەر يۇرتتىن ئېلىنغان يىمەك ـ ئىچمەك ئەمگەك كۈچى بىلەن ھازىرقى «ئىلى بەيتۇللا» مەسچىتىنىڭ ئالدىدىكى پەشتاق، ئىچكى مەسچىت مۇنارىنىڭ ئاستىدىكى مۇسىدىلارنى (ناماز ئوقۇيدىغان ئورۇن) ھەجرىيىنىڭ 1186 ـ يىلى، چىڭىزخاننىڭ 38 ـ يىلى (مىلادىيە 1773 ـ يىلى) ياساپ چىقتى.

ئورانزىپ گۈڭ ئىلىغا ئورۇنلاشتۇرغان يۈزلۈك يېزىلار يىلىلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تېرىلغۇ مەيدانلىرى كېڭەيگەنلىكتىن تەييار تاغ سۇلىرىنىڭ يېتىشمەيدىغانلىقى ھەم بۇ تاغ سۇلىرىنىڭ مۇقىمسىزلىقى سەۋەبلىك، مۇقىم ئۆستەڭلەرنىڭ بولۇشىنى ھېس قىلىپ، شەرقتىكى ھېدىلىيۈزى (ئەسلى ھېيت ئىلى)، خۇداقۇل يۈزى (ھازىر ئالتە ئۆي ئاتلىۋاتىدۇ)، ئوينانيۈزى (ھازىر ئونيار ئاتلىۋاتىدۇ)، ھەم ئىسلامىيۈزىلەرنىڭ سۇغا بولغان ئېھ-

تىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، ھازىرقى ئاق ئۆستەڭنىڭ بېشى بولغان «تاش ئۆستەك» نى پۈتۈن يۈرتتىن (يۈزلۈك يېزىلاردىن) ھاشار ئېلىپ چاپتۇردى.

مۇسا گۈڭ ۋاقتىدا ھەر بىر ئائىلىگە بەلگىلەنگەن ھوسۇل (پاراق) 4 خو بولۇپ، خېلى ۋاقىتلارغىچە 6000 ئائىلە تۈگەللىنىپ بولمىغانلىقى ئۈچۈن تولۇق تاپشۇرۇلمىغانىدى. ئورانزىپ گۈڭ دەۋرىگە كەلگەندە نوپۇسى تۇراقلىشىپ، 6000 ئائىلە ئۈچۈن 96 مىڭ خو بۇغداي تاپشۇرۇش مۇقىم بەلگىلەندى. بۇ ھوسۇلنى باشتا تولۇق تاپشۇرالمىسىمۇ، 1780 ـ يىللىردا تولۇق تاپشۇرۇشقا باشلىدى. ھوسۇل يېغىشتا ئورانزىپ قاتتىق قوللۇق بىلەن ئىشلەپ، ئىلى جياڭجۇن مەھكىمىسىنىڭ قىينىچىلىقىنى ھەل قىلغانلىقتىن، ئىلى جياڭجۇنى يىلېتۇ خان ئورىدىسىغا ئورانزىپنى تەقدىرلەش ھەققىدە ئىلتىماس قىلدى. چىڭىزخان تۆۋەندىكى يارلىق بويىچە ئورانزىپنى مۇكاپاتلىدى:

«چىڭىزخاننىڭ 45 ـ يىلى (1780 ـ يىلى) 11 ـ ئاي. يەنە يارلىق!

يىلېتۇنىڭ بايان قىلىشىچە: بۇ يىل ئىلىدىكى دېھقانچىلىق قىلىدىغان ئۇيغۇرلار تاپشۇرىدىغان ئاشلىقنى تاپشۇرۇپ بولدى. ھاكىمبەگ ئورانزىپقا تاۋار ـ دۇردۇن قاتارلىق نەرسىلەر بېرىلىسە، دېيىلگەن. تەلەپ بويىچە ئورانزىپقا تەقدىم قىلىپ رىغبەتلەندۇرۇلسۇن.»[23]

بەلگىلەنگەن ھوسۇلنى دېھقانلارنىڭ تولۇق تاپشۇرغانلىقىنى كۆرگەن ئىلى جياڭجۇن مەھكىمىسى باشتىكى ۋەدىسىدىن يېنىپ، 6000 ئائىلىنىڭ يىللىق مەجبۇرىيىتى بولغان 96 مىڭ خونى ھۆل ـ يېغىن نورمال بولغان يىللاردا تۆلىسۇن، ئەگەر ھۆل ـ يېغىن تولاراق بولۇپ، مەھسۇلات ئادەتتىكىدىن ئوشۇق-

راق بولسا، يەنە 4 مىڭ خونى قوشۇپ جەمى 100 مىڭ خو
هوسۇل تاپشۇرۇشنى بەلگىلەپ، ئورانزىپ گۈڭ باشلىق بەگلەر-
نىڭ ئېگىدىن ئۆتكۈزۈپ، خانلىقتىن تەسدىق ئالدى. مۇشۇ تەس-
دىق بويىچە دېھقانلاردىن هوسۇل ئېلىشقا كىرىشتى. ئورانزىپ
بۇ ۋەزىپىنى سەمىمىي ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن، خان ئوردىسى
تەرىپىدىن «گۈڭ» ئۇنۋانى بېرىلدى.

«چىيەنلۇڭنىڭ 55 - يىلى (1790 - يىل) 7 - ئاي.

ئىلى هاكىمبېگى، بىرىنچى دەرىجىلىك تەيجى ئورانزىپ
ئىمىن خوجىنىڭ ئوغلى، ئىسكەندەرنىڭ ئاكىسى. ئىمىن خوجا
بۇرۇندىن تارتىپ خان ئۈچۈن كۆپ كۈچ چىقىرىپ خىزمەت
قىلدى، هازىر ئىسكەندەرمۇ پىداكىرانە خىزمەت قىلماقتا. شۇڭا
ئورانزىپقا گۈڭلۇق مەنسىۋى بېرىلسۇن.»[24]

ئورانزىپ گۈڭ گۈڭلۇق مەنسىۋىگە ئېرىشكەندىن كېيىن،
ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىنىڭ تۈرلۈك يارلىقلىرى ۋە دېھقانلار-
نىڭ سۇ قۇرۇلۇش ۋە شەھەرنى ئاۋات قىلىش ئىشلىرىدا زور
تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. ئورانزىپ گۈڭ ئىلىنىڭ قوڭۇر ئوبا
دېگەن يېرىدە كۆمۈر بارلىقىنى بىلگەندىن كېيىن، خەلق ۋە
چېرىكلەرنىڭ ئىسىنىش مەسىلىسىنى هەل قىلىش ئۈچۈن كان
كولاشنى تەشەببۇس قىلىپ، 24 ئورۇندا كۆمۈر كان ئاچقۇزدى.
ئىلى جياڭجۈنى يىلېتۇ بۇنى خان ئوردىسىغا تۆۋەندىكىچە مەلۇم
قىلدى:

«چىيەنلۇڭنىڭ 48 - يىلى (1783 - يىل) 1 - ئاي.

مۇشۇ ئايدا ئىلى جياڭجۈنى يىلېتۇنىڭ بايان قىلىشىچە:

ئىلىنىڭ قوڭۇر ئوبا دېگەن يېرىدىن تاشكۆمۈر چىقىدىكەن،
هازىر كان ئاچىدىغانلار پەيدا بولدى. 24 ئورۇندىن كان ئېچىل-
غانلىقى تەكشۈرۈپ ئېنىقلىنىپ، باج ئېلىش ئۆلچىمى بىلەن

هېسابلىغاندا هەر يىلى 324 سەر كۆمۈش ئېلىنىدۇ. چىيەنلۇڭ-
نىڭ 47 - يىلىدىن (1782 - يىل) باشلاپ ئالىمىز. ۋاقتىپ
بولۇشىڭىزلار ئۈچۈن سۇنۇلدى.»

ئورانزىپ گۈڭ 39 يىل تەيجى هەم گۈڭ بولۇپ ئىشلەپ،
جياچىڭنىڭ 10 - يىلى (مىلادىيە 1805 - يىلى) ۋاپات بولدى.
جەسىدى ئۇنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە دادىسى ئىمىن ۋاڭ ۋە ئاكىسى
مۇسا گۈڭلارنىڭ يېنىغا يەتكۈزۈلۈپ دەپنە قىلىندى.

4. مېلىكزات گۈڭ

مېلىكزات ئورانزىپ گۈڭنىڭ ئوغلى. ئورانزىپ گۈڭ ۋاپات
بولغاندىن كېيىن، ئىلى جياڭجۈنى سۈڭ جۈن ۋە مەسلىھەتچى
ئامبالىلار ئورانزىپنىڭ ئورنىغا مېلىكزاتنى ئولتۇرغۇزۇش توغرى-
سىدا خانلىق ئوردىسىغا مەكتۇپ سۇندى. ئوردا تۆۋەندىكى تەپسى-
لىي يارلىق بىلەن مېلىكزاتنى بېكىتتى:

«جياچىڭنىڭ 10 - يىلى (1805 - يىل) 8 - ئاي.

يارلىق! هەربىي ئىشلار ۋەزىرلىرىگە:

سۈڭ جۈن قاتارلىقلار ئىلى هاكىمبېگى ئورانزىپنىڭ ۋاپات
بولغانلىقىنى، ئۇنىڭ بىرىنچى دەرىجىلىك مەنسىۋىگە ئوغلى مې-
لىكزاتنى تەينىلەشنى، ئىلى هاكىمبېگى ئورانزىپ قالدۇرۇپ
كەتكەن هاكىمبەگلىك مەنسىۋىنىمۇ تەيجىلىك مەنسىۋىگە قوشۇپ
ئۇنىڭ ئوغلىغا بېرىشكە تەستىقلاپ بېرىشىمىزنى سورىدى.

هاكىمبەگ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشىنى بېجىرىدىغان مەنسەپ بو-
لۇپ، مەسئۇلىيىتى بىرقەدەر ئېغىر. ئۇنىڭ ئورنىغا بەلگىلەش
ئۈچۈن ئادەم چىقمىسا، رەسمىي مەنسەپنى بەلگىلەپ يۇقىرىنىڭ
تەسدىقلىشىگە سۇنۇش لازىم. ناۋادا تەيجىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەي-

دىغان ئادەم قوشۇمچە ئىلىنىڭ مەھكىمە باشلىقى بولغان بولسا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھاكىمبەگلىك ۋەزىپىسى ئۆز قەبىلىسىنىڭ ۋارىسلىق قىلىشىغا قالدۇرۇلسۇن. سۇڭ جۇن يۇقىرىغا ئىلى ھاكىمبېگى مەنسۇبنىڭ ئورنى بوش ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئىلتىماس سۇنۇپ، تەستىقلاپ بېرىشىمىزنى سورىسۇن. مىلىكزات ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشەلىسە ھەمدە يېزا ئىگىلىك ئىشلىرىنى باشقۇرالىسا، سۇڭ جۇن نامىدە بۇنى ئىزھار قىلىپ تەسدىقلىمىزنى كۈتسۇن. بۇ تامامەن مۇمكىن.»[25]

جياڭجۇن سۇڭ جۇن خانلىقىنىڭ يارلىقىتا كۆرسەتكەن ئىشلىرىنى ئىجرا قىلىپ، خانىنىڭ تەسدىقىنى ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مىلىكزات بىرىنچى دەرىجىلىك تەيجى ئۇنۋانلىق خادىم ۋە قوشۇمچە ئىلى ھاكىمبېگى بولۇپ قالىدۇ.

مىلىكزات ھاكىمبەگ بولۇش بىلەنلا، ئەسلى بورۇسۇن سۇيىنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان بۆلۈكەي يېزىسى بورۇسۇن سۇيىدىن ئۆستەڭ ئېلىشنى قويۇپ تۇرۇپ، بۆلۈكەي غولى سۇيى بىلەن دېھقانچىلىق قىلىشقا كىرىشكەنىدى. لېكىن بۇ غولنىڭ ئېقىنى بۆلۈكەي تېرىلغۇ يەرلىرىگە كەلگىچە ناھايىتى كەڭ ساي ۋە ھېسابسىز چوڭ تاشلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، يازنىڭ ئىسسىق كۈنلىرىدە سايغا سىڭىپ ئازلاپ كەتكەچكە، بۇ يېزىنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلىرى ئانچە راۋاجلىنالماي، ھوسۇل تۆكۈش ۋە ئوزۇق - تۈلۈكتە ناھايىتى قىينالدى. شۇڭا مىلىكزات بورۇسۇن غولىدىكى تار مەھەللىسىدىن ئېدىر قاپتاللىرىنى كېسىپ، سۇلتان ئوۋەيس مازىرىنىڭ ئالدى بىلەن، كۈنگەيدىكى ئېدىر ئۈستىنى ئايلاندۇرۇپ بۆلۈكەيگە كەلگىچە ئۆستەڭ ئېلىشنى پىلانلىدى ۋە بۇنى چاپتۇرۇپ، بۆلۈكەي يېزىسىنىڭ دېھقانچىلىقىنى خىلىلا ئىلگىرى سۈردى ۋە يېزىنىڭ باغ - ۋارانلىق بولۇشىغا سەۋەبچى

بولدى.

بۇ مەزگىلدە، جەنۇبتىكى ئاقتاغلىق خوجىلارنىڭ ئىخلاسمەن مۇرتلىرىدىن تۇرپاندىن كۆچۈپ كەلگەن پادىشاھ قۇلى خەلپەم قاش كەنتىدە، ھەمرايى نەزەر سوپۇم (قۇمۇللۇق) قاينۇقتا خەلپە ئىدى. بۇلاردىن ئېشانلىق داشلىرىنى قاينىتىۋاتقان پادىشاھ قۇلى خەلپەم ۋاپات بولۇپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ئاللا قۇلى خەلپەم تەرىقەت ئىشلىرىنى يۈرگۈزۈۋاتقانىدى. مىلىكزات ھېكىم ئىلى ئۆلىمالىرى بىلەن بۇ زاتنىڭ ھوزۇرىغا چىقىپ، شەھەرگە يېقىن قادىر يۈزى (ھازىر ئارائۆستەڭ دەپ ئاتىلىۋاتىدۇ) دىن يەر - سۇ بېرىپ، شۇ يەردە ماكانلىق بولۇپ، ئېشانلىق ئىشلىرىنى ماڭغۇزۇشقا تەكلىپ قىلىپ كۆچۈرۈپ كېلىدۇ. بۇلاق بېشىدا خەلپەم مەھەللىسىنى قۇرىدۇ. ئاللا قۇلى خەلپەم ۋاپات بولۇشى بىلەن «خەلپەم مازىرى»نى تۇرغۇزۇپ چىقىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىلى ئەتراپىدا قۇرۇلغان مازارلارنىڭ تۇنجىسى مۇشۇ مازار بولۇپ، بارا - بارا بۇ مازار مەشھۇر زىيارەتگاھ ئورۇنلارنىڭ بىرسى بولۇپ قالىدۇ.

مىلىكزات گۈڭ ئانچە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرەلمەيدۇ. ئۇ، 10 يىلدىن ئوشۇقراق گۈڭ، ھاكىمبەگ بولۇپ، تەخمىنەن 1814 - يىللىرى ۋاپات بولىدۇ. ئۇنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە جەسىتى تۇرپانغا يەتكۈزۈلۈپ، دادىسى ئورانزىپ گۈڭنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىنىدۇ. شۇ چاغدا مىلىكزاتنىڭ جەسىتىنى تۇرپانغا يەتكۈزۈشنى كەڭ خەلق ئاممىسى ئانچە ياخشى كۆرمەيدۇ.

5. خۇشنىزات گۈڭ

مىلىكزات گۈڭنىڭ 2 ئوغلى بولۇپ، جياڭجۇن سۇڭ جۇن،

سەنزەن داچىن چاك لىڭلارنىڭ خان ئوردىسىغا قىلغان تەكلىپىگە بىنائەن 1814 ـ يىلى چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چوڭ ئوغلى خۇشنىزاتنى گۈك ھەم ھاكىمبەگلىك ۋەزىپىسىنى بىللە ئۆتەشكە تەيىنلىدى. كىچىك ئوغلى نۇرزاتبەگ بەگلىكنىڭ خۇسۇسىي ئىشلىرىنى باشقۇردى.

بۇ چاغدىمۇ گۈك ـ بەگلەرنىڭ كۆز ئالدىدىكى ئەڭ چوڭ ۋەزىپىسى ھۆكۈمەت ۋە خەلقنىڭ ئاشلىقىغا بولغان ئېھتىياجىنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە ئېشىۋاتقانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، يۇزلۇك يېزد-لارنىڭ تېرىلغۇ مەيدانلىرىنى كېڭەيتىش ۋە مۇقىم ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنىڭ بولۇشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئىدى. بۇنىڭ ئۈستد-گە ئىلگىرى يېڭى ئورۇنلاشقاندا بەزىبىر چوڭ بۇلاق ۋە تاغ سۇلىرىدىن ئۇيغۇر پۇقرالار بىلەن ئەسكەرلەر تەڭ پايدىلىناتتى. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن دېھقانلار كەينى ـ كەينىدىن ئۆستەڭ ئېلىش ئىشىغا كىرىشكەنلىكتىن، ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى ئىلگىرىكى ئۆستەڭلەرنى ئەسكەرلەرگە قالدۇرۇپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئالاھىدە ئۆز ئالدىغا ئۆستەڭلەر ئېلىشىنى بۇيرىدى. مانا شۇلار-دىن بىرى، يۇقىرىقى ۋە تۆۋەنكى پەنجىم يۇزى ھەم بايانداي قەلئەسىدىكى ئەسكەرلەر پىلىچى قارا سۇيى بىلەن دېھقانچىلىق قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. جياڭجۈن مەھكىمىسى مەزكۇر سۇنى ئەسكەرلەرنىڭ پايدىلىنىشىغا قالدۇرۇپ، خۇشنىزات ھېكىمغا باشقا ئورۇندىن ئۆستەڭ چېپىشنى بۇيرىدى. نەتىجىدە خۇشنىزات ھېكىم پەنجىم يۇزى بەگلىرى ۋە مىراپلىرى بىلەن ئىزدىنىپ، جىرغىلاڭ غولىدىكى (جىلىلىيۇزىنىڭ غولى) قارا سۇنى تاغ قاپ-تاللىرى ئارقىلىق ئۆستەڭ ئېلىپ، تۇرپانيۇزى ئۇستىدىكى ئې-دىر ـ قاپتاللارنى بويلاپ پىلىچى ئاغزىدىكى 150 ئۆيلۇك دېھقان-نىڭ سۇ مەسىلىسىنى ھەل قىلدى. جياڭجۈن مەھكىمىسى بۇنى

ئوردىغا تۆۋەندىكىچە بايان قىلدى:

«جياچىڭنىڭ 21 ـ يىلى (1816 ـ يىل) جياڭجۈن سۇڭ جۇن، سەنزەن داچىن چاڭ لىڭلار مۇنداق بايان قىلىدۇ: ـ ئىلى . . . خۇينىڭ (بايانداي) شەھىرىدە قوشۇن ۋە ئۇيغۇرلار دېھقان-چىلىق قىلىشتا، شەرق تەرەپ تاغدىكى پىلىچى بۇلىغىنىڭ سۇيى بىلەن يەر سۇغىرىپ كەلگەنىدى. بۇلتۇر، دېھقانچىلىق ئىشلىرى-نى باشقۇرىدىغان ھاكىمبەگ خۇشنىزات قاتارلىقلار ئۆستەڭ ئې-چىشنى ئىلتىماس قىلغانىدى. . . بۇنىڭدىن يېڭى ئېچىلغان ئۆس-تەڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى 170 لىدىن كۆپرەك بولۇپ، غەربىي شىمال-دىكى جىرغىلاڭ تاغ بۇلىغىچە بارىدۇ. پىلىچىدىكى 150 ئۆي-لۈك ئۇيغۇر ئاھالىسىنىڭ يېرىنى سۇغىرىدۇ.»[28]

بۇ ئۆستەڭ تاماملانغاندىن كېيىن، خۇشنىزات گۈك جەنۇبتا «چاپچال ئۆستىڭى» نى ئالدۇرىدۇ.

خۇشنىزات گۈك ئاروۆستەڭدىن ئاللا قۇلى خەلپەمنىڭ ئوغلى خۇدا قۇلى خەلپەم بىلەن قۇدىلىشىپ، خەلپەمنىڭ قىزىنى ئوغلى خالزاتخانغا ئېلىپ بېرىدۇ.

خۇدا قۇلى خەلپەم يۇزلۇك يېزىلاردىن نۇرغۇن مۇرىت توپ-لاپ ئۆز سۆھبىتىنى ئېلىپ بېرىۋاتقان بولسىمۇ غۇلجا شەھىرىدە تەرىقەت (سوپىلىق ـ ئېشانلىق) نىڭ يوقلىقىنى مۇسۇلمانچىلىق شەنىگە بولغان نۇقسان ھېسابلاپ، شەھەردىمۇ تەرىقەت تۇرغۇ-زۇشنى، بۇنىڭ ئۈچۈن شۇ چاغدا نامى مەشھۇر بولغان بەدەخشا-لىق ئېشانشاھ ئەۋلىيانى غۇلجىغا تەكلىپ قىلىپ ئالدۇرۇشنى پىكىر قىلىدۇ. خۇشنىزات گۈك بۇنى قوبۇل قىلىپ، 20 گە يېقىن مۆتىۋەر ئاتالغان زاتلارنى سوۋغا ـ سالام ۋە مەكتۇپلار بىلەن بەدەخشانغا ئەۋەتىدۇ. ئېشانشاھ ئەۋلىيا: مۇرىت ۋە تالىپ-

لىرىنىڭ كۆپلۈكى، تەلىم ۋە دەرستىن بوشىيالمايدىغانلىق ئۈزۈرسىنى ئېيتىپ، ئىلى تەرەپكە تىجارەتكە كەتكەن سادىق مۇرتى گارا مۇھەممەتكە ئېرشات خەت يېزىپ قايتۇرىدۇ. خۇشنىزات گۈڭ نۇرغۇن يەرلەرنى قايتا - قايتا ئىزدەش ئارقىلىق، ئۇنى چوڭ كۆرە (كونا كۆرە) دىكى دەڭدىن تېپىپ، بەگ ئوردىسىغا ئالدۇرۇپ، ئۇستازىنىڭ ئېرىشادىنى كۆرسىتىدۇ. گارا مۇھەممەت: «بۇ ئىشنى پىرىم ئۆزى كېلىپ باشلاپ بەرمىسە، مېنىڭ ھەددىم ئەمەس» دەپ ئۆزرە ئېيتىدۇ. خۇشنىزات گۈڭ ئەلچىلەرنى ئىككىنچى قېتىم يەنە ئەۋەتىدۇ. بۇ نۆۋەت ئېشانشاھ ئەۋلىيا قەشقەر ئارقىلىق غۇلجىغا كېلىدۇ. خۇشنىزات گۈڭ ۋە ئەھلى - ئىلىم ھەم يۇرتنىڭ ھەر ساھە زاتلىرى ئۇنىڭغا مۇرىت بولۇپ قول بېرىدۇ. ھازىرقى مەمىيارىۋىزىنىڭ شۇ چاغدىكى يۇز بېگى (مەھەممەتيار) نىڭ شەھەر ئىچىدە باغلىق قورۇسى بولۇپ، ياشانغان بۇ يۇز بېگىمۇ قول بېرىپ، مەزكۇر قورۇسىنى خانىقا ئۇچۇن ھەدىيە قىلىدۇ[27]. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غۇلجا شەھىرىدە دەسلەپ قۇرۇلغان خانىقا مەزكۇر خانىقادۇر. ئېشانشاھ ئەۋلادىيا ئۇچ ئاي مىقدارى تۇرۇپ، مەزكۇر خانىقادا گارا مۇھەممەتنى خەلىپە قىلىپ قايتىدۇ. ئۇ ئىلىدىكى مازارلاردىن «تېرەك مازار» نى ئالاھىدىن باغدادىنىڭ مازىرى دەپ ئېلان قىلىدۇ.

خۇشنىزات گۈڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىسىدا، شۇ چاغدىكى غۇلجىنىڭ ئەئلەم ۋە قازى كالانى ئابدۇلئەزىز ئەئلەم ۋە ئۆز ئوغلىغا: ئەگەر ۋاپات بولسا، غۇلجا شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى ئەتراپىنى مەجنۇنتاللار قاپلاپ تۇرغان، ئايلىنىپ سۇ ئېقىۋاتقان ئېگىز بوشلۇق دۆڭ ئۇستىگە دەپنە قىلىشنى، مۇندىن كېيىن، ئەۋلادلىرىدىن ۋاپات بولغانلارنى ئۆزىنىڭ يېنىغا قويۇشنى، جەسەتنى

تۇرپانغا ئېلىپ بارماسلىقنى — خەلقە جەۋرى قىلماسلىقنى ۋەسىيەت قىلىپ ئورۇنلاشتۇرىدۇ. ھاياتلىقىدا دادىسى مىلكىزاتىنىڭ جەسىتىنى تۇرپانغا يەتكۈزۈشتە خەلقىنىڭ نارازىلىقىنى ۋە بۇ توغرىدا چىققان قوشاقلارنى ئاڭلىغان خۇشنىزات گۈڭ تەخمىنەن 1818 - يىلى ۋاپات بولىدۇ. ئۇ ئۆزى ۋەسىيەت قىلغان ئورۇنغا دەپنە قىلىنىدۇ.

6. خالزاتخان تەيجى — تاجى ھېكىم

خالزاتخان خۇشنىزات گۈڭنىڭ يالغۇز ئوغلى. ئۇ چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ يارلىقى بىلەن 1818 - يىلى دادىسىنىڭ ئورنىغا ھاكىمبەگلىككە تەيىنلىنىدۇ.

ئىلگىرى يۇرت ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ كۆرمىگەن ياش خالزاتخان دادىسىنىڭ ئورنىغا گۈڭ بولۇش بىلەنلا، ئوردا قۇرۇلۇشى ۋە خۇسۇسىي ھەشەمەتلەر ئۈچۈن تولاراق كۆڭۈل بۆلۈشكە باشلايدۇ. خۇشنىزات گۈڭنىڭ قەبرىسى ئۇستىگە تۇرپان، قۇمۇللاردىن ياخشى ئۇستىلارنى ئالدۇرۇپ گۈمبەز تۇرغۇزۇپ، «ئالتۇنلۇق» بىنا قىلىدۇ. مەزكۇر ئالتۇنلۇقتا دائىم دۇئا - تەگبىر قىلىپ تۇرۇش ۋە خەلقنىڭ نەزىرلىرىنى قوبۇل قىلىش ئۈچۈن، يەكەندىن 40 ئۆيلۈك دەرۋىشنى كۆچۈرۈپ چىقىپ، ئالتۇنلۇق ئەتراپىدىن ئۆي - جايلىق يەر بېرىپ، «سوپۇم مەھەللىسى» نى قۇرۇپ چىقىدۇ. بۇلارنىڭ تەمىناتى ئۈچۈن ھازىرقى تاللىق، ئايرودروم ئەتراپىدىكى يەرلەرنى تېرىلغۇ يەر قىلىشقا بېرىپ، ئالۋاڭ - ياساق، پاراقتىن كەچۈرۈم قىلىدۇ. بۇ دەرۋىشلەر ھەر پەيشەنبە كۈنى جەندە - كۇلالىرىنى كېيىشىپ، ساپايىلار بىلەن پۈتۈن شەھەرنىڭ ئاھالىسى ۋە رەستىلەردىكى

ھۇنەرۋەن تىجارەتچىلەرنىڭ دۇكانلىرىغا بېرىپ، دۇئا ـ تەگبىر قىلىپ قايتىشاتتى. ئۇلار خەلقنىڭ قولىدىن نەقمۇ ـ نەق ھەدىيە ئالمايتتى. ھەركىم نەزىر ئۈچۈن ئاتىغان نەرسىلىرى ۋە ھېيت ـ ئايەملەردە سالغان ژىت (پوشكال) لىرىنى بۇلارنىڭ ئائىلىلىرىگە يەتكۈزۈپ بېرەتتى. مەزكۇر پوشكاللارنى يەرلىك ئىمام ـ مەزىنلەر «بىزنىڭ ھەققىمىز ئەمەس» دەپ ئالمايتتى.

1815 ـ يىلى ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى تېرىلغۇ يەرلەرنى كۆپلەپ ئېچىشنى مەقسەت قىلىپ، بۇرۇن چېپىلغان «تاشئۆستە» نى ئاساس قىلغان ھالدا «ئاقئۆستە» قۇرۇلۇشىنى باشلاپ، بۇنى باشقۇرۇشنى خالزاتخان گۇڭغا تاپشۇرىدۇ. ئۆستە ـ سۇچىلىق ئىشلىرىدىن ئانچە تەجرىبىسى بولمىغان خالزاتخان گۇڭ، چارە ـ تەدبىرلەر بىلەن ئۆستە قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ ئورنىغا، كۆپرەك جەۋرى ـ زۇلۇم بىلەن ئىش يۈرگۈزگەنلىكتىن، دېھقانلار ھەم يۇرت مۆتىۋەرلىرىنىڭ نەزىرىدىن قالىدۇ. تەخمىنەن 1820 ـ يىلى ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى خالزاتخان گۇڭنى شاغبەگلىككە (مۇئاۋىن ھاكىمبەگلىككە) چۈشۈرۈپ، باقى ئاخۇننى ئورلاڭ ھاكىمبەگ (ۋاقىتلىق ھاكىمبەگ) لىككە تەينىلەيدۇ. ئۆستەڭ ھەم يۇرت ئىشلىرىنى باقى ھېكىم باشقۇرىدۇ. بۇ كىشى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، دۆلەتنى ھاكىمبەگلىككە تەينىلەيدۇ. دۆلەت ھېكىمىنىڭ كۆزى تۇتۇلۇپ قالغانلىقتىن چورۇقنى (مەھەممەت ئىمىننى) ھاكىمبەگلىككە تەينىلەيدۇ. خالزاتخان يۇقىرىدىكى ئۈچ ھاكىمبەگنىڭ مۇئاۋىنى بولۇپ قېلىۋېرىدۇ.

چورۇق ھېكىم خەلقپەرۋەر، ئادىل، نەپسى يوق، سۇ ۋە ئۆستەڭ ئىشلىرىنى پۇختا بىلىدىغان زات بولۇپ، ئۆستەڭ ئىشلىرىنى بۇ كىشىنىڭ باشقۇرىشىغا ئۆتكەندىن كېيىن، تېز ئىلگە-

رىلەيدۇ. 1825 ـ يىلى ئۆستەڭ پۈتۈپ، بايانداي قەلئەسىنىڭ جەنۇبىغا يەتكۈزۈلىدۇ. ئۆستەڭگە سۇ باشلاش مەزگىلىدە، شاغ-بەگ خالزاتخان «ئۆستەڭگە سۇ چىقمايدۇ» دەپ جياڭجۈن مەھكە-مىسىگە ئەرز سۇنغان بولسىمۇ، جياڭجۈن ئىلى مەھكىمە شەر-ئىيىنىڭ ئەئلىمى موللا قەمبەر ئاخۇن، مەھكىمە مۇپتىسى ۋە ئىلى ئۆلىمالىرىنىڭ پىشۋاسى ئاتالغان مەشھۇر مۇدەررىس مەسۇت ئاخۇنلار باشلىق بىرقانچە كىشىلەرنى چاقىرىپ مەسلىھەت ئالـ-دۇ. چورۇق ھېكىم سۇنىڭ راۋان ئاقىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان «دار» ياساپ، ئەمەلدارلارنى قايىل قىلماقچى بولىدۇ ۋە ئۆستەڭ سۈيىدە بىللە ئېقىپ، «ئاق ئۆستەڭىم، ئاق!» دەپ پالاق ئۇرۇپ بايانداي قەلئەسى سىرتىغا ياسالغان شتەيگە بېرىپ، مۇراسىمنى كۆرۈۋاتقان جياڭجۈنلەرگە خۇشخەۋەر يەتكۈزىدۇ (خەلق رىۋايەت-لىرى بويىچە). چورۇق ھېكىم خانلىقتىن «كۆرمە» بىلەن سۇۋغاتلىنىدۇ ۋە سۇۋغا بىلەن تەڭلا جياڭجۈن مەھكىمىسى چو-رۇق ھېكىمغا قىينىچىلىقلىرىنى ئېيتىپ، ئىلگىرى ئېلىپ كە-لىۋاتقان 4 خو ھوسۇلنى 8 خو قىلىپ بېكىتىۋېلىشنى بۇيرۇي-دۇ. بۇنى چورۇق ھېكىم ئانچە قوبۇل قىلمايدۇ. چۈنكى، خۇش-نىزات ھېكىم «جىرغىلاڭ ئۆستىڭى» نى چاپتۇرۇشقا كىرىشكەن-دە جياڭجۈن مەھكىمىسى «بۇ ئۆستەڭنى چېپىش ئۈچۈن قانچە يىل ۋاقىت كەتسە، ئۆستەڭ پۈتۈپ سۇ باشلانغاندىن كېيىن، شۇنچە يىل ئۆستۇرمە سېلىق سالماسلىققا ۋەدە قىلغان ئىدى. بۇ ئۆستەڭ 6 يىلدا پۈتتى. بۇنىڭ پۈتۈشىگە ئاق ئۆستەڭنى چېپىش تەشەببۇس قىلىندى. بۇنىڭغىمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشاشلا ۋەدە قىلىنغان ئىدى. ئىككى ئۆستەڭ 21 يىلدا پۈتتى. دېمەك، جياڭجۈن مەھكىمىسى باشتىكى ۋەدىسىگە بىنائەن 21 يىل ئۆس-تۈرمە سېلىق سالماسلىقى كېرەك ئىدى. شۇڭا چورۇق ھېكىم

بۇ خەۋەرنى يۇرتقا — بەگلەرگە يەتكۈزدى. خەلقنىڭ پەريادى كۈچەيدى. بۇنى كەچۈرۈم قىلىش، ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىش توغرىسىدا جياڭجۇن مەھكىمىسىگە ئەرز سۇنۇلدى.

چورۇق ھېكمىنىڭ ئاق ئۆستەڭ قۇرۇلۇشىدا كۆرسەتكەن خىزمىتى، خەلقپەرۋەرلىكى، بولۇپمۇ كەمبەغەللەرنىڭ بالىلىرىنى ھاشارغا ئېلىپ بارماسلىقى ھەققىدىكى ئەمەلىي ئىشلىرى ۋە ئۆزىنىڭ بۇ توغرىدا تارتقان ئەرزىيەتلىرى (جاپالىرى) كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ۋە ئادىل ئەمەلدارلارنىڭ بۇ كىشىگە بولغان ھېسداشلىقىنى ئاشۇرىدۇ. سۇنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېقىپ، خەلق ئۇستىدىكى ھاشارنىڭ تۈگىگەنلىكى ئۇنىڭغا بولغان ھۆرمەت، مۇھەببەتنى ئۇلغايتىدۇ. لېكىن بىرمۇنچە ھەسەتخورلارنىڭ پۇشقىغا پىت چۈشىدۇ.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئېغىر ئالۋاڭ - ياساقلىرى، ئەمەلدارلارنىڭ قانۇنسىز زورلۇق - زومبۇلۇقى خەلقنىڭ نارازلىقىنى كۈچەيتىشكە باشلايدۇ. جەنۇبتا جاھانگىر خوجا توپىلىڭى پارتلايدۇ. توپىلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئىلى جياڭجۈنى چىڭ شياڭ داۋگۇاڭنىڭ 5 - يىلى (1825 - يىل) 11 - ئايدا قەشقەرگە داچىن (ھەربىي مەسلىھەتچى) بولۇپ يۆتكىلىپ، ئۆزى بىلەن بىرقانچە مىڭ چېرىكنى يۆتكەپ چۈشىدۇ. ئۇ داۋگۇاڭنىڭ 6 - يىلى توپىلاڭدا ئۆلىدۇ. بۇ چاغدا ھوسۇل ئاشقانلىقتىن، ئىلىدە-مۇ ئەھۋال جىددىيلىشىشكە باشلايدۇ. ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى شۇ يىلى مۇنداق خەۋپلىك ۋەزىيەتتە، چورۇق ھېكمىدىن گۇمانلىنىدۇ ۋە ھېكىملىقتىن قالدۇرىدۇ. خانلىققا سادىق بولغان خالزاتخان شاغبەگنى ئەجدادلىرىدىن مىراس بولۇپ كېلىۋاتقان «گۈك» لۇق ئۇنۋانىدىن بىر دەرىجە تۆۋەنلىتىپ «تەيجى» ئۇنۋانى بىلەن ھېكىم ۋە 6 - دەرىجىلىك مىراب بەگى قىلىپ بېكىتىدۇ.

خەلق «تەيجى» سۆزىنى خاتا چۈشىنىپ، «تاجى ھېكىم» دەپ ئاتىشىدۇ. ھازىرقى كۈندىمۇ «تاجى ھېكىم» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان زات مانا مۇشۇ خالزاتخان تەيجىدۇر.

خالزاتخان تەيجى بولۇش بىلەن جياڭجۈن مەھكىمىسى بۇيرۇغان 8 خو ھوسۇلنى تۆلەشكە كۈچەپ، يېزا - يېزىلارغا ئوردا خىزمەتچىلىرىنى چىقىرىدۇ. كۆپ ئۆتمەيلا، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى خالزاتخاننى «مىراب بەگى» لىق دەرىجىسى بىلەن باشقا يۇرت بەگلىرىنىمۇ قوشۇپ، بېيجىڭغا بېرىپ خاننى تاۋاپ قىلىشقا يارلىق چۈشۈرىدۇ.

«داۋگۇاڭنىڭ 5 - يىلى (1825 - يىل) 12 - ئاي. يارلىق!

. . . خوتەننىڭ 3 - دەرىجىلىك ھاكىملىكى خۇدا بەردى قاتارلىق تۆت كىشى، قەشقەرنىڭ 4 - دەرىجىلىك شاڭبېگى پولات قاتارلىق بەش كىشى . . . ئىلىنىڭ 6 - دەرىجىلىك مىراپبېگى خالزاتلار شۇەن ۋۇمىن دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدىن خانىنى تاۋاپ قىلسۇن. بۇلارنىڭ بېيخەيگە بېرىپ مۇز ھۇنەرلىرىنى كۆرۈشىگە رۇخسەت قىلىنسۇن»[29].

خالزاتخان تەيجى بېيجىڭغا قىلغان سەپىرىدە قۇمۇلغا چۈشىدۇ ۋە قۇمۇل جۇنۇاڭى بېشىرنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشى ۋە ھەشەمەتلىك كۈتۈپ، خانىنىڭ ھۇزۇرىغا يولغا سېلىشىغا مۇيەسسەر بولىدۇ. بېشىر ۋاڭنىڭ ئايالىنىڭ ۋاپات بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپىدۇ. بېيجىڭغا بېرىپ خاننى زىيارەت قىلىپ قايتقاندا، يەنە قۇمۇلدا مەلۇم ۋاقىت تۇرىدۇ. بۇ مەزگىلدە بېشىر ۋاڭغا خالزاتخان كىچىك دادىسىنىڭ قىزى مېھرىبانۇمنى خوتۇنلۇققا بېرىشكە ۋەدە قىلىدۇ. مېھرىبانۇمنىڭ چىراي خۇلقى، ئەخلاق - پەزىلەتلىرىنى ئاڭلىغان بېشىر ۋاڭ چوڭ مىننەتدارلىقىنى

بىلدۇرۇپ، نۇرغۇن سوۋغا ـ سالاملار بىلەن خالزاتخاننى يولغا سالىدۇ. بىر نەچچە ۋاقىتتىن كېيىن، بېشىر ۋاڭ ئۆزى كېلەل-مىگەنلىكى ئۈچۈن، تويلىشىش ئۈچۈن ئەۋەتكەن كىشىلەرگە خەۋەر بېرىنى ھاۋالە قىلىدۇ. غۇلجىدا بىرقانچە ۋاقىت توي ئېشى بېرىپ خەنجەرگە نىكاھ قىلىدۇ. مېھرىبانۇمنى 50 ئائىلىلىك يېقىن تۇغقانلىرى ۋە خىزمەتچىلەر بىلەن يولغا سالىدۇ. (ھازىر خەلق ئىچىدە ئېيتىلىۋاتقان «پۇچۇنخان ناخشىلىرى» مەزكۇر مېھرىبانۇمنىڭ ناخشىلىرىدۇر)[30].

مېھرىبانۇمنىڭ ئانىسى يالغۇز قىزىنىڭ دېغىدا ھاراقتا ئۆ-گىنىپ قالغانلىقتىن، «شارابچى خېنىم» دەپ ئاتىلىدۇ.

مېھرىبانۇمنىڭ بىرلا ئاكىسى بولۇپ، ئۇ سىڭلىسىنى بېشىر ۋاڭغا قۇمۇلغا ياتلىق قىلىشقا ئانچە رازى بولمايدۇ. قىزىنىڭ دەردىدە ئاپىسىنىڭ يۇقىرىقى ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقىغا خاپا بولغان بۇ يىگىت (نۇساتبەك — نۇسرەتبەك) شارابچى خېنىم ۋاپات بولغاندىن كېيىن، خالزاتخان بىلەن ئاچچىقلىشىپ قۇمۇلغا كۆچۈپ كېتىدۇ ۋە شۇ يەردە ۋاپات بولىدۇ.

خالزاتخان بۇ داغدۇغىلىق ئىشلار بىلەن ئىككى يىلچە مەش-غۇل بولىدۇ. جەنۇبتىكى جاھانگىر خوجا توپىلىڭى باستۇرۇلۇپ، 1828 ـ يىلى جاھانگىر خوجا بېيجىڭغا يەتكۈزۈلۈپ، ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىدۇ. لېكىن جەنۇبىي شىنجاڭ تىنجىماي يەنە مالىمانچىلىق بولىدۇ، بۇنىڭ تەسىرى ئىلىغىمۇ كېلىدۇ. بۇنداق خەتەرلىك چاغدا، چورۇق ھېكىمنى كۆزدىن يوقىتىپ تۇرۇش ئۈچۈن ئىلى جياڭجۈنى دې يىڭئا داۋگۇاڭنىڭ 8 ـ يىلى (1828 ـ يىلى) ئۈنى ئاقسۇغا 10 يىللىق پالايدۇ. بۇ ئىشنى خەلق جياڭجۈندىن كۆرە، خالزاتخان ھېكىمنىڭ تەكلىپى بىلەن بولغان ئىش دەپ تونۇپ كۆڭلى قالىدۇ.

داۋگۇاڭنىڭ 10 ـ يىلى 8 ـ ئايدىن 11 ـ ئايغىچە (1830 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 12 ـ ئايغىچە) جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ تۆت شەھىرىدە كۆلىمى ناھايىتى زور بولغان توپىلاڭ پارتلايدۇ. بۇنى باستۇرۇش ئۈچۈن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىچكىرىدىن ئىلـ-گىرى ـ ئاخىر بولۇپ 30 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر يۆتكەپ چىقىپ ئاقسۇدا توختىتىدۇ. بۇلارنىڭ ئوزۇقلۇقى ئۈچۈن ئىچكىرىدىن كەلتۈرىدىغان ئاشلىقنى تېجەپ قېلىشنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇرۇمچى ھەم ئىلىدىن ئاشلىق يۆتكەشنى بەلگىلەيدۇ. كۈچا خەلقى ئۇرۇم-چىدىن كەلتۈرۈلگەن ئاشلىقنى يەتكۈزۈش ئۈچۈن 1000 ئادەم، 200 ھارۋا، 500 ئات، 1500 كالا ھەم 1000 ئېشەك ئالۋاڭ بىلەن بۇ ئاشلىقنى ئاقسۇغا توشۇيدۇ.

ئىلى بىلەن ئاقسۇنىڭ ئارىلىقىدا ھارۋا يۈرەلمەسلىكى ھەم-مىگە مەلۇم. يۇقىرىقى ئاشلىقنى پەقەت ئات ـ ئۇلاق كۈچى بىلەنلا يەتكۈزۈش مۇمكىن ئىدى. لېكىن ئىلى جياڭجۈن مەھكە-مىسى بۇ ئاشلىقنى ئىلى دېھقانلىرىدىن 2000 كىشىنى ئاجرە-تىپ، ھەربىر كىشى 50 جىڭدىن ئاشلىقنى كۆتۈرۈپ ئاقسۇغا يەتكۈزۈشنى خالزاتخانغا بۇيرۇيدۇ، خالزاتخان تەيجى بۇنى ئىجرا قىلىدۇ. ئىلى بىلەن ئاقسۇنىڭ ئارىلىقى 1300 چاقىرىمچە يول بولۇپ، ئىلى تەرەپتىكى خان يايلىقىدىن ئاقسۇ تەۋەسىدىكى تامغا تاشقىچە بولغان ئارىلىقتا مەشھۇر مۇز داۋان بولۇپ، ئارىلىقتا 10 نەچچە ئۆتەڭ بولسىمۇ، بۇ ئۆتەڭلەردە 2000 كىشى ياتىدىغان ئورۇن بولمىغانلىقى ئۈچۈن، دېھقانلار ئۆتەڭ ئەتراپىدا، ئاي دالىدا يېتىپ ـ قوپۇپ بارىدۇ. ئاقسۇغا بارغۇچىلا بىرقانچە كىشى ئۆلۈپ كېتىدۇ، بىرقانچىلىرى كېسەللىك ۋە باشقا سەۋەبلەر بىلەن ئىلىغا — ئائىلىسىگە قايتىپ چىقالمايدۇ. بۇ ئەھۋاللار سەۋەبىدىن خالزاتخان تەيجىگە پۈتۈن يۈرت خەلقى ۋە مۆتىۋەر

زاتلارنىڭ قارشىلىقى تېخىمۇ كۈچىيىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى داۋگۇاڭنىڭ 8 - يىلى (1828 - يىلى) «شىنجاڭدا ئولتۇراقلاشقىلى 10 يىلغا توشمىغان ئەنجانلىق مۇھاجىرلارنى چېگرىدىن ھەيدەپ چىقىرىش» ئىشىنى ئېلان قىلدى. سەۋەبى: بۇلار خەلق تۇرمۇشىغا كېرەكلىك بولغان چاي ۋە ئاشلىقلارنى بېسىۋېلىپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشىغا تەسىر يەتكۈزگەن، دەپ تونۇلغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە ھەر ئىككى نۆۋەتلىك توپلاڭدا بۇلارنىڭ قىسمەنلىرى توپلاڭچىلار تەرىپىدە تۇرۇپ پاراكەندىچىلىك سالغانلىقى ئۈچۈن ئاشۇ چاغ قوللىنىلغان ئىدى. مۇشۇ بەلگىلىمىگە ئاساسەن قەشقەر سەنزەن داچىنى سالۇڭ-ئانىڭ داۋگۇاڭنىڭ 9 - يىلى (1829 - يىلى) 9 - ئايدا خان ئوردىسىغا مەلۇم قىلىشچە، پۈتۈن شىنجاڭدىن 2000 ئائىلىلىك ئەنجانلىق مۇھاجىرلارنى ھەيدەپ چىقارغان.

ئىلى جياڭجۈنى دې يېڭئا ئىلى - تارباغاتايلاردا ئەنجانلىق سودىگەرلەر بېسىۋالغان 38 مىڭدىن ئوشۇق قارا چاي، 4200 جىڭدىن ئوشۇق رەۋەننىڭ ھەممىسىنى مۇسادىرە قىلىپ، 28 سودىگەرنى چېگرىدىن ھەيدەپ چىقارغان. غۇلجا ۋە ئۇنىڭ ئەترا-پىدىكى ئەنجانلىق مۇھاجىرلارنى ھەيدەپ چىقىرىش ۋەزىپىسىنى خالزاتخان تەيجىنىڭ ئىجرا قىلىشىغا تاپشۇرغان. بۇنىڭغا ئاسا-سەن، جياچىڭنىڭ 24 - يىلى (1819 - يىلى) دىن داۋگۇاڭ-نىڭ9 - يىلىغىچە (1829 - يىلىغىچە) ئىلىدا تۇرۇشلۇق ئەن-جانلىق مۇھاجىرلاردىن چوڭ - كىچىك، ئەر - ئايال بولۇپ 1463 كىشى چېگرىدىن ھەيدەپ چىقىرىۋېتىلگەن.

ئەسلى بەلگىلىمە بويىچە، ئولتۇراقلاشقىنىغا 10 يىل بولغان ۋە خانلىق نىزاملىرى بويىچە تىنچ كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغانلار-نىڭ چېگرىدىن ھەيدەپ چىقىرىلماسلىقى ئېنىق كۆرسىتىلگەن

بولسىمۇ، سالۇڭئا ھەم دې يېڭئالار سۇرۇشتۇرمەي، قارا - قويۇق ھەممىنى ھەيدەپ چىقىرىشنى جېكىلىگەنلىكى ئۈچۈن، خانلىققا ئىتائەتمەن ئەنجانلىق مۇھاجىرلارمۇ ھەيدەپ چىقىرىلدى. شۇنداقلا مەشھۇر ئېشان گارا مۇھەممەت خەلپەمنىڭ 11 ياشلىق نەۋرىسى، تۇرسۇنمۇھەممەت خەلپەمنىڭ ئوغلى ھېيت مۇھەممەتنىڭمۇ ئانىلىرى بىلەن چېگرىدىن چىقىرىۋېتىلىشى خال-نزاتخان تەيجىگە بولغان غۇلغۇلا، لەنەتنى ئاشۇرۇۋېتىدۇ.

خالزاتخان تەيجى تۇرغۇزغان «ئالتۇنلۇق»، يەكەندىن شەيخ، جارۇپلارنى ئالدۇرۇش، ئۇلارغا يەر، سۇ بېرىپ ئورۇنلا-شتۇرۇش قاتارلىق ئىشلارنىڭ ئادەتتىكى خىراجەت بىلەن بولماس-لىقى ئېنىق. ئۇنىڭ ئۇستىگە مېھرىبانۇمنىڭ تويى، توي داستە-خىنى ۋە ۋاڭ ئۈچۈن يوللانغان سوۋغا - سالاملار ھەددى - ھېسابسىز بولۇپ، بۇلار ئۇچۇنمۇ نۇرغۇن ئىقتىساد كېرەكلىكى ھەممىگە ئايان.

مۇسا گۇك ۋاقتىدىن باشلاپ قانۇنلاشتۇرۇلغان 4 خو ھو-سۇل گۇك - بەگلىك ئوردىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا يېغىۋېلىنىپ، جياڭجۈن مەھكىمىسى بۇيرۇغان ئورۇنلارغا يەتكۈزۈلەتتى. 4 خو ھوسۇل يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن سەۋەبلەر بىلەن يىلدىن يىلغا كۆپەيىپ، خالزاتخاننىڭ كېيىنكى دەۋرلىرىگە كەلگەندە 16 خوغا كۆتۈرۈلگەن ئىدى. خالزاتخان تەيجى ئوردا خىزمەتچىلىرى-نى ھەربىر يۈزلەرگە چىقىرىپ، ھوسۇلنى ناھايىتى قاتتىق قول-لۇق بىلەن يېغىپ، بىر قىسمىنى جياڭجۈن مەھكىمىسى ئىختە-يارغا تاپشۇرغان بولسىمۇ، بىر قىسمىنى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن چېگىلىرغا ئىشلىتىپ قويىدۇ. لېكىن بۇ ئىشنى جياڭجۈن مەھكىمىسىگە مەلۇم قىلماي، «ھوسۇلنى دېھقانلار تېخى تولۇق تاپشۇرمىدى» دەپ يالغان مەلۇمات بېرىدۇ. جياڭ-

جۇن مەھكىمىسى «پۇتۇن چارىلەرنى قوللىنىپ، ئەسلى ۋە قو-
شۇمچە ھوسۇلنى تۇگەل ئۇندۇرۇۋېلىشنى» بۇيرۇيدۇ. خالزاتخان
تەيجى دېھقانلارغا: «يەنە قوشۇمچە سېلىق سېلىندى» دەپ، تۆ-
لەشكە مەجبۇر قىلىدۇ. خەلق ئىلاجسىز ھەممە نەرسىدىن ئايرد-
لىپ دېگۈدەك تۆلەشكە مەجبۇر بولىدۇ. بۇ ئىش بىرمۇنچە ئادىل
زاتلار ئارقىلىق دېھقانلارغا يەتكۈزۈلگەنلىكتىن، كەك دېھقانلار-
نىڭ خالزاتخان تەيجىگە بولغان ھۆرمىتى يوقاپ، ئۆچمەنلىكى
ئاشىدۇ، لېكىن داد - ئەھۋال ئېيتالمايدۇ.

خالزاتخان تەيجىنىڭ خىزمەت بېجىرىش جەريانىدا يۇقىرىقد-
دەك يۇرتقا پاراكەندىچىلىك سالىدىغان ئىشى كۆپ بولغانلىقى،
ھۆكۈمەت ئىشلىرىدىن باشقا يەنە ئۆزىنىڭمۇ ھەشەمەتلىك خۇسۇ-
سىي تۇرمۇش ئىشلىرى خەلقنى بىزار قىلغانلىقى، ۋەزىيەتنىڭ
كۆڭۈلسىزلىكى، ئەمما بۇ ئىشلارغا پەرۋا قىلماي ئۆز خىزمىتىگە
بېجانىدىل كىرىشىپ كەتكەنلىكىدەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئۇ
خەلق نەزىرىدىن چەتنەپ قالىدۇ. لېكىن خىزمىتىنى داۋاملاشتۇ-
رۇۋېرىدۇ.

«ئۇ (خالزاتخان) جياڭجۇننىڭ ھىمايىسىدىن جاسارەت ئې-
لىپ، پۇرسەتلا كەلسە ئۆز خەلقىدىن بولغانلارنى ئېزىشكە باشلد-
غان ئىدى. ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسلىرىدىن ئۇزاقلاشقان ئىدى.
مۇشۇ قىلمىشلىرى ئۈچۈن جازا بېرىشنى تەلەپ قىلغان ئاخۇنلار-
نى كۆپ قېتىم رەت قىلغان ئىدى. شۇڭا ئاخۇنلار جياڭجۇنگە
بىر ئەلچى ھەيئىتى ئەۋەتىپ، گۇناھكارنىڭ جازالىنىشىنى تەلەپ
قىلغان. جياڭجۇن سەممىي قوبۇل قىلغان. بۇ مەسىلىنى تەتقىق
قىلىش ئۈچۈن يۇقىرى دەرىجىلىك تارانچى مەمۇرلىرىدىن ئىبا-
رەت 5 كىشىلىك بىر كومىسسىيە تەشكىل قىلىشنى بۇيرۇغان.
كومىسسىيە خالزاتنى گۇناھلىق دەپ ھېسابلىغاندىن كېيىن،
جياڭجۇن جازا بېكىتىشنى ئاخۇنلارغا تاپشۇرغان. ئاخۇنلار شەرد-
ئەت بويىچە ھېكىملىكتىن ئېلىپ تاشلاشتىن ئىبارەت جازا بە-

رىشنى ئېيتىش بىلەن بىللە، يەنە ئۆزلىرىنىڭ بۇ چارىنى يېنىك-
لىتىشنى ئۆتۈنگەن. شۇنداق قىلىپ، خالزاتنىڭ پۇتۇن دەرىجە-
لىرى قايتۇرۇۋېلىنغان ۋە ئۆزى تۇرپانغا سۈرگۈن قىلىنغان.»①

كېيىن خالزاتخان تەيجى تۇرپاندىن قايتىپ چىقىدۇ. يەنە
ئۆز ھېكىملىكىنى داۋاملاشتۇرىدۇ.

ئاقسۇغا 10 يىللىق پالانغان چورۇق ھېكىمىمۇ مۇددىتىنى 8
يىلدا تاماملاپ 1836 - يىلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قايتىپ چىقىدۇ.
خالزاتخان تەيجى چورۇق ھېكىمدىن ھال - ئەھۋال سوراپ بارماي-
دۇ. 1837 - يىلى چورۇق ھېكىم ۋاپات بولىدۇ. ئۇنىڭ نامىزد-
غا غۇلجا شەھىرى ۋە ھەممە يۇرتنىڭ دېھقانلىرى بىرى قالماي
دېگۈدەك قاتنىشىدۇ. ئۇنىڭ جەسىدى گارا مۇھەممەت خەلپەم
دەپنە قىلىنغان خەلپەم بۇزۇرۇكۇارغا دەپنە قىلىنىدۇ.

ئىلى ئەئلىمى قەمبەر ئاخۇنۇم تەزىيە نۇتقى سۆزلەپ، چو-
رۇق ھېكىمنىڭ ئۆلمەس ئىش - ئىزلىرىنى بايان قىلىدۇ ۋە
ھەسەتخورلارنىڭ كەلتۇرگەن ئەرزىيەتلىرىنى قاتتىق سۆكىدۇ.

خالزاتخان تەيجى چورۇق ھېكىمنىڭ ئۆلۈمىگە مۇشۇ سائەتتە
قاتتىق ئېچىنىدۇ ۋە بۇقۇلداپ ياش تۆكىدۇ. گارا مۇھەممەت
خەلپەمنىڭ نەۋرىسىگە قىلغان بەھرىمەتلىكىنى ئەسلەپ ئەپسۇس-
لىنىدۇ. ھەر ئىككى زاتنىڭ روھىغا ناماقۇللۇق بىلدۇرۇش ئۈ-
چۈن، تەيجى ئۆزى ۋاپات بولغاندا ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ ئايىغى
ئالتۇنلۇققا دەپنە قىلماي، گارا مۇھەممەت ھەم چورۇق ھېكىم
قەۋرىلىرىدىن 40 چامدام تۆۋەنگە دەپنە قىلىشنى ئوچۇق ۋەسىيەت
قىلىدۇ.

خالزاتخان تەيجى 1854 - يىلى ۋاپات بولىدۇ. ۋەسىيەت
ھەم تىلىكى بويىچە گارا مۇھەممەت خەلپەمنىڭ ئاياق تەرىپىگە
دەپنە قىلىنىدۇ.

---

① پروفېسسور ۋېلىمېلىم رادلوف:
«سىبىرىيەدىن تاللانمىلار» 333 - بەت.

7. مەزەمزات تەيجى

مەزەمزات خالزاتخاننىڭ ئاروّستەڭدە ئوّتكەن خوْدا قوْلى خەلپەمنىڭ قىزىدىن بولغان ئوغلى بولوْپ، ئوْ، چىڭ سوْلالىسى ئوردىسىنىڭ بېكتىشى بىلەن دادىسىنىڭ ئورنىغا تەيجىلىك ئوْزۇڭانى بىلەن هېكىم بولوْپ ئولتوْرىدوْ. بوْ چاغ دەل دوّلىتىمىز جاهانگىر دوّلەتلەرنىڭ بوْلاڭ ـ تالاڭ قىلىشىغا ئوْچرىغان ۋاقىت بولوْپ، ئوْروْشلار سەۋەبىدىن ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق هېسابسىز ئاشىدوْ. بوْ قىيىنچىلىقلارنى هەل قىلىش ئوْچوْن، چىڭ سوْلالەسى هوّكوْمىتى مەملىكەت ئىچى، بولوْپمۇ ئاز سانلىق مىللەت خەلقىگە ئالوْاڭ ـ ياساقلارنى كوّپەيتىشكە باشلايدوْ. بوْنىڭ بىلەن تەيپىڭ تيەنگودەك دېهقانلار قوزغىلاڭلىرى پارتلايدوْ. خانلىقنىڭ چەت ئوّلكىلەردىكى چېرىكلىرىگە ئەۋەتىپ بېرىدىغان تەمىنات پوّللىرى توختاپ قالىدوْ. شوْلارنىڭ قاتاردا ئىلى جياڭجوْن مەھكىمىسىگە كېلىدىغان پوّلمۇ توختاپ قالىدوْ. جياڭجوْن مەھكىمىسى بوْنى يەرلىك خەلق ئوْستىدىكى ئالوْاڭ ـ ياساقلارنى كوّپەيتىپ ئېلىپ تولدوْروْش مەقسىتىدە، ئىلى دېهقانلىرىدىن ئوّستوْروْپ ئېلىپ كېلىۋاتقان 8 خو هوسوْلىنى بىردىنلا 16 خوغا ۋە 1863 ـ يىلدا 32 خوغا كوّتوْرىدوْ. ئوّستوْرمە هوسوْل ئوْچوْن، خەلق بارلىق نەرسىسىنى بېرىدوْ، ئەنە شوْ چاغلاردا ئېيتىلغان:

ئالوْاڭ هوسوْلوْم تولا
قوْياي دېسەم ئېشىم يوق.
بوْ هوسوْلنى قوْيمىسام،
تىرىكلىكتە بېشىم يوق.

دېگەن قوشاقلىرىدا زارلانغىنىدەك، بىساتىدىكى بارلىق نەرسە-لەرنى بەرسىمۇ يەنە توْگوْتەلمەيدوْ.

1864 ـ يىلى ئىلى جياڭجوْنى چاڭ چىڭ چىڭ سوْلالىسى ئوردىسىنىڭ تەستىقى بىلەن مەزەمزاتنى «يېڭى ئوّستوْرمە سېلىق-لارنى تولوْق تاپشوْرغوْزمىدىڭ» دەپ كوْرەگە چاقىرتىۋېلىپ زىندانغا تاشلايدوْ. مەزەمزاتنىڭ موْئاۋىنى ئابدوْروْسوْل شاغبەگنى هېكىم قىلىپ بېكىتىدوْ. خەلقنىڭ چىداش تاقىتى قالمىغانلىقى-نى بىلگەن ئابدوْروْسوْل هېكىم خوْيزوْلار بىلەن ئىتتىپاق توْ-زوْپ، شوْ چاغدىكى قازى كالان ناسىر ئەئلەمدىن پەتوْا ئالىدوْ ۋە ئىلى دېهقانلىرىنىڭ چىڭ سوْلالىسى هاكىمىيىتىگە قارشى قوزغىلىڭىنى باشلايدوْ. قوزغىلاڭغا پوْتوْن ئىلى ۋادىسىدىكى يە-زىلارنىڭ دېهقانلىرى توْگەل ئاتلىنىدوْ. تېزلىك بىلەن چىلپەڭزە (شى چوْن) قەلئەسىنى ئالىدوْ ۋە بايانداىغا يوْرۇش قىلىدوْ.

جياڭجوْن مەهكىمىسى باشتا قوزغىلاڭنى «ئادەتتىكى توپە-لاڭ» دەپ ئانچە پەرۋا قىلمايدوْ. قوزغىلاڭچىلار چىلپەڭزىنى تېزلىك بىلەن ئىشغال قىلىپ، ناهايىتى نوْرغوْن كوْچ بىلەن بايانداىغا يوْرۇش قىلىپ، بوْ قەلئەگە دەهشەتلىك ئوق ياغدوْرغا-دىن كېيىنلا، خەلق قوزغىلىڭى ئىكەنلىكىنى بىلىدوْ. ئالدىراش-لىق بىلەن زىنداندىكى مەزەمزات تەيجىنى بوشىتىپ ئەپوْ سوراش بىلەن، مەزەمزاتنىڭ كوْرە كېمىسىدىن ئوّتوْپ، بەلدىكى يېزىلار-دىن (چاپچال ناهىيە تەۋەسى) ئەسكەر ئېلىپ، قوزغىلاڭچىلار-نىڭ ئارقىسىدىن هوْجوْم قىلىپ بېسىقتوْروْشنى، بوْنىڭ بەدىلگە تەيجىلىك ئورنىنى موْقىم ساقلاپ قېلىش بىلەن كوّپ ئىنئاملار بېرىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، كوْرە كېمىسى ئارقىلىق چاپچالغا يولغا سالىدوْ.

مەزەمزات تەيجى چاپچالغا ئوّتوْپ، هەربىر يېزىلاردىن ئەسـ-

كەرلىككە ئالماقچى بولغان كىشىلەرنىڭ غالجاتلىق توقىلىك يۈز بېگىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئاللىقاچان قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلۇپ كەتكەنلىكىنى بىلىدۇ[31]. ئۇ سىرىنى ھېچكىمگە بىلدۈرمەي، شۇ كېچىسى دەريانى ئۆرلەپ چاپچال مازارغا بارىدۇ. كېيىدىن ئۆتۈپ چىغلىق مازاردىكى ئەخمەتخان خوجا سىڭار كۆزنىڭ ئۆيىگە چۈشىدۇ، قوزغىلاڭنىڭ سەۋەبىنى سورايدۇ. ئەخمەتخان خوجا سىڭار كۆز ھەقىقىي ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈشنىڭ ئورنىغا: كونا ئاداۋەت... ئابدۇرۇسۇل شاغبەڭ قەبىناتسىي ئەخمەتبەگنىڭ كۈشكۈرتۈشى بىلەن جانابلىرىنىڭ ھاكىمبەگلىك ئورنىنى ئىگىلەش ئۈچۈن بۇ ئۇرۇشنى قوزغىدى. ئەخمەتبەگ غەزىنىچى بەگ بولدى. ئابدۇرۇسۇل شاغبەگ پۈتۈن ئىشنى ئەخمەت غەزىنىچى بەگنىڭ مەسلىھەت، يوليورۇقى بىلەن يۈرگۈزۈۋاتىدۇ دەپ قۇتراتقۇلۇق قىلىپ، مەزەمزات تەيجىنىڭ ئىچىنى ئۆرتەيدۇ. مەزەمزات تەيجى ئەخمەتخان خوجا سىڭار كۆزنى ھەمراھ قىلىپ ئارۇستەڭ بۇلاق بېشىدىكى تاغنىسى شەمشىدىن خەلپەمنىڭ ئۆيىگە كېلىدۇ. سىڭار كۆزدىن ئاڭلىغان سۆزلىرىنى مەخپىي تۈتۈپ ئېيتمايدۇ.

شەمشىدىن خەلپەم ھەدىسىنىڭ ئوغلى بولغان مەزكۇر مەزەمزات توغرۇلۇق ئەندىشىدە بولغانلىقتىن، شەھەرگە كىرمەي قوزغىلاڭچىلارغا مەدەت بېرىش يۈزىسىدىن ئارۇستەڭ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يېزىلاردىن «نىياز بالىلار» (پىدائىيلار) نى تەشكىللەپ قويغان بولسىمۇ، ئارىلاشمايلا ئۆيىدە تۇرغان ئىدى. مەزەمزاتنىڭ ئازاد بولغانلىقىدىن خاتىرجەم بولغان شەمشىدىن خەلپەم ئەتىسىلا نىياز بالىلار ۋە مەزەمزاتنى ئېلىپ شەھەرگە — قوزغىلاڭچىلار يېنىغا يۈرۈش قىلىدۇ.

چىلپەڭزىنى ئىگىلەش بىلەنلا، رەھبەرلەر مۇقىم رەھبەر-

لىكىنىڭ بولۇشىنى كۆزدە تۇتۇپ، كېڭەش ئارقىلىق نەزەر بەنتتە تۇرغان مەزەمزاتنى سۇلتان، ياگور ئاخۇنۇم مۇئاۋىن، ئابدۇرۇسۇل شاغبەگنى ئەمىر، موللا ناسىر ئەئلەمنى قازى كالان، موللا شاۋكەتنى قازى ئەسكەر، ئەخمەتبەگنى غەزىنىچى ۋە باشقا ئىش بېشىدىكىلەرنى سايلاپ بولۇشقان ئىدى. شەمشىدىن خەلپەم تەرىپىدىن ئالدىنئالا بېرىلگەن خەۋەر بويىچە خەنبىڭدە تۇرۇپ ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلىۋاتقان ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەگدىن باشقا يۇقىرىقى خادىملارنىڭ ھەممىسى مەزەمزاتنىڭ ئالدىغا — ھازىرقى ئۆزبېك مەسچىتى تەرەپكە چىقىپ قارشى ئالىدۇ. شەھەرگە كىرىش يولىدا، مەزەمزات ئەخمەتخان سىڭار كۆزگە ئىككى نەۋرىسىنى باشلاپ چىققان ئەخمەت غەزىنىچى بەگنى جايلىۋېتىشنى تاپشۇرىدۇ. سىڭار كۆز ئۆز كىشىلىرى بىلەن بىرئاز مېڭىپلا ئەخمەت غەزىنىچى بەگنىڭ كاللىسىنى ئۈزۈش بىلەن، چوڭ نەۋرىسىنىمۇ ئۆلتۈرىدۇ. كىچىك نەۋرىسى قېچىپ خەنبىڭدىكى دادىسى ئابدۇرۇسۇل ئەمىر تەرەپكە ئات سالدۇرۇپ كېتىپ بېرىپ، ھازىرقى تېببىي مەكتەپ ئالدىدىكى سۇغا سېلىنغان كۆۋرۈكنى ئېتىنىڭ پۇتى كىرىپ يېقىلىدۇ. سىڭار كۆز ئۆز ئادەملىرى بىلەن قوغلاپ كېلىپ، بۇ بالىنىمۇ چېپىپ ئۆلتۈرىدۇ. مەزەمزات خەلپەملەر بىلەن ئۆز ئوردىسىغا چۈشىدۇ ۋە سۇلتانلىقنى تاپشۇرۇۋالىدۇ.

ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەگ قەبىناتسىي ۋە ئىككى ئوغلىنىڭ دەپنە مۇراسىمىغا كىرىدۇ. ئۇلارنى دەپنە قىلغىچە پەقەت بىر كۈنلا شەھەردە بولۇپ، بارگاھقا يانماق بولغاندا دادىسى ۋە ئىككى ئوغلىدىن ئايرىلغان ئايالى قاتتىق ناله قىلىپ يىغلاپ، ئىنتىقام ئېلىپ بېرىشنى ئۆتۈنىدۇ. ئەمىر ئايالىنىڭ نالىسىغا تاقەت قىلالماي «ئۇرۇش تۇغسۇن، ئاندىن كۆرىمىز!» دەپ، ئۇرۇش

سېپىگە كېتىدۇ. بۇ سۆزنى سىڭار كۆز شۇ زاماتلا مەزەمزات سۇلتانغا يەتكۈزىدۇ. سۇلتان سىڭار كۆزگە ئەمىر ئابدۇرۇسۇلنى يوقىتىشنى، ئەگەر ئۇ يوقالمىسا، سىڭار كۆز ئىككىسىنىڭ يوقىتىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بايانداي ئۇرۇشى مۇشۇنداق سەۋەبلەر بىلەن ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كېتىدۇ. ئاخىرى ئەمىر ئابدۇرۇسۇلنىڭ قوماندانلىقى، سادىر پالۋاننىڭ سېپىلىنى تېشىپ پارتلىتىشى بىلەن بايانداي قەلئەسى تولۇق ئېلىنىدۇ. مەزكۇر جەڭنىڭ قاتناشچىسى شائىر موللابىلال:

باھادۇر ئاتالدى بۇ جەڭدە ئەمىر،
نەدۇركىم ئەمىر شاھ ساھىپ سەدىر.
ئەمىردىن ھەممەنىڭ دىلى بولدى شاد،
دۇئا ئەيلىدى تاپتى غەمدىن نىجات.

دېدى بارچە ئادەم يۈرەكلىك ئەمىر،
كى بىزلەرگە دائىم كېرەكلىك ئەمىر.
كى ئابدۇرۇسۇل بەگدۇر دۇرۇست،
دىلى دۇرۇست ئۇچۇن تۈتتى خەلق ئانى دوست.㉜

دەپ كۆرسەتكىنىدەك، بايانداي ئېلىنىشى بىلەن پۈتۈن خەلق ئالدىدا ئەمىر ئابدۇرۇسۇلنىڭ ئابرۇيى ئۆسىدۇ. بۇلارنى كۆرۈپ، مەزەمزات سۇلتان بىلەن ئەخمەتخان سىڭار كۆزنىڭ ئەندىشىلىرى تېخىمۇ ئاشىدۇ. ئەمىرنى تېزدىن يوقىتىش كويىغا چۈشىدۇ. يالغاندىن مانجۇچە يېزىلغان خائىنلىق خېتى تەييارلايدۇ. ئەخمەتخان سىڭار كۆز ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن بىرلىكتە، كەچتە بارگاھ ئىچىدە يېتىش ئالدىدا تۇرغان ئەمىر ئابدۇرۇسۇلنى

خەنجەرلەپ ئۆلتۈرۈپ، ھېلىقى خەتنى ئۇنىڭ يانچۇقىغا سېلىپ قويىدۇ ۋە ئەمىرنىڭ يېقىن ئادىمى دەپ قازى كالان موللا ناسىر ئەئلەمنى ھەپىسىگە ئالدۇ.

مۇشۇ ئارىلىقتا چەتتىن ئۆزىنى ئۇلۇغ خوجامىلار نەسلىدىن قىلىپ كۆرسىتىپ، ماخمۇت ئىسمىلىك قېرى خوجا پەيدا بولدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەۋلىيالىقىنى ئېيتىپ، كۆپنى ئۆزىگە تارتىپ مۇرىت قىلىۋالىدۇ. ياغاچتىن پو (زەمبىرەك) ياساپ، ئۇرۇش غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈپ سۇلتان بولۇشنى نىيەت قىلىدۇ. ياسىغان پوسى ئېتىلىش بىلەنلا پارچىلىنىپ كېتىدۇ. ئاندىن «پوچى خوجا» باشقا ئۇسۇل بىلەن ئۆز مەقسىتىگە يەتمەكچى بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، خەلق ئىچىدە ئىناۋىتى چوڭ بولغان، ھازىر ھەپسىدە يېتىۋاتقان ناسىر قازى كالاننى ھەپسىدىن بوشىتىۋېلىش كويىغا چۈشۈپ، سۇلتاندىن سورايدۇ. سۇلتان قوبۇل قىلمىغاندىن كېيىن، پوچى خوجا ئۆزىنىڭ مۇرىتلىرىدىن قۇراشتۇرغان ئەسكەرلىرى بىلەن ناسىر قازى كالاننى بوشىتىپ ئېلىپ چىقىدۇ. بۇنى ئاڭلاپ سۇلتان مەزەمزات قازى كالاننى ئۆلتۈرۈۋېتىش تەرەددۇتىنى قىلىدۇ. پوچى خوجا سۇلتان مەزەمزاتنى يوقىتىشقا ئالدىرايدۇ. پوچى خوجا مەزەمزاتنىڭ ئەڭ يېقىن ئادەمى بولۇپ كېلىۋاتقان ئەخمەت سىڭار كۆزنى ئۆزىگە قارىتىۋالىدۇ. نەتىجىدە مەزەمزات ناسىر قازى كالاننى ئۆلتۈرگۈزىدۇ. پوچى خوجا، سىڭار كۆزلەر 1866 ـ يىلى مەزەمزاتنى ئۆلتۈرۈش بىلەن بىللە، ئۇنىڭ 17 ياشلىق ئوغلى خىزىرخاننىمۇ ئۆلتۈرۈپ، سۇلتان ئوردىسىغا كىرىپ، مەزەمزاتنىڭ پۈتۈن مال ـ مۈلكىنى تالاپ كېتىدۇ. سۇلتاننىڭ كىچىك ئوغلى ئىلياسخان ئامان قالىدۇ. ئۇنىمۇ پوچى خوجىنىڭ ئادەملىرى ئۆلتۈرۈۋېتىشىدىن ئەنسىرەپ، چۆلۈقايدىكى ئۆز تۇغقانلىرىنىڭ ئۆيىگە چىقىرىۋېتىدۇ. سۇلتاننىڭ بۇ ئوغلى ئامان قالىدۇ.

بۇ چاغدىكى ئىلىنىڭ جياڭجۇنى چاڭ چىڭ مەزكۇر قوزغـ
لاڭنىڭ پارتىلىشىنى ئالدىنئالا توسىيالمىغانلىقى ئۈچۈن خان
ئوردىسىدىن ئۆزىگە جازا بېرىشنى سوراپ يازغان بايانىغا خان
ئوردىسىنىڭ سالغان تەستىقى ۋە بولغۇسى جياڭجۇن مىڭ شۇيگە
1865 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى يوللىغان يارلىقىدا: « .
. ئۆتكەندە چاڭ چىڭنىڭ مەلۇم قىلىشچە، مەزەمزاتىنىڭ مەذ-
سۇنى ئېلىپ تاشلاپ، ئاندىن سوراققا تارتىش تەلەپ قىلىنغان.
بۇ قېتىم ئۇيغۇرلار توپلىشىپ مەزەمزاتنى ۋاڭلىققا سايلىماقچى
بولۇۋاتىدۇ، دەپ ئاڭلىدۇق. مۇشۇ ئىشنى شۇ ئادەم قىلىۋاتامدۇ
ـ قانداق؟ ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇلار بېسىمغا چىدىماي قېلىۋا-
تىدۇ، دېيىشىدۇ. مىڭ شۇي ئۇلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ،
كېڭىشىپ كۆرۈش ئۈچۈن ئادەم ئەۋەتسۇن. ئەمەلىي ئەھۋالغا
قاراپ، خان يارلىقىدىن خەۋەردار قىلسۇنكى، ئەگەر ئۆتكەنكى
ئەنزە ھەقىقەتەن ناھەق بولغان بولسا ئاقلاشقا بولىدۇ.» يەنە:
«توڭجىنىڭ 4 ـ يىلى 7 ـ ئاي (1865 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ
29 ـ كۈنى).
«ئىلى ھاكىمبېگى ئابدۇرۇسۇل ئەمەت ئىسيانچىلار بىلەن
تىل بىرىكتۈرگەنلىكى ئۈچۈن ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلسۇن.»[6]
دەپ يارلىق چۈشۈرگەن بولسىمۇ، بۇ چاغدا جياڭجۇن مەھكىمـ
سى مۇھاسىرىدە قېلىپ، سىرت بىلەن ئالاقىلىشىش ئىمكانىيـ
تىدىن مەھرۇم قالغانلىقى ئۈچۈن، ھەر ئىككىلا يارلىق يەتكۈـ
زۈلمەيدۇ.

8. بوۋاق خوجا — ئىلياسخان تەيجى

مەزەمزاتنىڭ چۈلۇقايغا قاچۇرۇپ چىقىرىۋېتىلگەن ئوغلـ
نىڭ ئىسمى ئىلياسخان بولۇپ، 1853 ـ يىلى تۇغۇلغان. دادىسى

ئۆلتۈرۈلگەندە ئۇ 13 ياشتا ئىدى. ئىلياسخاننىڭ يەنە بىر قوشۇمـ
چە ئىسمى بولۇپ، «بوۋاق خوجا» دۇر. بوۋاق خوجا دەپ ئاتىلـ
شىنىڭ سەۋەبىنى كۆپىنچە كىشىلەر ۋە ئۆز ئەۋلادلىرىمۇ مۇشۇ
كۈنگىچە: «بۇ بالا مەزەمزات ئۆلگەندە تۇغۇلغانلىقتىن، بۇ بالـ
نىڭمۇ ئۆلتۈرۈلۈپ كېتىشىدىن قورقۇپ، ئات قويماي چۈلۇقايغا
چىقىرىۋەتكەن. ئۇرۇش ئاخىرلاشقۇچە بالىنى باققان يېزىدىكى
تۇغقانلىرى ئات قويماي «بوۋاق خوجا، بوۋاق خوجام!» دەپ
ئاتىشىپ، ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئىلياسخان دەپ نام
بەرگەن» دېيىشىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ناھايىتى ئاز قىسمى توغرا
بولسىمۇ، تۇغۇلغان ۋاقتى ئالماشتۇرۇلغان[6].
1864 ـ يىلى قوزغالغان ئۇرۇش ئاخىرلىشىپ، 1867 ـ
يىلى ئىلى سۇلتانلىقى قۇرۇلىدۇ. بۇ چاغدا ئىلياسخان 14 ياشتا
ئىدى. ئىلى سۇلتانلىقى ئىلياسخانغا ھېچقانداق ئىش بەرمەيدۇ.
1871 ـ يىلى چارىزىسىيە تاجاۋۇز قىلىپ، ئىلىنى قورال-
لىق بېسىۋالىدۇ. رۇسىيە ھۆكۈمىتى ئىلىنى باشقۇرغان 10
نەچچە يىل داۋامىدىمۇ، ئىلياسخان ھېچقانداق خىزمەت بىلەن
تەمىن ئېتىلمەيدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چارىزىسىيە بىلەن
10 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت سۆزلىشىش ئارقىلىق ئاخىرى «ئىلى
ـ رۇسىيە شەرتنامىسى» ئىمزالىنىدۇ. چار رۇسىيە دېگەن مۇد-
دەتتە چىقىپ كەتمەي، ئەڭ ئاخىرى گۇاڭشۇنىڭ 9 ـ يىلى 1
ـ ئايدا (1883 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى) چىقىپ
كېتىدۇ، ئىلى ۋەتىنىمىزنىڭ قوينىغا قايتىپ، چىڭ سۇلالىسى
خاندانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىغا يېڭىۋاشتىن ئۆتىدۇ.
چىڭ سۇلالىسى ئىلى جياڭجۇنلىكىگە جىن شۇننى تەيىنلەيـ
دۇ، جىن شۇن ئۆزى بىلەن 30 مىڭ چېرىك باشلاپ چىقىپ،
سۇيدۇڭگە كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ. ئۇنىڭ ئىلىدىكى يارلىق ئەھـ

ژالنی ئىگىلەپ خان ئوردىسىغا يوللىغان دوكلاتىغا خان ئوردىسى 1883 - يىلى 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىكى يارلىقى بىلەن: «. . . كېيىنكى بارلىق ئىشلارنى ئەستايىدىل بېجىرىش بىلەن ھاكىمبەگ قاتارلىق ئەمەلدارلارنى تاللاپ، تەسىس قىلىش لازىم» لىقى توغرىسىدا كۆرسەتمە بېرىدۇ. ئوردىنىڭ كۆرسەتمىسىگە بىنائەن، ئۇرۇش مەزگىلىدە ئەنزىسى قايتا تەكشۈرۈلمەي قېپقالغان مەزەمزات تەيجىنىڭ ئوغلى ئىلياسخان مەزەمزاتىنىڭ ئورنىغا تەيجىلىك ئۇنۋانى بىلەن بېكىتىلىدۇ. بۇ چاغدا بوۋاق ھېكمىنىڭ 30 ياش مەزگىلى ئىدى.

چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ ئۆچ ئېلىشىدىن قورقۇپ ۋە چارۇسىيىنىڭ كۈشكۈرتۈشى بىلەن ئىلى خەلقىدىن 10 مىڭ 899 ئائىلە (50 مىڭ 55 جان) يەتتە سۇغا كۆچۈپ چىقىپ كېتىپ، يۇزلۈك يېزىلاردا ئادەم ناھايىتى ئاز قالدۇ. ئېتىز - ئېرىق، ئۆستەڭلەر بىرقانچە يىللىق ئۇرۇش سەۋەبى بىلەن خاندۇەيران بولغاچقا، بۇ ئىشلارنى تەرتىپكە سېلىش ئەڭ مۇھىم ئىشلار قاتاردا تۇتۇلىدۇ.

ئىلى جىياڭجۈنى جىن شۈن ئىلياسخان تەيجى بىلەن مەسلەھەتلىشىپ، «ئۇزۇن يىل تازىلانمىغانلىقتىن لاتقا تىنىپ كەتكەن ئاق ئۆستەڭنى رېمونت قىلىش بىلەن بىللە، 12 تارماق ئۆستەڭنى ئېلىپ دېھقانچىلىققا كىرىشىش» توغرىسىدا گۇاڭشۇنىڭ 8 - يىلى 7 - ئاي (1883 - يىلى 9 - ئاينىڭ 9 - كۈنى) خانلىقتىن تەستىق ئالىدۇ.

بوۋاق خوجا ئىلىدىكى ھەر بىر يۇزلەردە ئادەم سانى ناھايىتى ئاز قالغان دېھقانلار بىلەن يۇقىرىدىكى 12 ئۆستەڭنى چېپىش ئىشىغا كىرىشىدۇ. دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى ناھايىتى تەسلىكتە ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، جىياڭجۈن مەھكىمىسىگە تاپشۇرىدىغان يېڭى

سېلىقلارنى تاپشۇرۇش ئىشىنى ۋە غۇلجا شەھىرىنى ئاۋاتلاشتۇرۇش ئىشىنى ئىشلەشكە كىرىشىدۇ.

بوۋاق خوجا ئانچە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرمەيدۇ. ئۇ «پوچى خوجا» دادىسى مەزەمزات ۋە ئاكىسى خىزىر خوجىلارنى ئۆلتۈرگەن چاغدا، قاتتىق قورقۇپ كەتكەنلىكتىن، يۈرەك كېسىلىگە گىرىپتار بولغاچقا، ئاخىرى مۇشۇ كېسەل سەۋەبىدىن 9 يىل تەيجىلىك قىلىپ، 39 يېشىدا، يەنى 1892 - يىلى ۋاپات بولىدۇ ۋە ئالتۇنلۇققا، ئەجدادلىرىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىنىدۇ.

9. نۇرنىسا خېنىم ۋە غىياسىدىن بەگ

نۇرنىسا خېنىم ئىلياسخان تەيجىنىڭ يالغۇز قىزى.

غىياسىدىن بەگنىڭ دادىسى قۇمۇل ۋاڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھۆرمەتلىگىرەكلىرىدىن بەھرام بەگ خوجا دېگەن زات بولۇپ، ئانىسى ئىلى گۇڭ - بەگلىرىنىڭ چۈلۇقايدىكى «ئۆزشاخ» لىرىنىڭ نوپۇزلۇقى بولغان مۆرىدىن شاڭبېگنىڭ قىزى يۇنىساخان خانىمدۇر.

بەھرامبەگ خوجا قۇمۇلدىن ئىلىغا كېلىپ يۇنىساخان خوجام بىلەن نىكاھلىنىدۇ. ئۇچ قىز، بىر ئوغۇل پەرزەنت كۆرگەندىن كېيىن، ئۆز يۇرتى قۇمۇلغا قايتىپ شۇ يەردە ۋاپات بولىدۇ. جەسىتى قۇمۇل ۋاڭ ئالتۇنلۇقىدىكى چىنەگۈمبەز ئىچىدە نامى يېزىلغان «مەرھۇم بەھرامبەگ ھەزرەتلىرى» دېگەن مەقبەرىدۇر.

غىياسىدىن بەگ 1871 - يىلى غۇلجىدا تۇغۇلغان. بالىلىق چاغلىرىنى چۈلۇقاي ۋە غۇلجىدىكى ئوردىدا ئۆتكۈزۈپ، دىنىي مەكتەپتە ۋە خەنزۇچىدا بىر ئاز ئوقۇغان، خەنزۇچە تىلىنى خېلىلا پىششىق ئۆزلەشتۈرگەن.

بوۋاق خوجىنىڭ ئوغۇل پەرزەنتى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۆز هاياتلىقىدا يالغۇز قىزى نۇرنىسا خېنىمنى تەيجىلىك ئورنىغا ۋارىسلىق قىلدۇرۇش ئۈچۈن، تۇغقىنىنىڭ ئوغلى غىياسىدىن بەگكە ياتلىق قىلغان.

بوۋاق خوجا ۋاپات بولغان كېچىسى ئوردا خىزمەتچىلىرىدىن سىدىق شاڭيۇ بوۋاق خوجىغا چىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن بېرىلگەن تەيجىلىك مۆھرىنى ۋارىسلىق قىلىدىغان ئوغلى يوق دەپ، كۆرە-دىكى جياڭجۈن مەھكىمىسىگە تاپشۇرۇپ بەرگەن[35]. مۇسىبەت ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى ھېكىم ئاغىچا نامىغا يېڭى تامغا ئويدۇرۇپ، نۇرنىسا خېنىمنى «ھېكىم ئاغىچا» قىلىپ تەينىلەيدۇ. ھېكىم ئاغىچا تەيجى ئوردىسىنىڭ دېھقانلار ۋە يۇرت بىلەن بولىدىغان ئىشىغا ئۆزى بىۋاسىتە ئارىلىشالمىغا-نلىقى ئۈچۈن، يولدىشى غىياسىدىن بەگكە ھاۋالە قىلىپ، تامغا بېسىش لازىم بولغاندا، تامغىنى ئۆزى يېنىدا تۇتۇپ، ئۆيىدە بېسىپ بېرىدۇ. غىياسىدىن بەگنى خەلق ھاكىمبەگ خوجا دەپ ئاتايدۇ. غىياسىدىن بەگ تا ۋاپات بولغۇچە مۇشۇ ھاكىمبەگ خوجا نامى بىلەن دۇنيادىن ئۆتتى.

1911 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇش ئۈچۈن قوزغا-لىغان شىنخەي ئىنقىلابىغا ئاۋاز قوشۇش يۈزىسىدىن ياڭ زەنشۇي-نىڭ رەھبەرلىكىدە كۆرەدە ئىلى شىنخەي ئىنقىلابى پارتىلىدى. بەش مىللەتنى ئاساس قىلغان خەلق ھۆكۈمىتى (مىنگو) قۇرۇل-دى. ھاكىمبەگ خوجا، ھۈسەينباي ھاجى مۇسا بايوپ، ياقۇپباي ھاجى باباشۇپلار باشلىق بىر قانچە كىشىنى ھەمراھ قىلىپ، ئىلى مۇسۇلمانلىرىنىڭ كەڭ يېزىلاردىكى 80 شاڭيۇ دېھقانلىرى بىلەن يېڭى ھاكىمىيەتنى قوللايدىغانلىقلىرىنى بىلدۇردى. ھۈسەين-باي، ياقۇپبايلار ئۆز زاۋۇتىدا ئىشلەنگەن ئاياغ كىيىمىدىن يېڭى

ئەسكەرلەر ئۈچۈن نۇرغۇن ئاياغ كىيىم، ئىگەر - جابدۇق ۋە پۇل ھەدىيە قىلىدۇ، ھاكىمبەگ خوجا ھەربىيلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك ۋە ئاتلىرى ئۈچۈن ئوت - چۆپ، يەم - خەشەكلەرنى يەتكۈزۈپ بېرىشكە ۋەدە قىلىدۇ ۋە بۇنى ئىجرا قىلىدۇ.

خۇشنىزات گۈڭدىن ھاكىمبەگ خوجىغچە بولغان گۇڭ، تەيجىلەرنىڭ ھەممىسى ئادەت بويىچە چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ساداقەت بىلدۇرۇش ئالامەتلىرىدىن بىرى بولغان يالغۇز ئۆرۈمە چاچ قويۇشقان ئىدى. كۆرەدە يېڭى ھاكىمىيەت قۇرۇلۇپ ئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، چاچلارنى ئالدۇرۇۋېتىش ئىشى باشلا-نىدۇ. ھاكىمبەگ خوجا بىرىنچى بولۇپ ئۆز چېچىنى چۈشۈرۈۋې-تىدۇ. يېڭى ھاكىمىيەت پەرمانلىرىنى ئىجرا قىلغانلىقىنى ئىپا-دىلەيدۇ. يەرلىك ئەمەلدارلارمۇ چاچلىرىنى ئالدۇرۇۋېتىدۇ. بۇ-نىڭ بىلەن 150 يىلدىن كۆپرەك چىڭ سۇلالىسى خاندانلىقىنىڭ ئىشەنچلىك يەرلىك ئەمەلدارلىرىدىن بولۇپ كەلگەن ئەجدادىنىڭ بۇ ۋاقىسى يېڭى جۈڭخۇا ھاكىمىيىتىنىمۇ ئېتىراپ قىلغان يەر-لىك مۆتىۋەر ئادەم بولۇپ قالىدۇ.

غۇلجا شەھىرىدە كېيىنكى چاغلاردا شىەن يامۇلى قۇرۇلغان بولسىمۇ، دوتەي يامۇل (ۋالى مەھكىمە) تەسىس قىلىنمىغان ئىدى. 1896 - يىلى ئەتراپىدا دوتەي يامۇلى تەسىس قىلىنغان بولسىمۇ، ئىش ئورنى (دوتەي يامۇل ئورنى) يوق ئىدى. ھاكىم-بەگ خوجا مۇسا گۇڭ ۋاقتىدىن بۇيان ئوردا قىلىنىپ كېلىۋاتقان ئىلى گۇڭ - بەگلىك ئوردىسىنى دوتەي يامۇلى قىلىش ئۈچۈن تەقدىم قىلدى ۋە شەھەر ئىچى «كەسكەن يار مەھەللىسى» گە ئۆي - جاي سېلىپ كۆچۈپ باردى. خەلق بۇنى ئوردا، كەسكەن يار مەھەللىسىنى ئوردا مەھەللىسى دەپ ئاتاشتى. بۇنىڭ بىلەن كەسكەن يار مەھەللىسىنىڭ نامى ئۇنتۇلدى.

جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھاكىمبەگ خوجىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى، ئىلىغا تەۋە بولغان 80 شاڭيۇ (ئاساسەن غۇلجا ناھىيە يېزىلىرى، چاپچال، توققۇزتارا ۋە نىلقىلار) ۋە غۇلجا شەھەر ئىچىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، تىجارەت، تۇرلۇك ئالۋاڭ - ياساق، پاراق، ئېرىق - ئۆستەڭ، دىنىي مەھكىمە ئاخۇنلىرى، ھەربىر يۇرتنىڭ شاڭيۇ، مىڭبېگى، دورغا، مىراپقا ئوخشاش بەگ - خىزمەتچىلىرىنى بەلگىلەش ھەم قالدۇرۇشتىن ئىبارەت ئىشلار ئىدى.

ھاكىمبەگ خوجا دەۋرىدىن باشلاپ، غۇلجا شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپى يىلدىن - يىلغا كېڭىيىشكە باشلىدى. ھاكىمبەگ خوجا قارادۆڭ ئاقسۇ مەسچىتىدىن گۈلشەنباققىچە بولغان يولنىڭ ئىككى تەرىپى ۋە قارادۆڭنىڭ باش تەرىپىدىكى قەلەندەر مەھەللىسى (ئازادلىققىن كېيىن «ئازاد يېزا» دەپ ئۆزگەرتىلدى) ئوڕۇنلىرىنى جەنۇبتىن چىققان يوقسۇللارنىڭ مەھەللە قىلىپ ئولتۇراقلىشىشى ئۈچۈن ھەقسىز بۆلۈپ بەردى. چۈلۇقاي، تۇرك، توخۇچىيۇزى ھەم جىرغىلاڭدىكى تېرىلغۇ يەرلىرىنى مۇڭاپىق ھەق تۆلەش شەرتى بىلەن دېھقانلارنىڭ تېرىشىغا ئىجارىگە بەردى.

ھاكىمبەگ خوجا ياڭ زىڭشىن، جىڭ شۇرىن ھاكىمىيەتلىرى ۋاقتىدا، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مەسلىھەتچىلەر كېڭىشى ئەزاسى بولۇپ كەلدى.

1933 - يىلى ئاپرىل ئۆزگىرىشى بولۇپ، شېڭ شىسەي تەختكە چىقىشى بىلەن شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا ئائىت «ئالتە بۇيۇك سىياسەت» نى يولغا قويدى. شېڭ شىسەينىڭ دەسلەپتە كۆرسەتكەن ساداقەتمەنلىكىگە ئاساسەن، ھاكىمبەگ خوجا شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىنى قوللاپ، ئىلىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان بىرقانچە ئىشلاردا

تەشەببۇسكارلىق كۆرسەتتى. مەسىلەن:

1. ھەر مىللەت قاتاردا، ئىلىدا قۇرۇلغان ئۇيغۇر مەدەنىي - ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنى قوللاپ، ئۇيۇشما تەرەپتىن قۇرۇلغان شەھەر، يېزا - قىشلاقلاردىكى مەكتەپلەرنىڭ راسخودى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ خىزمەت ھەققى ئۈچۈن شەھەر پۇقرالىرى ۋە يېزا دېھقانلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تۆلەشكە تېگىشلىك بولغان دىنىي مەجبۇرىيىتى — ئۆشرە - زاكاتلارنى ئۇيۇشما ئىختىيارىغا بېرىشكە دالالەت قىلدى.

2. قۇرۇلغان «كۆلۈپ ياساش ھەيئىتى» گە رىياسەتچىلىك قىلىپ، مىللەتلەر كۆلۈبىغا ئىئانە توپلاپ، كۆلۈپنىڭ ياسىلىشىغا كۈچ چىقاردى.

3. ئىلىدا ئېلېكتر ئىستانسىسى، ئۇن زاۋۇتى ۋە چوڭراق بىر مەكتەپ قۇرۇش مەقسىتىدە ھۆكۈمەت تەرەپتىن قىلىنغان تەشەببۇسقا ئاساسەن، ھەر مىللەت تىجارەتچى، چارۋىچى ۋە چوڭراق يەر ئىگىلىرىنى دالالەت بىلەن بىرلىككە كەلتۈرۈپ، 15 قوينى بىر پاي قىلىپ بېكىتىپ، ئاكسىنېرنى ئۇبشېستۇا (ھەسسىدارلار شىركىتى) نى تەسىس قىلىپ، 250 مىڭ ئەركەك قوي پاي توپلاپ، بۇنىڭ كۆپ قىسمىنى سوۋېت ھۆكۈمىتىگە ئۆتكۈزۈپ، ئېلېكتر ئىستانسىسى، ئۇن زاۋۇتىنى ئالدۇرۇپ، ساي بويىدىكى بەش قەۋەتلىك ئۇن زاۋۇتى بىلەن ئېلېكتر ئىستانسىسىنى ياساپ چىقىشقا ئاكتىپ قاتناشتى.

ئاكسىنىر شىركىتى يىغقان پايدىن ئېلېكتر ئىستانسىسى ۋە ئۇن زاۋۇتلىرىنى سېتىۋېلىپ ياساش بىلەن، ئاشقان قىسمىغا يەنە قوشۇمچە ياردەم توپلاپ، تۇنجى قېتىم كۆركەملىك «ئىلى گىمنازىيىسى» (ھازىرقى 8 - ئوتتۇرا مەكتەپ) نى ياستىپ چىقتى.

4. ھېيلىگەر شېڭ شىسەي ئاينىپ، 1937 - يىلىدىن

باشلاپ هەر مىللەت خەلقىنى «خائىن» نامى بىلەن تۇنقۇن قىلىپ، ئۇلارنىڭ قورا - جاي، بايلىق، مال - مۈلۈكلىرىنى مۇسادىرە قىلغاندا، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى سالدۇرغان «مىللەتلەر كۆلۈبى» نمۇ قوشۇپ ئۇياتسىزلىق بىلەن مۇسادىرە قىلدى. ئاز ۋاقىتتىن كېيىن، سېتىۋېلىشنى بۇيرۇپ، 10 مىڭ خو بۇغداي (بىر خو 64 كىلوگرام) ۋە 10 مىڭ قويغا باھاسىنى بېكىتتى. ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز ئۇيۇشمىلىرى بۇنى سېتىۋېلىشقا رازى بولدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى 10 مىڭ خو بۇغداي، قازاق، قىرغىز ئۇيۇشمىسى 10 مىڭ قوي بېرىپ، كۆلۈپنى قايتىدىن سېتىۋالىدى. مەزكۇر بۇغدايىنى ھاكىمبەگ خوجا باشچىلىقىدا ئۇيغۇر ھاللىقلىرى چىقاردى؛ قازاق، قىرغىز ئۇيۇشمىسى مەسئۇل بولۇپ قازاق، قىرغىز خەلقلىرىنىڭ ھاللىقلىرىدىن يارىدەم ئېلىش ھەيئىتى تەشكىللەپ يۇقىرىقى قويلارنى يىغىپ ئۆتكۈزۈپ، كۆلۈپنى قايتۇرۇۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ كۆلۈپ «ئۇ - قا - ق» كۆلۈبى (ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز كۆلۈبى) دەپ ئاتالدى.

كۆلۈپنى مۇسادىرە قىلغاندا، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ بىر يۇرۇش دوخۇۋوي ئورگىستېر مۇزىكىسىنىمۇ مۇسادىرە قىلغان ئىدى، يولسىزلىق قىلىپ ئۇنى قايتۇرۇپ بەرمىدى. شېڭ شىسەينىڭ قىيناتىسى چۇسلىڭ (ئىلىنىڭ سلىڭى) سلىڭبۇغا ئاپىرىپ ئۆزىنىڭ داغدۇغىسى ئۈچۈن ئىشلىتىپ، ئۇرۇمچىگە يۆتكىلىپ كەتكەندە بۇ مۇزىكا ۋە ئۇنىڭ چالغۇچىلىرىنىمۇ بىللە ئېلىپ كەتتى (چالغۇچىلىرى ئاساسەن شۇەلەر ئىدى).

5. ئىلى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى سانايى نەپىسە بۆلۈمى (سەنئەت بۆلۈمى) 1935 - يىلدىن باشلاپ مەشھۇر «غېرىپ - سەنەم» ، «پەرھات - شېرىن» ھەم «قانلىق داغ» قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرىنى ئۇيناشقا باشلاپ، كەڭ جامائەتچىلىكنىڭ ئالقىشى

ۋە قىزغىن قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشتى. تەكلىپ قىلىنغان ھەر مىللەت مۇتىۋەرلىرى ئۇيۇننى كۆرۈپ خۇش بولۇش بىلەن بىللە، دىكراتسىيە، گىرىمخانا ۋە كىيىم - كېچەكلەردە بولغان يېتىشسىزلىكلەرنى بايقاپ، ئائىلىسىدە بار بولغان كېرەكلىك جاھاز - مۈلۈكلەرنى تەقدىم قىلدى. ھاكىمبەگ خوجا بولسا پادىشاھ، ۋەزىر، ئاغىچىلار ۋە باش رولدىكىلەرنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى ئۇچۇن، ئوردىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان گۇڭ - بەگلەر ۋە ئاغىچىلارنىڭ تاۋار، كىمخاپ قاتارلىق كىيىملىرىنى تەقدىم قىلدى.

6. ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان «خەي - پايپاق» ، «خەت - خالتا» ۋە «پۇل، مىلتىق، كۇچ چىقىرىش» دېگەن چاقىرىقلارغا بىنائەن ئىلىدا قۇرۇلغان «ئىئانە توپلاش ھەيئىتى» نىڭ رەئىسلىكىنى ھاكىمبەگ خوجا ئۇستىگە ئېلىپ، يارىدەم توپلاپ ئۆزىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىكىنى كۆرسەتتى.

7. 1940 - يىلى (تەخمىنەن) شېڭ شىسەي شىنجاڭنىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن زايۇم تارقىتىشنى ئېلان قىلىپ، ۋىلايەتلەرگە پۇل سانىنى ئېنىق بەلگىلەپ چاقىرىق قىلدى ۋە مۇسابىقە ئېلان قىلدى. ئىلىنىڭ شۇ چاغدىكى ھەربىي مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى ياۋ شۇن (خەلق ياۋ سلىڭ دەپ ئاتايىتتى. شېڭ شىسەي 1941 - يىلى «ياۋ شۇن پارتىيىسى» دەپ ئۇنى ئىلىدا 40 كىشى بىلەن بىرلىكتە قولغا ئېلىپ، ھەممىسىنى تۈرمىدە ئۆلتۈرۈۋەتتى) ، ھاكىمبەگ خوجىنى «زايۇم تارقىتىش ھەيئىتى» نىڭ رەئىسلىكىگە تەكلىپ قىلىپ بەكىتتى. بۇ ھەربىكەت ئىلىدا بەس - بەس بىلەن ئېلىپ بېرىلىپ، بەلگىلەنگەن ۋەزىپىدىن ئاشۇرۇپ ئورۇنلاش بىلەن شىنجاڭ بويىچە بىرىنچىلىكنى ئالدى. ھاكىمبەگ خوجىنىڭ بۇ ئىشتىكى

رولى چوڭ بولدى. بۇ ئىش شۇ چاغدا «ئىلى گېزىتى» ھەم «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئالاھىدە ئېلان قىلىندى.

8. ئىلى ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىش ئورنى ئىلگىرى مىللەتلەر كۇلۇببدا بولۇپ، بۇ ئورۇننى شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى مۇسادىرە قىلىپ كەتكەنلىكتىن، ئىش ئورنى بولماي قالدى. 1938 - يىلى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئۆزىدە بار بولغان پۇل ۋە قالغىنىنى خەلقتىن ياردەم ئېلىش يولى بىلەن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ھازىرقى ئوبلاستلىق ياشلار كومىتېتىنىڭ ئورنى). بۇ بىنانىڭ قۇرۇلۇشى ئۇچۇنمۇ ھاكىمبەگ خوجا ئۆز نوپۇزى بىلەن چوڭ ياردەم كۆرسەتتى.

9. پەنجىم غولىدىن كېلىدىغان پىلىچى سۇيى شېڭ شىسەي دەۋرىگىچە ئايرودروم، تاللىقلاردىكى ساي بىلەن ئېقىپ كېلىپ غۇلجا شەھىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتۈپ، ساي قۇيۇلۇشى دېگەن يەردە ئىلى دەرياسىغا قوشۇلۇپ كېتەتتى. ئەتىيازدا كەلكۇن كەلگەن مەزگىلدە، ئات، ھارۋا، ئادەملەر ئۆتەلمەي، يېڭى شەھەر (نوۋى گورت — يېڭى شەھەر) بىلەن كونا شەھەر ئارىلىقى ئۇزۇلۇپ قالاتتى. بۇ چاغدىكى ئىلىنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي ئەمەلدارى چۇزوڭچىڭ جياڭجۇننىڭ ھاكىمبەگكە قىلغان تەكلىپىگە بىنائەن، شەھەر خەلقى ۋە يېزىلاردىكى دېھقانلاردىن ياغاچ، شاخ - پاخال، تاش، ئەمگەك كۈچى ۋە پۇل ياردەم ئېلىپ، پىلىچى سۇيىگە دامبا (توسما) ياسىلىپ، ئاقتۇپە سېيىغا بۇرالىدى. بۇنىڭ بىلەن سۇ ئاپىتى تۇغىتىلىپ، ئايرودرومدىن ئىلى دەرياسىغىچە بولغان ساي ئورنى ۋە بوش يەرلەرگە مەھەللە، قۇرۇلۇشلار سېلىنىپ، شەھەر دائىرىسى كېڭەيدى.

10. ھاكىمبەگ خوجا ياڭ زىڭشىن، جىڭ شۇرىن ھاكىمدىيىتى دەۋرىدىن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغىچە بولغان يىللاردا ئاق-ئۆستەڭنى بۇاستە باشقۇرۇپ، ھەر يىلى لىڭكۇدا (قاش دەريا-سى بويىدىكى ئۆستەڭ ئاغزىدا) 2 - 3 ئاي يېتىپ ئۆستەڭ بىخەتەرلىكى، كېڭەيتىش، تازىلاش ۋە توما ئۆلچەملىرىنى باشقۇ-رۇپ، كەڭ يېزا دېھقانلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى ئىلگىرى سۈ-رۈشتە كۈچ چىقاردى.

11. ناغرا خۇشنىزات گۇڭ دەۋرىدىن باشلاپ ھاكىمبەگ خوجا دەۋرىگە كەلگۈچە ئوردا ئىختىيارىدا بولۇپ، ھېيت - ئايەم-لەردە ئوردا دەرۋازىسى ئۇستىدە چېلىناتتى ۋە ساقلىناتتى. 1934 - يىلدىن باشلاپ ھاكىمبەگ خوجا ناغرىنى خەلق ئىختىيا-رىغا ئۆتكۈزدى. مەلۇم ۋاقىتلارغىچە ئىلى بەيتۇللا مەسچىتىنىڭ پەشتىقى ئۇستىدە، كېيىنكى چاغدا مەخسۇس ياسالغان ناغرىخانىدا چېلىنىدىغان بولدى.

ھاكىمبەگ خوجا 1937 - يىلى شۇ چاغدا ئۆلكىلىك ھۆكۈ-مەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇپ تۇرۇۋاتقان خوجا نىياز ھاجىنىڭ ئەلچىلەر ئارقىلىق قىلغان تەكلىپىگە بىنائەن قىزى گۆھەر بانۇم-نى خوجا نىياز ھاجىنىڭ ئوغلى سەئىدۇللا ئەپەندىگە چۈ سىلىگ-نىڭ ئىگىدارچىلىقىدا ھەشەمەتلىك توي قىلىپ ئۇزاتتى.

شېڭ شىسەي تەختكە چىقىپ ئاز كۈندىن كېيىنلا بىر تۇر-كۈم ۋەكىللەر ئۆمىكى ئارقىلىق خەنزۇچە خەت ئويۇلغان «سىز-نىڭ ياردەمگىز ھامان يادلىنىدۇ» دېگەن مەزمۇندىكى لەۋھەنى ئەۋەتىپ، ھاكىمبەگ خوجىنىڭ قوراسى ئىچىدىكى ئۆينىڭ ئىشىكىگە ئېسىپ تەقدىرلەيدۇ.

1944 - يىلى 11 - ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى تەسىس قىلىندى، ھاكىمبەگ خوجا بۇ ئىنقىلابنى قوللىغانلىقى ئۈچۈن مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ تەيىنلەندى. 1946 - يىلى ئۇچ

ژىلايەت ژاقىتلىق ھۆكۈمىتى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن 11 ماددىلىق بىتىمنى ئىمزالىدى، ئىلى ژىلايەت بولدى. بۇ چاغدا ھاكىمبەگ خوجا ئىلى ژىلايىتىنىڭ ژالىسى بولۇپ بېكىتىلىش بىلەن، ئازادلىققىچە ۋە ئازادلىقتىن كېيىن بىر يىل ژالى بولۇپ تۇردى.

1949 ـ يىلى 10 ـ ئايدا دۆلىتىمىز ئازاد بولۇپ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. بېيجىڭدا ئېچىلغان 1 ـ نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى يىغىنىغا ئۇچ ژىلايەت نامىدىن 2 ـ قېتىم ۋەكىل بولۇپ قاتناشقان سەيپىدىن ئەزىزى، ئالىمجانلار ئىلىغا كېلىپ خۇشخەۋەر يەتكۈزدى. ئارقىدىنلا لۇ گۇاڭخەن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ مەلۇم قىسمىنى باشلاپ غۇلجىغا كەلدى. بۇ چاغدا ھاكىمبەگ خوجا ژالى بولۇپ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى تەبرىكلىدى ۋە قىزغىن قوللىدى. 1950 ـ يىلى ھاكىمبەگ خوجا ياشىنىپ قالغانلىقى سەۋەبىدىن ژالىلىق ئورنىدىن چېكىندى، ئورنىغا 4 ـ ئوغلى قېيۇمبەگ خوجا ژالى بولۇپ تەيىنلەندى.

ھاكىمبەگ خوجا ژالىلىقتىن چېكىنگەندىن كېيىنمۇ، ھۆكۈمەت، يۇرت ـ جاماەتچىلىك ئىشىدىن قول ئۈزمىدى. «خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىدىن ھال سوراش»، «ئامبرىكىغا قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش» مۇناسىۋىتى بىلەن قۇرۇلغان ھەر ئىككىلا ھەيئەت رەئىسلىكىنى ئۈستىگە ئېلىپ، ئىلى خەلقى نامىدىن كۆپ مىقداردا ياردەم توپلاپ تەقدىم قىلىش ئىشىنى بېجىردى. ئۆزىنىڭ ئولتۇرۇپ كېلىۋاتقان قورۇ ـ جايىنى (ھازىرقى ئوبلاستلىق تەپتىش مەھكىمىسى بار قورا) ھۆكۈمەتكە تەقدىم قىلدى.

1951 ـ يىلى ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ۋە زومىگەرلىككە

قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى داغدۇغىلىق باشلاندى. غۇلجا ناھىيىلىك پارتىيە كومىتېتى تەرىپىدىن چاقىرىلغان ھەر مىللەت ھالىلىق زاتلىرىغا مەسئۇل خادىم پارتىيىمىزنىڭ سىنىپ ۋە سىنىپ ئايرىش مەسىلىسى توغرىسىدا كەڭ چۈشەنچە بەردى. مەزكۇر يىغىنغا ھاكىمبەگ خوجىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن چوڭ ئوغلى پاشا خوجا (نۇرنىجات) قاتناشتى. يىغىن ئاخىرلاشقاندا، يىغىن مەسئۇلى پاشا خوجىنى ئالاھىدە ئايرىپ ئېلىپ قېلىپ، ھۆكۈمەتنىڭ تەكشۈرۈپ ـ تەنقىد قىلىشىچە، ھاكىمبەگ خوجىنىڭ يەر ئىجارىگە بېرىشى ئۆلچەمگە مۇۋاپىق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش بىلەن، دادىسى ھاكىمبەگ خوجىنىڭ خاتىرجەم بولۇشىنى جېكىلىدى. كۆپ ئۆتمەي، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ۋە زومىگەرلىككە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى رەسمىي باشلاندى. ھاكىمبەگ خوجا ئىجارە ھەققى ئۈچۈن ئۆزىدە بار بولغان ئاشلىق، نەق پۇل ۋە ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ ئالتۇن زىننەت بۇيۇملىرىنى تاپشۇرۇشقا باشلىدى. كېيىن ئىلى ژىلايەتلىك پارتكوم رەھبەرلىرى ھاكىمبەگ خوجىدىن ئىجارە ھەققى كەچۈرۈم قىلىنغانلىقىنى بىلدۈردى.

1951 ـ يىلى غۇلجا شەھىرىدە 1 ـ قېتىملىق كەمبەغەل دېھقانلار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. ھاكىمبەگ خوجا 40 قا يېقىن ھەر مىللەت زاتلىرىنى ئۆيىگە تەكلىپ قىلىپ، مەزكۇر قۇرۇلتاينى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش بىلەن، شۇ چاغدا غۇلجا شەھىرىدە بار بولغان بالىنتسىنىڭ خەلقنىڭ ئېھتىياجىدىن چىقالمايۋاتقانلىقىنى ئېيتىپ، 400 كارۋاتلىق بىر بالىنتسا ياستىپ تەقدىم قىلىپ، بۇنىڭ بىلەن تۇنجى قېتىم ئېچىلغان كەمبەغەل دېھقانلار قۇرۇلتىيىنى قوللاپ خۇشخەۋەر يەتكۈزۈشنى تەكلىپ قىلدى. تەكلىپ قىلىنغان زاتلار بۇ تەكلىپنى سەممىي قوبۇل قىلىشتى. شۇ يەردىلا ھەر مىللەت مۇتىۋەرلىرىدىن 12 كىشىلىك

ھەيئەت تۈزۈلدى. ئارقىدىنلا ھاكىمبەگ خوجا بالىنتسا ئۇچۇن، ئۆزىگە تەۋە مەشھۇر گۈلشەنباغنى تەقدىم قىلدى. قالغانلارنىڭ ئالدى 500 دىن 200 گىچە قوي ئاتاشتى. ھەيئەت بالىنتسا ئۇچۇن كېتىدىغان خامچوتنى تەييارلاشقا ۋەدىلىشىپ تارقالدى ۋە ھەيئەت ۋەكىللىرى يازما لەۋھە تەييارلاپ، قۇرۇلتاي ئېچىلىۋاتقان ئورۇنغا بېرىپ خۇشخەۋەر يەتكۈزدى (تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇ ياخشى تەشەببۇس ئىجرا بولماي قالدى).

كۆپ ۋاقىت ئۆتمەي، ھاكىمبەگ خوجا ئۆلكىلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ھەيئەت ئەزالىقىغا تەينىلەندى. ئۇنىڭ ئوغلى قېيۇمبەگ ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ۋالىلىقىدىن يۆتكىلىپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزالىقى ھەم ئۆلكىلىك سانائەت نازارىتىنىڭ نازىرلىقىغا بەلگىلىنىپ ئۈرۈمچىدە تۇردى. 1955 - يىلى 21 - ئاپرېل كۈنى قېيۇمبەگ ۋاپات بولدى. ھاكىمبەگ خوجا 1952 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۈرۈمچىگە يۆتكەلگەن بولۇپ، قېيۇمبەگنىڭ ۋاپاتى بىلەن ئۇمۇ 1955 - يىلى غۇلجىغا قايتىپ كېلىپ 1957 - يىلى 8 - ماي كۈنى 86 يېشىدا ۋاپات بولدى. ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ يېنىغا — ئالتۇنلۇققا دەپنە قىلىندى.

ھاكىمبەگ خوجا ئۆزىنىڭ ئۈزۈن يىل ئىگىلەپ كەلگەن خىزمەت ئورنىنى ساقلاش جەريانىدا كۆپلىگەن كىشىلەرنىڭ ھاكىمبەگلىك ئورنىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇنۇشتەك ئەھۋاللارغا دۇچار بولغان. بىز شۇلاردىن بىرىنى ئەسلەش بىلەن كۇپايىلىنىمىز.

1900 - يىللاردىن كېيىن، چارىزمىيە ئىلىدىكى پۇقرالىرىنى باشقۇرۇش ئۇچۇن، نۆۋەت بىلەن بىر قانچە ئاقساقاللارنى تەكلىگەن. شۇلاردىن بىرى نۇراخۇن ئاقساقال ئىدى. بۇ كىشى چارىزمىيە پۇقراسى بولۇپ، ھاكىمبەگلىكنى ئۆزى قولغا كەلتۈرۈش مۇمكىن بولمىغانلىقتىن يەرلىكلەردىن (جۈمۈگو پۇقرالىرى

ئىچىدىن) ئاقساقالنىڭ يولىورۇقى ۋە كۆرسەتمىسى بويىچە ئىش بېجىرىدىغان ئىسلامىيۇزلىك سېستىما شاڭيۇنى ھاكىمبەگ قىلماقچى بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۇن 1912 - يىلى (تەخمىنەن) ئىلىنىڭ چوڭ ئەئلىمى موللامەنسۇر ئەئلەم، مۇپتى نىزامىدىن ئاخۇن باشلىق مۆتىۋەرلەردىن 100 گە يېقىن كىشىنى ئەتە ھېيت دېگەن كۇنى ئۆز ئۆيىگە چاقىرىدۇ. بۇلارغا چوڭ زىياپەت بېرىپ ھەر بىرىگە تون كىيگۈزىدۇ. سېستىما شاڭيۇنى ھاكىمبەگلىككە تەينەلەشنى ئېيتىپ، ئۆزى ياساتقان مەسچىت (نۇراخۇن ئاقساقال مەسچىتى)[37]دە ئەتىدىن باشلاپ ھېيت ناغرىسى چېلىنىش بىلەن تەڭ، ئادەت بويىچە ھەر ۋاقىتتىكىدەك ھاكىمبەگ خوجىنى ھېيت نامىزىغا ئېلىپ كېلىش ئۈچۇن ئوردىغا بارماي، توپتوغرا نۇراخۇن ئاقساقالنىڭ ئۆيىگە كېلىپ سېستىما شاڭيۇنى ھېيت نامىزىغا ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. كەلگەنلەر ماقۇل بولۇشۇپ قايتىشىدۇ. تاڭ ئېتىش بىلەن بىرمۇ كىشى بۇ يەرگە كەلمەي توپتوغرا ھاكىمبەگ خوجا ئوردىسىغا بېرىپ، ئادەتتىكىدەك رەسمىي قائىدە بويىچە ئاتلاندۇرۇپ مەدرىسكە ئېلىپ كېلىدۇ. نامازدىن كېيىن ئوردىغا يەتكۈزۈپ قويىدۇ. نۇراخۇن ئاقساقال، سېستىما شاڭيۇلار تون كىيگۈزگەن كىشىلەر كەلمىگەنلىكى ئۈچۇن ھېيت نامىزىغىمۇ بارالماي ۋە ھاكىمبەگلىكنىمۇ ئالالماي شەرمەندە بولىدۇ. شۇ چاغدىن باشلاپ ناغرا ئىككى ئورۇندا چېلىنىشقا باشلايدۇ.

ھاكىمبەگ خوجىنىڭ ھاياتىغا بىرقانچە قېتىم قاتتىق ئۆلۈم خەۋپى كېلىدۇ. بۇ مەزگىللەردە قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ تەلەپۇە يارەملىرى بىلەن ئۇ ئامان قالىدۇ. شۇلاردىن بىرى: 1934 - يىلى ئىلىدىكى توپىلاڭچىلار ھاكىمبەگ خوجىنى ئوردىسىدىن باغلاپ چىقىپ، قوراللىق توپىدەڭ تەرەپكە ئېلىپ مېڭىپ، خەن-

ـزۇ بازىرىغا كەلگەندە شۇ ئەتراپتىكى پۇتۇن خەنزۇ خەلقىنىڭ قارشىلىقى ۋە قەتئىي تەلەپ قىلىشى بىلەن ئىلاجسىز قويۇپ بېرىشكە ۋە ئوردىغا يەتكۈزۈپ قويۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. خەنزۇ خەلقىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۇ ئامان قالىدۇ.

ھاكىمبەگ خوجىنىڭ نۇرنىسا ھېكىم ئاغىچىدىن چوڭ پاشا (نۇر نىجات) قاتارلىق ئۇچ ئوغۇل، ئالتۇن خېنىم، پاشا خېنىم قاتارلىق ئىككى قىزى بولغان. نۇرنىسا ھېكىم ئاغىچا ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئالغان رەھىمەخان ئاغىچىدىن قېيۇمبەگ ۋە ئىككى قىز، 3 ـ ئايالىدىن مىرزاتخان قاتارلىق پەرزەنتلىرى بار ئىدى.

چوڭ پاشا (نۇرنىجات) فېئودال بالىسى بولسىمۇ، ئۆمۈر بويى ئانقا مىنمەي، ھارۇنغا چۈشمەي، ئامما بىلەن ياخشى مۇنا-سىۋەتتە بولۇپ، 1962 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ××ـ يېشىدا دۇنيادىن ئۆتتى. يەر ئىسلاھاتى مەزگىللىرىدە ھېچقانداق زەربە بېرىلمىدى، قالپاقمۇ كىيگۈزۈلمىدى ۋە كەمبەغەل دېھقان-لارنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشتى. ھازىرمۇ ئۇلارنىڭ ھىمايىسى ۋە غەمخورلۇقىغا ئىگە. پارتىيىمىزنىڭ چوڭ پاشا خوجىغا بولغان مۇئامىلىسى ۋە غەمخورلۇقىدىن ھۆكۈمىتىمىزنىڭ «بىرمۇ ياخشى ئادەمگە ئۆزال قىلماسلىق» دېگەن سىياسىتى ئەمەلىيەتتە كۆرۈ-لۈپ، كەڭ ئاممىغا نۇرغۇن روھلاندۇرغۇچى ئامىل بولۇپ تونۇل-دى.

پاشا خوجا مەشھۇر خەتتات (ھۆسنىخەتچى)، رەسسام ئى-دى. پاشا خوجىنىڭ خىزىرخان، سېيىتخان، خوجىخان، ئەزىز-خان ھەم ئەزىمخان ئاتلىق ئوغۇللىرى بولۇپ، ھەممىسى خىزمەت-تە بولۇش بىلەن بىللە ئىلىم ئەھلىلىرىدۇر. خوجىخان شىنجاڭ سانائەت ئىنستىتۇتىنىڭ دوتسېنتى (ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپ-

تونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئا-ۋىن مۇدىرى ـــ م). چوڭ پاشا ۋاپات بولغانغا قەدەر ئىلى ئوبلاستلىق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى تەركىبىدە ۋەتەنپەرۋەر زاتلار قاتارىدا ئىشلەپ كەلدى.

ئوتتۇرانچى پاشا 1945 ـ يىلى ھاكىمبەگ خوجا ھايات ۋاقتىدىلا ۋاپات بولغان ئىدى.

كىچىك پاشا (ئەكرەمخان) شېكىل شىسەي، گومىنداڭ دەۋر-لىرىدە ناھىيىلىك ئاشلىق ساقچا، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدە بانكا مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن. ئازادلىقتىن كېيىنمۇ بانكا مۇدە-رى بولۇپ ئىشلىدى. 1983 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ۋاپات بولدى. ئۇ، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي مەسلىھەت كېڭە-شىنىڭ ئەزاسى ئىدى. ئۇنىڭ ئەكبەرخان ئاتلىق ئوغلى بار. ئۇ دۆلەت كادىرى.

يۇقىرىدىكى تولۇق بولمىغان خاتىرىلەردىن ئىلى گۇڭ-بەگلىرىنىڭ تۇنجى ئاتىسى ئىمىن ۋاڭدىن زامانىمىزدا ئۆتكەن نۇرنىسا ھېكىم ئاغىچا، غىياسىدىن ھاكىمبەگ خوجا ۋە بۇلارنىڭ بالىلىرىغىچە 10 ئەۋلاد، 220 يىلدەك ۋاقىتنىڭ ئۆتكەنلىكىنى قىسمەن بولسىمۇ ئەسلەپ ئۆتتۇق. بۇ ئائىلىنىڭ رايونىمىز بويى-چە سانى ئاز بولغان ھەم ئۇزۇلمەي مەنسەپ، مەرتىۋە ۋە ئىمتى-يازغا ئىگە بولۇپ كەلگەن ئائىلىلەرنىڭ بىرى ئىكەنلىكىدە شەك يوق. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ۋەتىنىمىزنىڭ ئەڭ غەربىي چېگرىسى-دىكى، ئۆز ۋاقتىدا پىيادە ياكى ئاتلىق ئۇ چېتىدىن بۇ چېتىگىچە نەچچە كۈنلەردە ئاران بېسىپ بولىدىغان كەڭ ئىلى ۋادىسىنىڭ بۇگۈنكى شۆھرەتلىك ۋادىغا ئايلاندۇرۇلۇشى ۋە ئىتتىپاقلاشقان كۆپ مىللەتلىك ماكان بولۇشىغا بۇ ئائىلىنىڭ قىسمەن بولسىمۇ ئەجرى ـ ئەقىدىسى بار دەپ قىياس قىلىمىز.

بىر ئائىلىنىڭ دۆلەت تۈزۈمى ۋە سىياسىتى ئوخشاش بولمىغان، بەلكى بىر - بىرى بىلەن ئاسمان - زېمىن پەرق قىلىدىغان بىرقانچە ھاكىمىيەتلەرنىڭ دەۋرىدە سەپتىن چۈشۈپ قالماي، ئۇزاق ۋاقىت مەلۇم ھوقۇق ۋە ئورۇنغا ئىگە بولۇپ كېلىشى ناھايىتى ئاز ئۇچرايدىغان ئەھۋاللاردىندۇر. شۇنداقلا، شۇنچە ئۇزۇن ۋاقىت ھوقۇق، ئىمتىياز بىلەن كەلگەن بۇ ئائىلىنىڭ توپلىغان، يىغقان ئىقتىسادىي بايلىقلىرىغا نەزەر سالغىنىمىزدا، بۇ ئائىلىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا خالىقتىن ھەدىيە قىلىپ بەرگەن يەر - سۇدىن ۋە كېيىنكى كۈنلەردە قۇراشتۇرغان ئاز - تولا چارۋىدىن باشقا، ئىچكى - تاشقى بايلىققا ئىگە ئەمەسلىكى ئۆز ھوقۇق ۋە ئىمتىيازلىرىدىن تولۇق پايدىلانمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. خۇددى مۇشۇ ئائىلىگە ئوخشاش ھوقۇق، ئىمتىيازلارغا ئىگە بولۇپ كەلگەن قۇمۇل، لۇكچۇن ۋاڭ ئەۋلادلىرىنىڭ توپلىغان ھەر خىل بايلىقلىرى، ھەشەمەتلىك ئۆي - ئىمارەت، باغۋاران، چارۋا - مال، ئالتۇن - كۈمۈشلىرىگە سېلىشتۇرغاندا، بۇلار ئىگە بولغان نەرسىلەر يوقنىڭ ھېسابىدۇر. ئالدىمىزدىن ئۆتكەن ۋە ئۆزىمىز خەۋەردار بولغان، مەلۇم مەزگىل بىرەر خىزمەت ۋە ھوقۇققا ئىگە بولغان مەنسەپدار ئائىلىلەرنىڭ تەئەللۇقاتلىرىغا نىسبەتەن تېخىمۇ ئەرزىمەستۇر.

ئىلى گۈڭ - بەگلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ مەنسەپ، مەرتىۋە، راھەت - پاراغەتلىك چاغلار ۋە پاراكەندىچىلىك، ئېغىر ئوقۇبەتلەرگە گىرىپتار بولغان مەزگىللەردىمۇ ۋەتەندىن ۋاز كەچمەي، ۋەتەنگە مۇھەببەت باغلاپ، ئۆز ئانا ماكانلىرىدا مۇقىم ئولتۇرۇپ كېلىشى، بۇلارنىڭ بۇيۇك جۇڭخۇانى باشپانا قىلىپ كەلگەن ۋەتەنپەرۋەر جەمەت ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىزاھات:

① ئامبال — مانجۇچە ئەنبەن سۆزىنىڭ ئاتىلىشى بولۇپ، ئەنبەن — باشلامچى بەگ - لىكرۇي مەنىسىدە.

② «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 148 - جىلد، 6 - ، 7 - بەت.

③ «ئىلى مۇزەپپانىڭ شەھەر بولۇپ ئاباد بولغانى ھەققىدە» قوليازما. ئاپتورى: پاكزاتخان خوجا ساھىپزاتبەگ ئوغلى.

④ «ئىلىدا تەرىقەتكە ئائىت خاتىرىلەر»، قوليازما. ئاپتورى ياقۇپ ئاخۇن كىچىك (قۇتلۇقار ئاخۇن)، سېپىل خارابىسى ھازىرمۇ بار.

⑤ «غەربىي زېمىندىكى ئىشلار» دېگەن كىتابتىن.

⑥ «غەربىي زېمىندىكى ئىشلار» دېگەن كىتابتىن.

⑦ «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 738 - جىلد، 19- بەت.

⑧ «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 642 - جىلد، 23- بەت.

⑨ «چىنۋاڭ» چىن تۇققان مەنىسىدە بولۇپ، خانغا سادىق، يېقىن بولغانلىقتىن بۇ نامغا ئىگە بولغان.

⑪ «شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلىنىڭ 1983- يىل 3 - سانىدىكى «سۇلايمان ۋاڭ مۇنارىسى» ناملىق ماقالىدىن.

⑫ شىمالدىكى 6 تاغ غولى: سۇپتاي، بوروسۇن، بۆلۈكەي، جىرغىلاڭ، بايتوقاي ھەم پىلىچى غوللىرى. جەنۇبتىكى 3 تاغ غولى: قاينۇق، خۇنخاي ھەم كەتمەن غوللىرى (كەتمەن ھازىر 7 سۇ تەۋەسىدە).

⑬ «شورا ژۇرنىلى» 1910 ـ يىل 18 ـ سانىدىكى «ئىلى سۇلتانلىقى ۋە تارانچىلار» دېگەن ماقالىدىن ھەم پاكزاتخان خوجا يازمىسىدىن.

⑭ «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 642 ـ جىلد، 23ـ بەت.

⑮ مەزكۇر يانچىلارنى پاكزاتخان خوجا خاتىرىسىدە «ئىمىن خوجا، مۇساگۇڭلار ئۇچتۇرپاننى تىنچلاندۇرغاندا تۇرپانغا ئېلىپ چىقىپ كەتكەن. تۇرپاندا بۇلارنى خوجىنىڭ ئادەملىرى» دەيتتى دەپ يازىدۇ.

⑯ «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 760 ـ جىلد، 9 ـ بەت.

⑰ «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 468 ـ جىلد، 16ـ بەت.

⑱ «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 468 ـ جىلد، 16ـ بەت.

⑲ قولىيازما موللا ناسىر ئەئلەم خوجا بەردى مۇھىتىپ ئوغلىنىڭ.

⑳ بەزىلەر «كۇرەگە ھوسۇل يەتكۇزۇش ئۇچۇن، جىياڭجۇن مەھكىمىسى سالدۇرغان» دەيدۇ. ئۇ ساڭلار كۇرە ھەم بايانداپدا.

㉑ «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 804 ـ جىلد، 35ـ بەت.

㉒ ئىمىنجان باۋۇدۇن «ئىلى تارىخى» ھەم پاكزاتخان خوجا قولىيازمىلىرىدىن.

㉓ «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 1119 ـ جىلد، 7ـ بەت.

㉔ «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 1358 ـ جىلد، 12ـ

بەت.

㉕ «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 148 ـ جىلد، 6 ـ، 7 ـ بەتلەر.

㉖ «ئۇيغۇر تارىخي ماتېرىياللىرى ئوچېركىلىرى» 2 ـ جىلد، 428 ـ بەت.

㉗ غۇلجا شەھەر 1 ـ رايون 6 ـ ئاساسي قاتلام «ئەركىن كوچا، 19 ـ قورا» ئەسلىدە خانىقا.

㉘ كۆرمە — يەڭسىز، قىسقا، ئىككى چىتى يىرىق، دۇگىلەك گۇللۇك تاۋار چاپان.

㉙ «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 93 ـ جىلد، 16 ـ بەت.

㉚ نۇرغۇن رىۋايەتلەردە مېھرىبانۇمنىڭ يولدىشىنى ئىمىن ژاڭ ھەم شاسىلىم ژاڭ دەپ كۆرسىتىدۇ.

㉛ غالجات، كەتمەنلەر ئىلىغا تەۋە ئىدى.

㉜ موللا بىلالنىڭ «غازات دەرمۇلكى چىن» دېگەن ئەسىرىدىن.

㉝ «چىڭ ئوردىسى خاتىرىلىرى» 147 ـ جىلد، 21 ـ بەت.

㉞ بوۋاق خوجا 1892 ـ يىلى 39 يېشىدا ۋاپات بولدى. بۇ ئېنىق. مەزەمزات ۋاپات بولغان ۋاقىت 1866 ـ يىلى بولۇپ، بۇنى ئىناۋەتكە ئالغاندا، بوۋاق خوجا 22 ياشتا بولۇپ قالىدۇ. كۇيئوغلى غىياسىدىن 1871 ـ يىلى تۇغۇلغان. بوۋاق خوجا ۋاپاتىدا ئۇ 21 ياشتا بولۇپ، نىكاھلىنىپ بولغان. مەزەمزات 1853 ـ يىلى ئىلياسخان تۇغۇلغاندا يايلاقتا بولۇپ، ئوۋغا چىقىپ كەتكەن. ئۇ كەلگۈچە ئات قويماي بوۋاق خوجا دېيىشكەن. كېيىن بۇنى ئۆلۇم ۋاقتىغا ئالماشتۇرۇۋالغان.

㉟ بەزىلەر «سىدىق شاڭيۇنىڭ ھېكىملىقتىن تاماسى بولغاڭ-لىقتىن شۇنداق قىلغان» دەيدۇ.

㊱ مەسچىت نۇراخۇن ئاقساقال نامىدا بولسىمۇ خىراجىتى كۆپچىلىكتىن ئىدى.

(ئىلى تارىخ ماتېرىياللىرى» 1 - توپلامدىن ئېلىندى)

قەشقەر ھاكىمبېگى زوھۇرىدىن ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيىتى - سەنئىتىكە قوشقان تۆھپىلىرى

ئەشرەپ ئابدۇللا

قەشقەر ھاكىمبېگى زوھۇرىدىن تۇرپان ۋاڭلىرىنىڭ ئەۋلادىدىن بولۇپ، 19 - ئەسىرنىڭ 30 - ، 40 - يىللىرىدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەينلىشى بىلەن قەشقەرگە ھاكىمبەگ بولۇپ، قەشقەرنىڭ يەرلىك ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى تا 1847 - يىللارغىچە يۈرگۈزدى ھەم بۇ جەريانداا قەشقەرنىڭ تۇرلۇك ئىشلىرىغا، جۈملىدىن مەدەنىيەت - سەنئەتنىڭ گۈللىنىشىگە ئالاھىدە تۆھپە قوشتى. ئۇنىڭ ئەجدادلىرىدىن ئىمىن ۋاڭ، ئىسكەندەر ۋاڭ، پەرىدۇن ۋاڭ، ئەفرىدۇن ۋاڭ قاتارلىق كىشىلەر 1759 - يىلدىن 1825 - يىلغىچە تۇرپان بىلەن قەشقەرنىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى تۇتتى. قەشقەرنىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈش نۆۋىتى مۇھەممەد سەئىد ۋاڭغا كەلگەندە، 1826 - يىلى قەشقەردە جاھانگىر خوجا توپلىڭى يۈز بەردى. بۇ چاغدا زوھۇرىدىن قەشقەردىن چىقىپ كېتىپ، ئالدى بىلەن ئۆزبېكىستاننىڭ ئوش دېگەن يېرىگە باردى. ئاندىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى داڭلىق مەدەنىيەت مەركەزلىرى بولغان بۇخارا، سەمەرقەند، قوقەند، ئۆرە تۆپە قاتارلىق جايلارغا باردى. بۇ يەرلەردە شەھەر قۇرۇلۇشىنى، مەدەنىيەت

ئىزلىرىنى، مەشھۇر مازارلارنى كۆردى ۋە زىيارەت قىلدى. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەپىرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، يۇلتۇز ئارقىلىق چۆچەككە قايتىپ كەلدى. ئاندىن ئىلى جياڭجۇن مەھكىمىسىنىڭ تەيىنلىشى بىلەن 1830 - يىلى قەشقەرگە ھاكىمبەگ بولۇپ باردى. شۇنداق قىلىپ 1826 - يىلى قەشقەردىن چىقىپ كەتكەن زوھۇرىددىن تۆت يىل جاھان كېزىپ، يەنە قەشقەرگە بېرىپ، قەشقەرنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىيەت ئىشلىرىنى تۇتۇپ ئىشلىدى.

ئۇ ئەسلىدە سىستېمىلىق تەربىيە كۆرگەن، نۇرغۇن ئىجتىمائىي خىزمەتلەرگە قاتناشقان، تۇرپان، قەشقەردىن باشقا ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق جايلارنى كېزىپ كۆپنى كۆرگەن، كۆپنى ئاڭلىغان بولغاچقا، نەزەر دائىرىسى زور دەرىجىدە كېڭەيگەنىدى. شۇڭا ئۇ قەشقەردە نۇرغۇنلىغان چارە - تەدبىرلەرنى يولغا قويۇپ، پائال ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، قەشقەر رايونىنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىيەت، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىنى يۈكسەلدۈردى. ئۇنىڭ بۇنداق يۈكسىلىشلەرنى بارلىققا كەلتۈرەلىشىدە تۆۋەندىكىدەك ئوبيېكتىپ سەۋەبلەر مەۋجۇت ئىدى.

زوھۇرىددىن ھاكىمبەگ ھوقۇق تۇتقان مەزگىللەردە، چىڭ سۇلالىسى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتىدە مۇقىملىق ئورنىتىلغاچقا قەشقەرنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي كەيپىياتى بىر مەزگىل مۇقىم بولدى. يەنە بىر جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇزۇن تارىخقا، قەدىمىي مەدەنىيەتكە ئىگە قەشقەر شەھىرىگە كۆپلىگەن ئالىملار، زىيالىلار، ئەدىبلەر، شائىرلار، ھۆنەرۋەن، سودىگەرلەر توپلاشقانىدى. ئەل - يۇرتنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىنى ئۆز زامانىسىگە يارىشا يۈكسەلدۈرۈشتەك زۆرۈرىيەت

ۋە ئىجتىمائىي جەمئىيەت كەيپىياتى، زوھۇرىددىننىڭ ئالدىدا مۇھىم مەسىلە بولۇپ تۇراتتى.

ئۇنىڭدىن باشقا، يېپەك يولى مەدەنىيىتى ۋە نۇرغۇن ئالىي بىلىم يۇرتلىرىغا ئىگە بولغان قەشقەرنىڭ مەدەنىيەت ھاۋاسى، زوھۇرىددىن ھاكىمبەگكە تەسىر قىلماي قالمىدى. ئۇ قەشقەرگە ھاكىمبەگ بولغاندىن كېيىن ئالىم، ئۆلىمالار، زىيالىيلار، تالىبچىلار، سەنئەتكارلار، يازغۇچى - شائىرلار بىلەن تونۇشتى. ئۇلارنى ئوردىغا كۆپلەپ تەكلىپ قىلىپ، قەشقەرنىڭ جەمئىيەت، مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات ئىشلىرى ئۈستىدە كەڭ - كۇشادە سۆھبەت ئۆتكۈزدى. ئۆزى جەمئىيەتكە، خەلققە توغرا يېتەكچىلىك قىلىش ئۈچۈن ئۇلاردىن كۆپلىگەن مەسلىھەتلەرنى ئالدى، مەسلىھەتلىرىگە ھۆرمەت قىلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىگىلىگەن بىلىملىرى، ئالىملارنىڭ مەسلىھەتلىرى، ھاسىل قىلغان تەجرىبىلىرى ئاساسىدا، ئۆزى ياشاۋاتقان جەمئىيەت ئۈستىدە چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق ئويلاندى.

شۇڭا ئۇ قەشقەرنىڭ سىياسىي، مەمۇرىي ئىشلىرىغىلا كۆڭۈل بۆلۈپ قالماستىن، يەنە قەشقەرنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىغا، ئىقتىسادى قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا، مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. نەتىجىدە ئۇ، ئەل - يۇرتنىڭ ماددى ۋە مەنىۋىي مەدەنىيەت ئىشلىرىنى يۈكسەلدۈرۈش زۆرۈرىيىتى بىلەن بىر قېتىمدا ھۆكۈمدارلىدىن مەرىپەتنى سۆيىدىغان، مەدەنىيەتكە ئىنتىلىدىغان خەلققە ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بېرىدىغان، بىلىملىك ئەمەلدار سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، 19 - ئەسىردىكى قەشقەرنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتى تارىخىدا، مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرى تارىخىدا تۆۋەندىكىدەك ئەھمىيەتلىك تۆھپىلەرنى قالدۇردى.

1) زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ئەسلىدە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈ-
مىتى تەرىپىدىن قەشقەرنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا ئە-
ۋەتكەن ئادەمى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى مەمۇرىي ئىش-
لارنى بىرتەرەپ قىلىش، جەمئىيەت تەرتىپىنى ساقلاش ئىدى.
ئەمما ئۇ، مەمۇرىي ئىشلارنى ئىشلەش بىلەن بىرگە، ئىلگىرى
ئۆتكەن ۋاڭلارنىڭ ئىلىم ئىگىلىرىنى بايقاپ، ئۇلارنىڭ ئىقتىدا-
رىنى جارى قىلدۇرۇشقا، ئۇلارنى ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىدىغان ئە-
ئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئوردىدا ئالىم، ئۆلىمالارنى، بىلىم-
لىك، ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى خىزمەتكە قويدى.

زوھۇرىدىننىڭ تۇغقانلىرىدىن ئىسكەندەر ۋاڭمۇ بىلىم ئەھ-
لىلىرىگە ئېتىبار بېرىدىغان كىشى بولغاچقا، قەشقەرنىڭ ھاكە-
مىيەت ھوقۇقىنى يۈرگۈزگەن مەزگىلىدە، ئالىم، شائىر، ئۆلە-
ما مۇھەممەت سادىق قەشقەرىنى ئوردىدا مۇھىم خىزمەتكە قوي-
دى. ئىسكەندەر ۋاڭ ئۆزى ئوقۇمۇشلۇق كىشى بولغاچقا، ئەرەپ-
لەرنىڭ 10 ـ ئەسىردە ئۆتكەن تارىخچىسى تەبەرىنىڭ تۆت تومىلۇق
تارىخىي ئەسىرى «تارىخي تەبەرى»نى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە
قىلىپ چىقىشىنى مۇھەممەت سادىق قەشقەرىگە تاپشۇردى. شۇ-
ڭا قالا ئالىمنى ئىقتىسادىي مەبلەغ ۋە ياخشى خىزمەت شارائىتى
بىلەن تەمىنلىدى. نەتىجىدە ئەرەپ تىلى ئۇستىسى بولغان مۇھەم-
مەت سادىق قەشقەرى بۇ ئەسەرنى تەرجىمە قىلىپ چىققاندىن
كېيىن، ئىلىمنى قەدىرلىگەن ئىسكەندەر ۋاڭغا تەقدىم قىلدى.
ئەسەرنىڭ نامىنى ئىسكەندەر ۋاڭنىڭ نامى بىلەن «تارىخي ئىس-
كەندەر ۋە تامبىنامەئى شاھى» (ئىسكەندەر تارىخي ۋە شەھەر
تامبىنامىسى) دەپ ئاتىدى. مۇھەممەت سادىق قەشقەرى ئىسكەن-
دەر ۋاڭنىڭ يېقىندىن ياردەم بېرىشى ئارقىسىدا، ئۇيغۇر تارىخ-
چىسى ۋە شائىرى مىرزا ھەيدەر كوراگاننىڭ «تارىخي رەشىدى»

ئەسىرىنى پارىس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلدى. يەنە
ئەلىشىر ناۋائىنىڭ «مەجالىسۇن نافائىس» ئەسىرىنى كۆچۈرۈپ
چىقتى.

مۇھەممەت سادىق قەشقەرى يەنە تۇرپانغا تەكلىپ قىلىنىپ،
تۇرپاندىكى ئەفرىدۇن ۋاڭغا مەسلىھەتچى بولۇپ ئىشلىدى. ئۇ بىر
تەرەپتىن ئەفرىدۇن ۋاڭ يارىتىپ بەرگەن ياخشى ئىمكانىيەتلەر-
دىن پايدىلىنىپ، بالا تەربىيىلەش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانسا،
يەنە بىر تەرەپتىن ئىلمىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ «ئەسھا-
بۇلكەف تەزكىرىسى»، «مەھزۇنۇل ئىسلام» ناملىق ئەسەرلىرى-
نى يېزىپ چىقتى. بۇ ئەسەرلىرىنى ئەفرىدۇن ۋاڭغا تەقدىم
قىلدى.

ئەفرىدۇن ۋاڭ ئىسكەندەر ۋاڭنىڭ ئورنىغا قەشقەرگە بارغاڭ-
دا، مۇھەممەت سادىق قەشقەرى قەشقەرگە ئەفرىدۇن ۋاڭ بىلەن
بىللە قايتىتى ۋە ئوردىدا مەھكىمەئى شەرئى قازىلىقىغا تەينىلەڭ-
دى. مۇھەممەت سادىق قەشقەرى بۇ خىزمىتى بىلەن ئەتراپتىكى
يۇرتلارغا تونۇلدى. قەشقەرنىڭ ھاكىمبەگلىك مەنسىپى زوھۇرە-
دىنگە كەلگەندە، قەشقەرنىڭ ئىجتىمائىي، مەدەنىيەت قىياپىتىدە
زور ئۆزگىرىش بولدى. چۈنكى زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ بىلىمگە،
يېڭىلىققا، مەدەنىيەتكە، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشقا بەكرەك ئىن-
تىلىدۇ. ئىلىم ئەھلىلىرىنى بەكرەك قەدىرلەيدۇ. ئۇ جەمئىيەت-
نى ئىلىم ئەھلىلىرى بىلەن تۇزەشنى، باشقۇرۇشنى ياخشى چۈ-
شەنگەچكە، مۇھەممەت سادىق قەشقەرى، ئۆلىما تۇردى شەيخ
ئاخۇنۇم قاتارلىقلارنى ئوردىدا ئەڭ مۇھىم خىزمەتلەرگە قويۇپ
ئۆزىنىڭ بىرقاتار ئىسلاھات ئىشلىرىغا ياردەملەشتۇرۇپ، ئۇلار-
دىن مەسلىھەت ئالدى. ئۇ ئوردىدا «يەر ـ جاي ناملىرىنى بېكە-
تىش ھەيئىتى»نى قۇرۇپ بۇ ھەيئەتكە ئالىم مۇھەممەت سادىق

قەشقىرىنى مەسئۇل قىلدى.

ئۇ مۇھەممەت سادىق قەشقىرى قاتارلىق ئالىم، تارىخچىلار بىلەن بىرلىكتە، قەشقەردىكى نامى ئۇنتۇلۇپ كەتكەن بىر قىسىم قەدىمىي جايلار، مەھەللە، يېزا، كەنتلەرنىڭ نامىنى ئېنىقلاپ، قەدىمكى ناملىرىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. قەشقەر شەھىرىنى كېڭەيتىپ قۇرۇشقا ئۆزى بىۋاستە يېتەكچىلىك قىلدى. شەھەر كوچا ـ يوللىرىنى ئەسلىسىگە ھۆرمەت قىلغان ئاساستا رەتلەپ چىقتى. يېڭىدىن بەرپا قىلغان ئاۋات جايلارغا مەنىلىك ۋە چىرايلىق سۆزلەر بىلەن نام قويدى.

ئۇ شەھەر قۇرۇلۇشى ئىسلاھاتىدا، قەشقەرنىڭ «ئىچكىركى شەھەر» دەپ ئاتالغان ئوتتۇرا ئەسىردىكى ھالىتىنى شىمالدا تۇمەن دەرياسى، جەنۇبتا قىزىل دەرياسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سېپىل بىلەن كېڭەيتىپ قۇرۇش قۇرۇلۇشىنى قىلدى. شەھەر ۋە يېزىلاردىكى باغ ـ ئورمانلارنى ئاسراش ۋە ئۇنى كېڭەيتىش جەھەتتە ئۇنۇملۇك خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. ئۇ كىشىلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ چوڭ ھەم ئۇزۇن ئۆستەڭلەرنى چاپتۇرۇپ، سۇ مەنبەلىرىنى ئاچتى. مۇھەممەت سادىق قەشقەرنىڭ تەكلىپى بىلەن «يېڭىدىن ئېچىلغان بىنەم يەرلەردىن ئۇچ يىلغىچە باج ـ سېلىق ئالماسلىق» ئىسلاھاتىنى يولغا قويدى. نەتىجىدە نۇرغۇن ئىلغان تېرىلغۇ يەرلەر ئېچىلىپ، نۇرغۇن يەرسىز دېھقانلار يەرگە ۋە سۇغا ئىگە قىلىندى. دېمەك، زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ئېتىز ـ ئېرىق قۇرۇلۇشىنى زور دەرىجىدە ياخشىلاپ، دېھقانلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى يۈكىنى يەڭگىللەتتى. بۇ ھەقتە زۆھۇرىدىن ھاكىمبەگ بىلەن زامانداش شائىر نوروز ئاخۇن زىيائى مۇنداق يازىدۇ:

شاھ زوھۇرىدىن سۈلۈي ئامبال قىلىپ شەھىرى بىنا،
ھىممەت ئالغان بۇ شاھقا باركاللا، مەرھابا.

دېمەك، زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ئالىم مۇھەممەت سادىق قەشقىرى قاتارلىقلار بىلەن بىللە قەشقەرنىڭ شەھەر قۇرۇلۇشىنى كېڭەيتىپ ياساش، يېڭى كوچا، يېڭى مەھەللىلەرنى بەرپا قىلىش، باغ ئورمانلارنى كۆپەيتىش، ئېتىز ـ ئېرىق سۇ قۇرۇلۇشىنى ياخشىلاش، يېڭى تېرىلغۇ يەرلەرنى بىنا قىلىش، قەشقەرنىڭ يەر ـ جاي ناملىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، يېڭى بىنا قىلغان جايلارغا ئىسىم قويۇش، باج ـ سېلىق سىياستى قاتارلىق جەھەتلەردە يۈرت ۋە خەلققە پايدىلىق ئىشلارنى قىلىپ بەردى.

2) زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ قەشقەرنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنى قوللاپ، مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن ئىقتىسادىي مەبلەغ سالدى. ئۇ قەشقەرنىڭ تارىختىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مەدەنىي مائارىپ ئىشلىرىنى ئۆز زامانىسىگە يارىشا يۈكسەلدۈرۈش ئۈچۈن ھېيتگاھ جامەسى قاتارلىق مەسچىت، مەدرىسىلەرنى كېڭەيتىپ قۇرۇش ئىشلىرىنى ئىشلىدى. ئەسلىدە ئىسكەندەر ژاڭ بۇ مەسچىتنى ئومۇميۈزلۈك قايتا رېمونت قىلدۇرغان ۋە كۆل كولىتىپ، جىرىم قويدۇرۇپ رەتلىگەن. 1839 ـ يىلى زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ قەشقەر شەھىرىنى كېڭەيتىپ ياساتقاندىن كېيىن، ھېيتگاھ جامەسى شەھەر ئىچىدىكى مەركىزىي مەسچىتكە ئايلانغان. يەنە بىر قېتىم چوڭ رېمونت قىلىنىپ «ھېيتگاھ جامەسى» دەپ ئاتالغان. زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ يەنە قەشقەردە ھېيتگاھ جامەسىگە ئوخشاش كونىراپ كەتكەن مەكتەپ، مەدرىسىلەرنى قايتىدىن رېمونت قىلدۇردى. بەزى مەكتەپلەرنى سالدى. 19 ـ ئەسىردە قەشقەردە بىر خەتتاتلار مەكتىپى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، بۇ مەكتەپتە مەخسۇس ناۋايىنىڭ ئەسەرلىرىنى كۆچۈرۈپ تارقاتقان ھەم ناۋايىنىڭ قەشقەر كوللىياتىنى تۇزۇپ چىققان. بۇ قول يازما ھازىر تاشكەنت ئۆزبېكستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى قول

يازمىلار ئىنىستىتوتىدا ساقلانغان بولۇپ، ئەڭ ئاخىرقى سەھىپە-
سىدە، كاتىپ «ئابدۇرېھىم ئىببىن مۇھەممەت پازىل كاشغەر»
دەپ ئىمزا قويۇلغان. بۇ كوللىيات 19 - ئەسىر قەشقەر ئۇسلۇبى-
غا خاس چوڭ چىرايلىق خەتلەر بىلەن كۆچۈرۈلگەن. بۇ زور
كوللىيات تەركىبىگە ناۋايىنىڭ 18 پارچە ئەسىرى، يەنى ئىككى
دىباچە، «خەزائىنۇل مەئانى»، «مەجالىسۇن نافائىس»، «خەمە-
سە»، «لىسانۇتتەيىر»، «مەھبۇبۇل قۇلۇب»، «مۇنشەئات»،
«خەمسەتۇل - مۇتەھھەرىين»، «ئەرەپئىن»، «ۋەققىيە» قا-
تارلىق ئەسەرلىرى كىرگۈزۈلگەن. ئادەمنى ئويغا سالىدىغىنى
شۇكى، زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ئوردىسىدا خىزمەت قىلغان ئابدۇ-
رېھىم نىزارى، نورۇز ئاخۇن كاتىپ زىيائى، تۇردى نازىم غەربىي،
ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرى قاتارلىق شائىرلار «كاتىپ»
نامى بىلەن ئابدۇرېھىم نىزارى باشچىلىقىدا ناۋايىنىڭ «خەمسە»
، «خەزائىنۇل مەئانى» ۋە باشقا ئەسەرلىرىنى قايتا - قايتا
كۆچۈرگەن. ھەم ناۋايىنىڭ قەشقەر كوللىياتىنى بارلىققا كەلتۈر-
گەن. زۆھۇرىدىن ھاكىمبەگ يۇقىرىقىدەك مەكتەپ، مەدرىسە-
لەرنى رىمۇنت قىلدۇرۇش، قايتا مەكتەپ سېلىش بىلەنلا شۇغۇل-
لىنىپ قالماستىن يەنە كونا، يېڭى مەكتەپلەرنىڭ ئىشىك، دېرە-
زە، تورۇس، تۇڭرۇكلىرىگە نەپىس، چىرايلىق ئۈيغۇر نەقىشلە-
رىنى ئويدۇردى. مەكتەپ تاملىرىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىغا گەچدىن
ھەر خىل شەكىلدىكى ئۈيغۇر نەقىشلىرىنى ئىشلىدى. قۇرۇلۇش-
لارغا يېڭىچە زىننەت، يېڭىچە تۈس بېرىپ، بۇ ئىلىم يۇرتلىرىنى
ئۈيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ھەممە گۈزەللىكلىرى بىلەن بە-
زەپ چىقتى. بۇ جەھەتتە زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ قەشقەردىكى
قۇرۇلۇش تېخنىكىلىرى ۋە بېزەش ئۇسۇللىرىنىڭ تېخنىكىلىق
ئالاھىدىلىكلىرىنى جارى قىلدۇردى.

دېمەك، زۇھۇرىدىن ھاكىمبەگ ئىلىم - پەن، مائارىپ
ئىشلىرى بىلەن پائال شۇغۇللىنىپ، قەشقەرنىڭ ئىلىم - پەن
ۋە مائارىپ ئىشلىرىغا مەبلەغ سېلىش، قەدىمىي مائارىپ نۇقتىلە-
رىنى رېمۇنت قىلىش، يېڭى مائارىپ نۇقتىلىرىنى تەسىس قە-
لىش، مائارىپ ئىشلىرىنى قوللاش جەھەتتە ئۈنۈملۈك خىزمەت-
لەرنى ئىشلىدى.

3) مەدەنىيەتكە قىزىقىدىغان، بىلىمگە ھۆرمەت قىلىدىغان
زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ئۆز سارىيىغا مۇھەممەت سادىق قەشقىرى،
ئابدۇرېھىم نىزارى، نورۇز ئاخۇن زىيائى، تۇردى نازىم غەربىي،
ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرى قاتارلىق ئالىم، مۇتەپپەككۇر شائىرلار-
نى توپلاپ، ئۇلارغا ماددى ۋە مەنىۋى جەھەتلەردىن ياردەم بەردى.
ئۇلارنىڭ ئۆز ئىقتىدارلىرىنى جارى قىلدۇرۇشىغا ياخشى خىز-
مەت مۇھىتى ۋە خىزمەت شارائىتى يارىتىپ بەردى. ئۇلارنى
تۇرمۇش، خىزمەت، ئىلمىي ئىجادىيەت مۇھىتى جەھەتلەردىن
قوللىدى. ئۇلارنىڭ بىلىمگە ھۆرمەت قىلدى. مەسىلەن: قەش-
قەر شەھىرىنىڭ تاشقى شەھەر دەپ ئاتىلىدىغان غەربىي جەنۇب
قىسمىنى سېپىل ئىچىگە ئېلىش قۇرۇلۇشى پۈتكەندە، زوھۇرى-
دىن ھاكىمبەگ ئابدۇرېھىم نىزارىغا دەرۋازىغا ئېسىلىدىغان تاخ-
تايغا قۇرۇلۇشنىڭ پۈتكەن يىل ۋە قۇرۇلۇشنى قىلغۇچى توغرى-
سىدا شېئىر يېزىپ بېرىش ئىشىنى تاپشۇردۇ. ئابدۇرېھىم نىزا-
رى شېئىرنى قىسقا مۇددەت ئىچىدە يېزىپ چىقىدۇ. بۇ شېئىر
زۇھۇرىدىن ھاكىمبەگكە ياراپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇ ئۆز قولى
بىلەن ئابدۇرېھىم نىزارىغا ئېسىل تون كەيدۇرىدۇ ھەم نۇرغۇن
سوۋغا ئىنئام قىلىدۇ. ئابدۇرېھىم نىزارى ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى
مەزگىللىرىگە كەلگەندە ئېغىر كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ قالىدۇ.
زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ئۇنى بەكمۇ قەدىرلىگەچكە، ئۇنىڭغا ئىنتا-

يىن كۆڭۈل بۆلىدۇ. ئۇ پىشقەدەم تەۋپىلەرنىڭ مەسلىھەتىگە ئاساسەن نىزارىنى تۇرپان، پىچان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باقار، ئوش، قوقەند، بۇخارا قاتارلىق جايلارغا سایاھەتكە ئەۋەتىدۇ. قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن سۈيى ئەلۋەك، ھاۋاسى ساپ، مەنزىرىسى گۈزەل بولغان قەشقەر شەھەر ئەتراپىدىكى توققۇز يۇرت ئىچىدە ئالاھىدە ياخشى جاي ئوپال قۇمباغدىن بەش پاتمانلىق يەر، بىر ئېرىق سۇ، توقايلىق ئاجرىتىپ بېرىپ، باغ ھويلىلىق بىر ئارامگاھ سالدۇرۇپ بېرىدۇ.

ئۇ تۇردى نازىم غېرىبىگە قەشقەردىكى ھۈنەرۋەن - كاسىپ-لارنىڭ ئەھۋالى، تۇرمۇشىنى ئىپادىلەيدىغان بىر ئەسەر يېزىشنى تاپشۇرىدۇ. غېرىبى ھۈنەرۋەنلەرنىڭ كەسپىي ئەخلاقى توغرىسى-دىكى ئەسەرنى يېزىپ تاماملىغاندىن كېيىن، زوھۇرىدىن غېرىبى-گە نۇرغۇن سوۋغىلارنى تەقدىم قىلغان. ئۇ غېرىبىگە بولغان زور ئىشەنچىسىنى بىلدۇرۇپ، غېرىبىنى نىزارىدىن كېيىن ئوردىنىڭ باش كاتىپلىقىغا تەينىلەيدۇ.

زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ يەنە ئىمىر ھۈسەين سەبۇرىنىڭ تا-لانتىنى بىلگەندىن كېيىن ئۇنى ئوردىغا چاقىرتىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن ئىلمىي مۇنازىرىلەرنى قىلىش ئارقىلىق ئۇنىڭ تالانتىغا، قابىلە-يىتىگە قايىل بولىدۇ. سەبۇرىنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى سوراپ، ئۇنىڭ تۇرمۇشىنىڭ قىينىچىلىقتا تۇرۇۋاتقانلىقىنى بىلىدۇ. شۇن-دىن كېيىن ئۇ شائىر سەبۇرىگە قەشقەر تۇمەن دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىمىدىكى ھەرەم باغ يېزىسىدىن بىر ئىچىق سۇ، بىر قىسىم يەرلەرنى ئاجرىتىپ بېرىدۇ. شائىر سەبۇرى ئائىلىسى بىلەن بۇ يەرگە كۆچۈپ كېلىپ، تۇرمۇشى خاتىرجەملىككە ئىگە بولىدۇ. شۇندىن باشلاپ، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن قىزغىن شۇغۇللا-نىپ، مەشھۇر ئەسەرلەرنى يازىدۇ.

يۇقىرىقى مىساللاردىن شۇنى بىلىمىزكى، زوھۇرىدىن ھا-كىمبەگ تەرىپىدىن مۇھەممەت سادىق قەشقەرىنىڭ «يەر - جاي ناملىرىنى بېكىتىش ھەيئىتى» نىڭ مەسئۇللىقىغا، ئوردىنىڭ باش قازىلىقىغا قويۇلغانلىقى، نىزارى، غېرىبىلارنىڭ ئوردىنىڭ باش كاتىپلىقىغا قويۇلغانلىقى، نىزارى، غېرىبى، سەبۇرىلارنىڭ تۇر-مۇش ۋە خىزمەت قاتارلىق جەھەتتىكى قىينىچىلىقلىرىنى ھەل قىلىپ بەرگەنلىكى، ئۇلارغا ياخشى خىزمەت شارائىتى يارىتىپ بەرگەنلىكىدەك ئەمەلىي مىساللاردىن زوھۇرىدىنىڭ ئىلىم ئەھ-لىلىرىنى تۇرمۇش، خىزمەت جەھەتتىن قوللاپ، ئۇلارغا يېقىن-دىن كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۇلارغا ياردەم بېرىدىغان ئالاھىدىلىكىنى بىلەلەيمىز.

4) زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ئوردىغا «كاتىپ» نامى بىلەن خىزمەتكە قويغان نىزارى، غېرىبى، زىيائى، سەبۇرى قاتارلىق شائىرلارنى تەشكىللەپ، ئوردىنىڭ خەت - چەكلىرىنى يازدۇرغاز-دىن باشقا، ئۇلارنىڭ ئابدۇرېھىم نىزارى باشچىلىقىدا خەلقنىڭ خەت - ئالاقە ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجىدىن چىقىشىغىمۇ مەدەت قىلىدۇ. ئەڭ مۇھىمى ئابدۇرېھىم نىزارى باشچىلىقىدا بۇ ئەدەب-لەر زوھۇرىدىن ياراتقان ئىمكانىيەتتىن پايدىلىنىپ، ئەلىشىر ناۋائىنىڭ «خەمسە» ۋە «خەزائىنۇل مائانى» قاتارلىق ئەسەرلە-رىنى زېرىكمەي كۆچۈرۈپ، ناۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ قەشقەر كوللە-ياتىنى تۈزۈپ چىقتى. ئۇلار ناۋائىنىڭ بۇ ئەسەرلىرىنى كۆپ قېتىم كۆچۈرۈپ خەلقە تارقاتتى. خەلق ئاممىسىنىڭ مەنىۋى جەھەتتىكى تەلەپلىرىنى قاندۇردى. يازغۇچى شائىرلارنىڭ ناۋائىي ئەسەرلىرىدىن پايدىلىنىش، ئۇنى ئوقۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. نەتىجىدە ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ئىزچىللىققا ئىگە قىلىنىپ، 19 - ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشىگە تۈرتە-

كه بولدى. زوھۇرىدىن ئۆزىمۇ نىزارىلار كۆچۈرگەن ناۋايى ئەسەرلىرىنى قايتا - قايتا كۆرۈپ، ناۋايىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ يۇقىرىقى ئىلمىي ئىشلاردا زور ئىقتىسادىي كۈچ سەرپ قىلدى.

5) زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ قەشقەرگە ھاكىمبەگ بولغاندىن كېيىن، زور تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە قىلغان ئىشى شۇكى، ئۇ ئۆزى تەشەببۇس قىلىپ، ئۆزى تەشكىللەپ، ئالىم، يازغۇچى، شائىر، تارىخچىلاردىن تەركىب تاپقان بىر كاتىبات ئىشخانىسىنى قۇردى. بۇ ئىشخانا ئۆز دەۋرىنىڭ مۇتەپەككۇر شائىرى ئابدۇرېھىم نىزارى، نورۇز ئاخۇن زىيائى، تۇردى نازىم غېرىبى، ئىمىر ھۈسەين سەبۇرى قاتارلىق شائىرلاردىن تەركىب تاپتى. ئابدۇرېھىم نىزارىنى باش كاتىپ قىلىپ بېكىتتى.

بۇ ئىشخانا كۆرۈنۈشتە ئوردىنىڭ مەمۇرىي خەت - چەكلىرىنى يازغاندەك قىلسىمۇ ئەمەلىيەتتە بىر ئەدىپلەر ئىشخانىسى بولۇپ ئويۇشتى. بۇ ئىشخانىدىكى شائىرلار زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ يارلىقىپ بەرگەن قولايلىق شارائىتتىن پايدىلىنىپ، قىزغىن ئىلمىي ئىجادىيەت ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللاندى.

زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ نىزارى، زىيائى، غېرىبى، سەبۇرى قاتارلىق شائىرلارغا، ئۆزىنىڭ تەشەببۇسلىرىنى ئېيتىپ، ئۇلارنى قىزغىن ئەدەبىي ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىشقا رىغبەتلەندۇردى. نەتىجىدە ئابدۇرېھىم نىزارى، زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ تەشەببۇسى ۋە ئېلھاملاندۇرۇشى ۋە ياخشى ئىجادىيەت مۇھىتى يارىتىپ بېرىش ئارقىسىدا، زور زېھنى كۈچ سەرپ قىلىپ، «مۇقەددىمە»، «پەرھات - شېرىن»، «لەيلى - مەجنۇن»، «مەھزۇن - گۈلنىسا»، «رابىيە - سەئىدىن» دىن ئىبارەت 5 داستاندىن تەركىب تاپقان «نىزارى داستانلىرى»نى يازدى. يەنە پەندى - نەسى-

ھەت خاراكتېرىدىكى پەلسەپىۋىي ئەسەر «زادۇل نىجاد»نى مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىپ چىقتى. بولۇپمۇ نىزارى «رابىيە - سەئىدىن» داستانى ئارقىلىق ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدا رېئالىزملىق ئەدەبىياتنى يۇكسەك پەللىگە كۆتۈردى.

نورۇز ئاخۇن كاتىپ زىيائى بولسا «مەھزۇنۇل ۋاھىزىن»، «ۋامۇق - ئۇزرا»، «مەسئۇد - دىلئارا»، «چاھار دەرۋىش» داستانلىرىنى يازدى. ئۇ يەنە «مۇشۇك بىلەن چاشقان»، «ياۋا توشقان» ناملىق مەسەللەرنى يازدى. زوھۇرىدىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن تۇردى نازىم غېرىبي «كىتابى غېرىب»، «بەھرام - دىلئارام» داستانلىرىنى يازدى. ئۇ يازغان «كىتابى غېرىب» داستانى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا ھۇنەرۋەنلەرنىڭ ئەھۋالىنى تۇنجى قېتىم ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى بىلەن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان ئەسەردۇر.

شائىر ئىمىر ھۈسەين سەبۇرى زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ تەشەببۇسى ۋە تاپشۇرىقى بىلەن «ناۋايىنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكى توغرىسىدا» دېگەن ئىلمىي ماقالىنى، «بەھرىلئەنساپ» (نەسرىلەر دېگىزى)، «دىۋان سەبۇرى»، «ماقالات» (ماقالىلەر) دېگەن ئەسەرلەرنى مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىپ چىقتى.

كاتىبات ئىشخانىسىدىكى شائىرلار تېمىسى، ژانىرى كۆپ خىل، ئىجادىيەت مىتودى بىر - بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇردىغان، مەزمۇنى مول، بەدىئىلىكى يۇقىرى، ئۆز دەۋرىدىكى مۇھىم مەسىلىلەرنى يورۇتقان نۇرغۇنلىغان مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلىپ، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىكى گۈللەنگەن دەۋرنى بەرپا قىلدى. شۇنداقلا ئۇيغۇر داستانچىلىقىنىڭ ئۇچىنچى قېتىملىق ئالتۇن دەۋرىنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ ئەدەبىيات ئۆزىنىڭ مەزمۇنى، بەدىئىلىكى، ئىجادىيەت ئۇسۇلى، ئەسەرلەر

تىلى، ئوبرازلاردىكى خاراكتېر جەھەتلەردىن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا ئاساس بولدى.

19 ـ ئەسىردە بارلىققا كەلگەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بۇنداق گۈللەنگەن دەۋرى زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ شائىرلارنى ماددى ۋە مەنىۋي جەھەتتىن قىزغىن قوللىغانلىقى، ئۇلارغا پايدىلىق ئەدەبىي ئىجادىيەت مۇھىتى يارىتىپ بەرگەنلىكى، ئۇلارنى پائال ئىلھاملاندۇرۇپ رىغبەتلەندۈرگەنلىكى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ھالدا ئوتتۇرىغا چىقتى.

دېمەك، زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ تەشكىللىگەن كاتىبات ئىشخانىسى، ئابدۇرېھىم نىزارى باشچىلىقىدا قىزغىن ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۆز دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ رونىق تېپىشى ئۈچۈن مول ئەدەبىي مىراسلارنى قالدۇردى. بۇ ئىشخانىدىكى ئەدىبلەر، شىنجاڭدا ئەرەب تىلى ۋە پارس تىللىرىنىڭ تەسىرى تېخى ئۇزۇل ـ كېسىل يوقالمىغان شارائىتتا ئەسەرلەرنى ساپ ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر يېزىقىدا ئىجاد قىلدى.

6) ئابدۇرېھىم نىزارى بىلەن زىيائى زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ئوردىسىدا ئىشلەۋاتقان مەزگىللەردە تۇرپانغا بېرىپ ئۇزۇن مۇددەت تۇرۇپ قالدۇ. بەزى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، بۇنى زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ئورۇنلاشتۇرغان. چۈنكى زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ قەشقەردە ھوقۇق تۇتقان مەزگىللەردە بىر قېتىم ۋەزىيەتتە داۋالغۇش بولۇپ سوپى ئىشان، زاھىدلارنىڭ مەدەنىيەت كىشىلىرىگە قىلغان ھۇجۇمى كەسكىنلىشىپ كېتىدۇ. زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ دەل مۇشۇ پەيتتە، نىزارى بىلەن زىيائىنى زىيانكەشلىككە ئۈچراپ قىلىشتىن قاچۇرۇپ تۇرپانغا ئەۋەتكەن. نىزارى بىلەن زىيائى تۇرپانغا بارغاندىن كېيىنمۇ، ياخشى تۇرمۇش، ياخشى خىزمەت، پايدىلىق خىزمەت شارائىتىدىن بەھرىمەن بولـ

غان. تۇرپاندا ئۇلار يەنە ئىلمىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ، 1841 ـ يىلدىن 1844 ـ يىلغىچە «غېرىبلار ھىكايىتى» ناملىق كوللىياتىنى تۈزۈپ چىقىدۇ. ئۇلار قەشقەرنىڭ ۋەزىيىتى نورمالىلاشقاندا يەنە قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ئوردىسىدا داۋاملىق خىزمەت قىلىدۇ. يۇقىرىقى ۋەقە يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىسپاتلانسا، بۇ زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ قىلغان يەنە بىر زور ئەھمىيەتلىك تۆھپىسى بولۇپ قالىدۇ.

خۇلاسە قىلغاندا، زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ 19 ـ ئەسىردىكى يەرلىك ھاكىمبەگلەر ئىچىدە ئىلىم ـ مەرىپەتنى سۆيىدىغان، ئىلىم ئەھلىلىرىگە كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۇلارغا يېقىندىن ياردەم قىلىدىغان بىر مەرىپەتچى ئەمەلدار سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، مۇھەممەت سادىق قەشقىرى، ئابدۇرېھىم نىزارى، نورۇز ئاخۇن زىيائى، تۇردى نازىم غېرىبى، ئىمىر ھۈسەين سەبۇرى قاتارلىق ئالىم، شائىرلارنى ماددى ۋە مەنىۋي جەھەتلەردىن قوللاپ، ئۇلارغا ياخشى ئىجادىيەت مۇھىتى يارىتىپ بېرىپ، مول ئەدەبىي ئەسەرلەرنى مەيدانغا كەلتۈرۈپ، قەشقەرنى مەركەز قىلغان 19 ـ ئەسىردىكى بىر قېتىملىق ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ يۈكسىلىشى ۋە گۈللىنىشى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشتى.

شائىر تۇردى نازىم غېرىبىي زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ جەمئىيەتتىكى رولى ۋە ئۇنىڭ دەۋرىنى خۇلاسىلەپ مۇنداق يازىدى:

چۈ كاشغەر ئارا بار ئېردى ئەمىر شاھ،
دىلى ئىچرە مەرغۇب ئەمەس قەسرى جاھ.

ئۆزى كاشغەر شاھى، شانى ئۇلۇغ،
خەۋىردىن ئېرىدى كۆڭلى سۇنۇغ.

زوهۇرىدىن ئىسمى، بىتى ئۆزرە تاج،
زاماندا ئەردى شەرىئەت راۋاج.

يۇقىرىقى مىسرالار زوهۇرىدىن هاكىمبەگنىڭ 19 ـ ئەسىر ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە تۇتقان ئورنىنىڭ، ئۇ بەرپا قىلغان مەدەنىيەت ـ سەنئەت دەۋرىنىڭ ئوبرازلىق خۇلاسىسىدۇر.

زوهۇرىدىن هاكىمبەگ يۇقىرىقى ئەھمىيەتلىك تۆھپىلىرىنى قالدۇرۇش بىلەن بىرگە، ئۆزى بىر فېئودال هاكىمبەگ بولغانلىقى ئۈچۈن ئۆز دەۋرىدىكى باشقا هاكىمبەگلەردە بولىدىغان ئەزگۈچىلەرگە خاس خۇسۇسىيەتلەردىن خالى ئەمەس، ئەلۋەتتە.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. «جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى» 1996 ـ يىل 1 ـ سان.
2. شەرىپىدىن ئۆمەر: «19 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1998 ـ يىل نەشرى.
3. «بۇلاق» 1982 ـ يىل نەشرى.
4. «بۇلاق» ئومۇمى 11 ـ ، 39 ـ سانلىرى.

(ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ دوتسېنتى)

قاراقاشتا ئۆتكەن گۈڭ خوجىلارنىڭ تارىخى

موللانىيازخان هاجىم

1780 ـ يىلى يەنى چىيەنلۇڭنىڭ 45 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ يەكەندە تۇرۇشلۇق ئامبىلى (خەنزۇ) قېشىغا خوتەندىن بىر ۋەكىل چىقماقچى بولۇپ، قاراقاشنىڭ چاقا كەنتىدىن هېزىم ئاخۇن دېگەن كىشى چىققانىكەن.

هېزىم ئاخۇن يەكەنگە ئامبال قېشىغا چىقىپ ئامبالغا خەلقىنىڭ ئەھۋالىنى يەتكۈزۈپ، ئامبال بىلەن ئەھۋاللاشقاندىن كېيىن، ئامبال ناهايىتى رازى بولۇپ هېزىم ئاخۇنغا «هەششا قىز» دېگەن مەنسەپنى بەرگەن، كېيىن هېزىم ئاخۇننىڭ خىزمىتى تېخىمۇ مەقبۇل بولغاندىن كېيىن «ئىشقى» دەپ نام بەرگەن، ئۇندىن كېيىن «هېكىم» دېگەن مەنسەپنى بېرىپ قاراقاشقا يەرلىك ئەمەلدارلارنى باشقۇرۇش ۋە بوزيەر ئېچىش ئۇچۇن ئەۋەتكەن. شۇنىڭ بىلەن هېزىم ئاخۇن دېھقانلارغا يەر ئاچقۇزۇپلا قالماستىن، بەلكى قاراقاشنىڭ هەرقايسى يېزا ـ كەنتلىرىدىن كۆپ مىقدارىدىكى يەرلەرنى ئۆزىگە قارىتىۋالغان.

هېزىم هېكىمنىڭ 1780 ـ يىلىدىن 1948 ـ يىلغىچىلىك بولغان ئارىلىقتا ئالتە ئەۋلادى مەنسەپ تۇتۇپ ئۆتكەن بولۇپ بۇلار تۆۋەندىكىچە:

ھېزىم شاھ ئوغلى خۇش كىپەك، خۇش كىپەك ئوغلى مۇبارەكشاھ ھېكىم، مۇبارەكشاھنىڭ ئوغلى مۇھەممەت ئېلى گۇڭ، مۇھەممەت ئېلى گۇڭنىڭ ئوغلى مۇساگۇڭ، مۇسا گۇڭ- نىڭ ئوغلى ناسىرگۇڭ، ئەفرۇزگۇڭ، زايىت گۇڭ، ئىمىن ئەلەم، مۇھەممەتخان گۇڭ، يەنە بىرقانچە چوڭ - كىچىك گۇڭلار ئۆتكەن بولۇپ ئەھۋالى تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىنىدۇ:

بۇلار ھېزىم شاھ ھېكىمدىن باشلاپ مۇھەممەت ئېلى گۇڭ- غىچىلىك ھاكىملىق مەنسەپ بىلەن ئۆتۈپ، مۇھەممەت ئېلىنىڭ ۋاقتىغا كەلگەندە مۇھەممەت ئېلى ھېكىمنى بېيجىڭغا خان قېشىغا بېرىش ئۈچۈن خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ۋەكىلى قىلىپ ئەۋەتىدۇ. مۇھەممەت ئېلى بېرىش ۋاقتىدا بىر ياغاچ ھارۋىنى مەپە قىلىپ ئۇستىگە بىر تۈپ نەشپۈتنى سېلىپ، بېيجىڭغا ئاپىرىپ خانغا تەقدىم قىلىدۇ. شۇنچە يىراق جايدىن ئۇزۇن يولنى بېسىپ، نەشپۈتنى مەپە ئۇستىدە قۇرۇتماي مېۋىسى پىشقان ھالەتتە ئېلىپ بارغان سوۋغىسى خانغا يارىغاچقا، خان مۇھەممەت ئېلىنىڭ مەر- تىۋىسىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈپ گۇڭ مەنسىپىنى بېرىدۇ، مۇھەممەت ئېلى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى شۇنىڭدىن كېيىن «گۇڭ - خوجا» دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ گۇڭ - خوجىلارنىڭ تارىخىي ئەھۋا- لى، مەنسەپ ئەھۋالى 1780 - يىلى ھېزىم شاھ ھېكىمدىن باشلىنىپ 1948 - يىلى زايىتگۇڭنىڭ ۋاپاتىغا قەدەر 168 يىل، ئالتە ئەۋلاد ھۆكۈم سۈرىدۇ. پەقەت 1949 - يىلى گۇڭلۇق تۈزۈمى ئەمەلدىن قالىپ ئاخىرلاشىدۇ. گۇڭ دېگەن شۇ ۋاقىت- تىكى ھاكىمىيەتنىڭ قانۇنىدا مەنسەپنىڭ دەرىجە نامى بولۇپ ۋاڭ باشلىقى، گۇڭ ۋاڭنىڭ مۇئاۋىنى دېگەن مەنىدە ئىدى. گۇڭلار- نىڭ چوڭ تامغىلىرىدىكى خەنزۇچە خەتلەر «گۇڭ - يىيىفۇ» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. قۇمۇل، تۇرپان، كۇچالاردا ۋاڭ ئۆتكەن،

جەنۇبىي شىنجاڭ تەۋەسىدە گۇڭ ئۆتكەن. گۇڭلۇق مەنسەپ ئۆز ۋاقتىدا يەرلىك ئەمەلدارلارنى ۋەزىپىگە قويۇش، قالدۇرۇش، يۆتكەش ھەتتا ھېكىملەرنىمۇ خالىغانچە ۋەزىپىگە قويۇش - ئېلە- ۋېتىش، يەرلىك ئەمەلدارلارنى باشقۇرۇش، ئىشقا قويۇش ھوقۇ- قىغا ئىگە ئىدى. يۇقىرىدىكى گۇڭلار ئەينى ۋاقىتتا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مۇناسىۋىتى بىلەن نۇرغۇن كەنتلەردە كۆپ مىق- داردا يەر ئىگىلىگەن، بۇ تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىنىدۇ:

قاراقاش شەھەر ئىچىدە ئاق مەدرىس، چوڭ مەدرىس، جۇڭا مەدرىس، قۇخە كۆل مەسچىت، چاقار مەدرىس، سىرلىق مەس- چىت قاتارلىق تۆت جايدا مەدرىس، تۆت جايغا مەسچىت بىنا قىلىپ، مەزكۇر مەدرىس، مەسچىتلەرگە كەنت ئىسمىنىڭ باش ھەرپىدە «ق» ھەرپى كەلگەن كەنتلەردىكى يەرلىرىنىڭ ھەم- مىسىنى ۋەخپە قىلدىم» دەپ ۋەدە قىلغان. ھۆججەتكە ئاق ساراي قاتارلىق جايلاردىكى توپاقلا مىنىپ ئەلەملىك قىلىدىغان ئالتە نەپەر ئاخۇن مۆھۈر باسقان. گۇڭلارغا خانىنىڭ بۇيرىقى بويىچە قاراقاشتىن 50 ئۆيلۈك ئادەمنى خىزمەتكە بۇيرىغان. 50 ئۆيلۈك ئادەم پۇتۇنلەي گۇڭلارغا يەر ئېچىش، يەر تېرىش، ئۆي خىزمىتى قىلىش جەريانىدا 50 ئادەم كۆپىيىپ نەچچە ھەسسىگە يەتكەن. كېيىن بۇلار زۇلۇمغا چىدىماي قارا قاشنىڭ ئامبىلى بىلەن دارىن ئارقىلىق بېيجىڭغا ئەرز قىلىپ گۇڭلارنىڭ خىزمىتىدىن ئاجرە- غان. گۇڭلارنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان 16 نەپەر قوراللىق ئەس- كەر تۇرغۇزغان، بۇلارنىڭ خىراجىتى ئۇچۇن تۇياق باج ئېلىپ يېيىش بەلگىلەنگەن بولۇپ، كېيىن بۇمۇ ئەمەلدىن قىلىپ گۇڭ- لار بىلەن بىرلىكتە مائاش ھېسابىغا خوتەن ئاشلىق سېتىدىن بۇغداي ئالغان.

ياقۇبەگ ھۆكۈم سۈرگەن يىللار مۇسا گۇڭ زامانىسى بو-

لۇپ، خىزمەتى ۋە ئەمەلىي توختاپ قالغان، بەدۆلەت ئاغدۇرۇل-
غاندىن كېيىن، بېيجىڭدىن ئۇرۇمچىگە بىر خەنزۇ دۇدۇ بولۇپ
چىقىپ «بىزنىڭ ھۆكۈمىتىمىز، ئاتا - بوۋىمىزغا خىزمەت قىل-
غان مۇھەممەت ئىلى گۇڭ، مۇساگۇڭ بار ئىكەن» دەپ ئۇرۇم-
چىدىن كىشى بۇيرۇپ ئۇلارنى ئىزلەپ تاپقاندىن كېيىن مۇسا
گۇڭ، ئىمىن ئەلەم باشلىق بىرقانچە كىشىنى بېيجىڭغا ئىلىپ
بارغان. مۇسا گۇڭغا خان يەنە گۇڭلۇق مەنسىپىنى بەرگەن،
ئۇرۇمچىگە چىققاندىن كېيىن مۇسا گۇڭنىڭ ئوغلى ناسىر گۇڭنى
چەرچەنگە ھاكىم، زايىت گۇڭنى ھەربىي باشلىق قىلغان. بۇلار
شۇ ۋاقىتتىنىڭ تۈزۈمى بويىچە تۇڭلىك دەپ ئاتالغان. كېيىنچە
سىيىت يېڭىسار ناھىيىسىدە گۇڭلۇقنى، ناسىر گۇڭ ھېكىملىق-
نى، زايىت گۇڭ ھەربىي باشلىقلىق خىزمەتلىرىنى ئىشلىگەن.
زايىت گۇڭ غۇلجىغا خاڭجاڭ بولغان، ئاقسۇغا ۋالىي بولغان،
ئۇرۇمچى، ئاقسۇ ۋە كۇچالاردا نېمە ئىشلارنى قىلغانلىقى ئېنىق
ئەمەس.

ئەفرۇز بەگ قاراقاشتا بەگ بولغان. مەمەتخان خوجا قارا-
قاشتا بەگ بولغان، ماخۇسەن ۋاقتىغا كەلگەندە قاراقاشقا ھاكىم
بولغان، گومىنداڭ ۋاقتىدا ئۇيۇشمىغا رەئىس بولغان، 1948
- يىلى قاراقاش قۇملۇقتا ۋاپات بولدى. ئىمىن ئەلەم گۇڭ
قاراقاش ناھىيىسىگە بىرقانچە يىل ئەلەم بولغان، 1930 - يىللا-
رىنىڭ بېشىدا يەكەنگە ۋالىي بولغان، ماخۇسەن ۋاقتىدا قاراقاشقا
ھاكىم بولۇپ، كېيىن شېڭ شىسەينىڭ تۇرمىسىدە ئۆلگەن.

مەزكۇر گۇڭلار ئەسلى قاراقاش ناھىيە چاقار يېزىسىدىن
بولۇپ، ھېزىم شاھ ھېكىم بېيجىڭدا ۋاپات بولغان، قەبرىسى
بېيجىڭدا. ئوغلى خۇش كىپەك، مۇبارەكشاھ، مۇھەممەت ئىلى،
مۇسا، ناسىر، ئەفرۇز، مۇھەممەتخان خوجا، زايىت گۇڭ قاتار-

لىق باشقا گۇڭلارنىڭ ھەممىسى تۆۋەن يېزا چىقار مەدرىسى ئالدى-
دىكى زاراتگاھلىققا دەپنە قىلىنغان.

گۇڭ خوجىلارنىڭ تارىخىي ئەھۋالى ھەققىدە بىلىدىغانلىرىم
يۇقىرىدىكىلەردىن ئىبارەت. كەم قالغان جايلىرى ۋە تەپسىلات
جەريانلىرىنى يولداشلارنىڭ تولۇقلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

(«شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 29 - سانىدىن ئې-
لىندى)

لوپنۇردا ئۆتكەن ناسىربەگ

غۇلامىدىن ئەيسا

ناسىربەگ (1983 ~ 1903) ناسىر ھېكىم دەپمۇ ئاتىلىدىكەن. ئۇ لوپنۇر تىكەنلىك رايونىدا بىردىنىي مۆتىۋەر ئەلەم ئاخۇنۇم ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئاتىسى ئىسھاق (دىنىي جەھەتتىن قادىر ئاخۇنۇم دېيىلىدىكەن) ئىبنى ئارزۇ بەگ ئىبنى تاش ئاخۇن ئەۋلادلىرى ئىكەن. ناسىربەگ ساۋاتلىق ئادەم بولۇپ، بىر ئاتىدىن ناسىربەگ، ھاپىزئاخۇن، ئەيسا بەگ دېگەن كىشىلەر تۇغۇلغانىكەن. ناسىربەگ ئۆز زامانىسىدا دەۋر سۈرگەن ئادەم بولۇپ 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا شايار، لوپنۇر، چاقىلىقلار تېخى ناھىيە بولۇپ ئايرىلمىغان مەزگىللەردە، ناسىر ھېكىم شۇ 3 ناھىيىگە ھېكىملىق قىلىدىكەن. لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ ھازىرقى دۆڭقوتان رايونى ئۇ چاغدا لايسۇ دەپ ئاتىلىپ، لوپنۇر رايونىنىڭ يېزا دەرىجىلىك يۇرتى ئىكەن. تىكەنلىكتىكى دۇرال شەھىرىمۇ ئۇ چاغلاردا ئاۋات شەھەر بولۇپ، ناسىر ھېكىمنىڭ بىر مەمۇرى شتابى شۇ يەردە ئىكەن. ناسىر ھېكىم مەپىلىك ۋە ئاتلىق يۇرۇپ شايار رايونىدىن لوپنۇر رايونى ئارقىلىق چاقىلىققا دائىم قاتناپ يۇرۇپ مەمۇرى جەھەتتىن رەھبەرلىك قىلىپ باشقۇرۇپ ئىدارە قىلىدىكەن ۋە دەۋا ئىشلىرىنى بىرتەرەپ قىلىدىكەن. ناسىر بەگ (ھېكىم) ئۆز زامانىسىدىكى لۇكچۇن ۋاڭى بىلەن قۇمۇل ۋاڭلىرىغا بەيئەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ

بۇاستە قارمىقىدا بولۇپ، مۇناسىۋەتلىشىپ تۇرىدىكەن. ھەر يىلدا لۇكچۇن، قۇمۇللارغا بىرقانچە قېتىم بېرىپ ۋاڭ - خوجامىلارغا ئۆز خىزمىتىدىن دوكلات بېرىپ، يولىورۇق ئېلىپ قايتىدىكەن. ۋاڭ - خوجاملارغا دائىم ئولپان تاپشۇرۇپ تۇرىدىكەن. ئۇ چاغلاردىكى بىچارە خەلقنىڭ جاپا - مۇشەققەتلەر بىلەن ئوۋ قىلىپ تاپقان بوغا مۇڭگۈزلىرى، تۇلكە، بۆرە، يىلپىز، سۇلەيسۇن، ھەتتا يولۋاس تېرىلىرى زالىم بەگلەر ئارقىلىق، ناسىر ھېكىمگە تەقدىم قىلىنىپ، ۋاڭ - خوجاملارغا سوۋغا قىلىنىپ تۇرىدىكەن. خەلقنىڭ ئېسىل نەرسىلىرى ۋە بايلىقلىرىنى يۇقىرى دەرىجىلىك زالىم ئەمەلدارلارغا سوۋغا قىلىش يولى بىلەن ۋە باشقا قىممەت باھالىق ئالتۇن، كۈمۈش، ئونچە - مەرۋايىت، تاۋار - دۇردۇنلارنى ئۇستى - ئۇستىلەپ يۇقىرىغا يوللاپ تۇرۇش يولى بىلەن بەگ - ھېكىملار ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەيدىكەن ۋە مەرتىۋىسىنى ئۆستۇرۇپ تۇرىدىكەن. ناسىر بەگ خەنزۇچىدىنمۇ بىر ئاز ساۋاتلىق ئادەم ئىكەن. بىر تۇغقان ئىنىسى ئەيسا بەگنى خەنزۇچە مەكتەپ (ئۇ چاغدا خەنزۇ مەكتەپلىرى شۆتاڭ دەپ ئاتىلاتتى) تە ئوقۇتۇپ شۇ سەي دەرىجىلىك ئىلمىي ئۇنۋانغا ئېرىشتۇرگەن ئىكەن. ئەيسا بەگ 1920 - يىلدىن 1930 - يىللارغىچە ھۆكۈمەت تەستىقى بىلەن تىكەنلىكتە شۆتاڭ (مەكتەپ) ئىچىپ 40 - 50 بالىنى خەنزۇچە ئوقۇتقان. بۇلارنىڭ ئىچىدە خېلى كۆپ بالىلار خەنزۇچىدا خېلى ياخشى مەلۇماتقا ئىگە بولغان. بەزىلىرى ھۆكۈمەت ئىدارىلىرىدە خىزمەت قىلغان، بەزىلىرى تەرجىمان بولغان. تىكەنلىكتە ئۆتكەن قاسىم چايەن دېگەن ئادەمنۇ ئەيسا بەگ بار شۆتاڭدا ئوقۇغان. ئۇ چاغلاردا خەنزۇچىدىن ئازدۇر - كۆپتۇر ساۋاتى بولسا ھۆكۈمەت خىزمىتىگە ئېرىشىپ بىر ئىدارىدە ئىشلەش ئاسانراق بولاتتى. خەنزۇچە

ئوقۇغانلار تولاراق بەگ بولۇپ يۈرت سورايتتى. شۇڭا ناسىر بەگ ۋە ئۇنىڭ ئۇكىسى ئەيسا بەگلەرمۇ ئۆمۈر بويى بەگ بولۇپ، يۈرت سوراپ، ھۆكۈمەت ئىدارىلىرىدا كاتىپ، بۆلۈم باشلىقى، مەكتەپلەردە مۇدىر، مۇئەللىم بولۇپ ئۆتكەن. ئەيسا بەگ خەنزۇچە خەت - چەك، ئالاقىلارنى يۇڭ قەلەمدە يېزىشقا ئۇستا بولغانلىقتىن، 1933 - يىلى قەشقەردە تۇرغان ئاتلىق 6 - دىۋىزىيە باشلىقى مەخمۇت سىجاڭ قەشقەرگە بۇيرۇق بىلەن ئالدۇرۇپ كېتىپ، 1938 - يىلغىچە دىۋىزىيە ئىشتابى كاتىبات بۆلۈمىدە باش كاتىپلىق قىلىپ، خەنزۇچە ئالاقىلارنى بېجىرگەن. ئەيسا بەگنىڭ خەنزۇچە مۇنداق يۇقىرى سەۋىيىلىك بولۇپ چىقىشى ئۇنىڭ ئاكىسى ناسىر بەگنىڭ يېقىندىن كۆڭۈل قويۇپ ئوقۇتۇشى ۋە تەربىيىلىشى نەتىجىسىدىن بولغان، ئەيسا بەگ خەت ئالاقىلارنى خەنزۇچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلاتتى. كامالەتكە يەتكەن ئاغزاكى تەرجىمان ئىدى.

ناسىر بەگ يۈرت سوراشتا ناھايىتى قاتتىق بولۇپ، قىمار ۋە باشقا يامان ئىشلارنى قاتتىق توسىدىكەن، بولۇپمۇ قىمارۋازلار ئالدىغا كېلىپ قالسا، ئىككى پۇتىنى چۈشەپ ھاۋا تاپان قىلىپ چۈماقلىق ئۈجمە نوتىلىرى بىلەن ئۇرۇپ، تاپاندىن قان چىقىرىۋەتمىدىكەن، سوراقتا بەك زالىم ئىكەن. بىر قېتىم سوراقتا ئاچچىقى بەك كېلىپ كەتكەچكە قاتتىق ۋارقىراپ تاشلىغان، سوراق مەيدانىدىكى بىرئادەم ۋارقىرىشىدىن قورقۇپ كېتىپ نەق مەيدانىدا ئۆلگەنىكەن. مانا بۇ ئۆز ۋاقتىدىكى زالىم بەگلەرنىڭ نەقەدەر ۋەھشى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ناسىر بەگ كۆپ خوتۇنلۇق، كۆپ بالىلىق ئادەم بولۇپ، لايسۇ (دۆڭقوتان)، چوڭكۆل، تىكەنلىك، يېڭىسۇ، چاقىلىق قاتارلىق جايلاردىن خوتۇنلۇق بولغانىكەن. بىراق بالىلىرى تۇرماي 3 - 4 ئوغۇل - قىزلىرى قالغانىكەن. ناسىر بەگ دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى

ئۆمۈ كۆڭۈل بۆلۈپ، لۇكچۇن، قۇمۇللاردىن ھەر خىل قوناق، پۇرچاق، كۆكتات ئۇرۇقلىرىنى ئېلىپ كېلىپ خەلقنى تېرىشقا دالالەت قىلىپ، دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئەھمىيەت بەرگەنىكەن. ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىش ئىشلىرىمۇ چىڭ تۇتۇپ، سۇ ئىنشائاتلىرىنى راۋاجلاندۇرغانىكەن. تۇرپان، توقسۇنلارنىڭ كېمىر ئۆيىنى شاگىرت ئەۋەتىپ ئۆگىنىپ كېلىپ قول ئاستىدىكى رايونلاردىمۇ ئومۇملاشتۇرۇشقا تىرىشقان. ناسىر ھېكىم يۈرتنى ئوبدان ئىدارە قىلىپ يۈز تاپقانلىقتىن، لۇكچۇن، قومۇل ۋاڭ - خوجاملىرى چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە يوللاپ خاتىرىگە ئالدۇرۇپ، خاندىن ھېكمىلىق ئۇنۋانى ئالغانىكەن. مەسىلەن: ئۇنىڭ بىر باشقا كېيىنغان ئوتۇغاتلىق تاجى بولۇپ، ئوتۇغات توزنىڭ قۇيرىقىدا ياسالغان، ئۇنى تاجنىڭ ئارقىسىدا بېكىتىپ قويىدىغان مەخسۇس جايى بولۇپ، بۇنى ۋاڭ - خوجاملار بىلەن كۆرۈشكەندە ياكى سوراق ئۇستىدە كىيىدىكەن. بۇ ئوتۇغاتلىق تاجنى مەن كۆرگەنىدىم. ئۇنى مۇشۇ يېقىنقى زامانغىچە ناسىر بەگ دادامنىڭ چوڭ ئوغلى توختىمەت شاڭيونىڭ بالىلىرى توخسۇن ۋە قاسىملار ساقلاپ كەلگەنىدى. مەن تۇرمىدىن 1976 - يىلى چىقىپ كەلسەم ئۇلار ئۆلۈپ كېتىپتۇ. ئۇلارنىڭ بالىلىرى جان بېقىش ئۈچۈن قارا شەھەر ئەتراپلىرىغا چىقىپ كېتىپتۇ. مەن ئۇلاردىن ناسىربەگدىن قالغان ئوتۇغاتلىق تاجى قەيەردە ئىكەنلىكىنى سۇرۇشتە قىلىشقا بارالمىدىم، ئەپسۇسكى، بۇ نەرسە ھازىر بارمۇ، يوق؟ بىلمەيمەن. ئۇلار جايدىن - جايغا كۆچۈپ يۈرگەندە ئۇنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتىنى بىلمىگەندىن كېيىن چۆرۈپ تاشلىدىمۇ، ماڭا نامەلۇم. ھازىر سۇرۇشتۇرۇپ تاپقىلى بولامدۇ - يوق، ئۆزەمۇ بۇ ھەقتە كەسكىن بىر نېمە دېيەلمەيمەن. شۇنداق بولسىمۇ، پۇرسەت تېپىپ مۇناسىۋەتلىك تۇغقانلاردىن سۇرۇشتە قىلىپ باقارمەن. تېپىلىپ قالسا تەشكىلگە تاپشۇرىمەن. يۈرتنى چىڭ تۇ-

تۇپ، ئوبدان ئىدارە قىلىپ، يۇقىرىنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرىنى ئەستايىدىل ئىجرا قىلغاندا، يۇقىرىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولغىلى بولىدۇ. ناسىر بەگ شۇنداق قىلغانىكەن. شۇڭا، چىڭ سۇلالىسى خانىنىڭ تاج كەيدۈرۈشىگە مۇيەسسەر بولغان. بۇنى ئەلۋەتتە ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى ھىمايە قىلغانلىقى، ۋاڭ - خوجامىلار ئارقىلىق، خاننى ھىمايە قىلىپ بەيئەت قىلغانلىقىدىن شۇنداقلا ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن شىنجاڭنىڭ بىرلىكىنى ۋە ئىتتىپاقلىقىنى ھىمايە قىلغانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

مەن تۇغۇلۇشتىن 20 نەچچە يىل بۇرۇن ناسىر بەگ چاقىلىقتا كىچىك تەرتى تۇتۇلۇپ قېلىش كېسىلى بىلەن ۋاپات بولۇپ كېتىدۇ. يۇيۇپ - تاراپ كېپەنلىگەندىن كېيىن، بىر چاپقۇر تۆگىنى ئاق رەختتە كېپەنلەپ، تاۋۇتنى تۆگىگە ئارتىپ بىر كىچە - كۈندۈزدە تىكەنلىككە ئەكىلىپ چوڭ جامە قېشىدا يەرلىكتە قويغانىكەن. قەبرىلەر 1960 - يىللىرى تىكەنلىكتىكى 34 - 35 - تۇەن مەيدانلىرى تەرىپىدىن بىر چەت قۇملۇققا يۆتكىۋېتىلگەن. ناسىر بەگنىڭمۇ قەبرىسى شۇ قاتاردا يۆتكىۋېتىلىپتۇ.

مەن ناسىربەگنىڭ يۇقىرىقى تارىخىي ئەھۋاللىرىنى ھامۇت ئەلەم ئاخۇنۇم (ناسىر بەگنىڭ 3 - ئوغلى)، ئاتام ئەيسا بەگ ۋە ئاپام مەرھۇم سارىخانلارنىڭ ئۆزئارا پاراڭلىرىدىن ۋە باشقىلارنىڭ ناسىر بەگ ھەققىدە قىلىشقان گەپ - سۆزلىرىدىن ئاڭلىغان، شۇنىڭدەك يادىمدا قالغانلىرىنى يازدىم. بەلكىم بۇنىڭدا تولۇق بولمىغان ياكى كۆپتۈرۈۋېتىلگەن جايلىرى بولۇشى مۇمكىن، ئەگەر بولۇپ قالسا يولداشلارنىڭ تولۇقلىشىنى ۋە تەنقىدىي پىكىر بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

(«باينىغولىن تارىخ ماتېرىياللىرى» 3 - توپلامدىن ئېلىندى)

داتۇڭ يېزىسىدىكى مۇھەممەد كەرىمبەگ ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى توغرىسىدا

مەدەلىخان

ئېلىمىز تاجىك خەلقىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا مۇھەممەت كەرىمبەگ ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى مۇھىم شەخسلەر بولۇپ، تارىختا زور رول ئوينىغان. چۈنكى ئۇلار 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 20 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىغىچە سەرىكۆھدا بىرقانچە ئەۋلاد ھاكىمبەگ بولۇپ، كۆپ قېتىم چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن مەنسەپكە تەيىنلەنگەن ۋە مۇكاپاتلانغان. ئۇلارنىڭ سەرىكۆھ رايونىدا مەنسەپكە ئولتۇرغان دەۋرى يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدا غايەت زور ئۆزگىرىشلەر بولغان دەۋرگە توغرا كەلگەن. شىنجاڭدا ياقۇبېگ 14 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، شىنجاڭ خەلقى جۇملىدىن سەرىكۆھ خەلقىغە ھېسابسىز بالايى - ئاپەتلەرنى كەلتۈردى. سەرىكۆھ رايونىغا دائىم پاراكەندىچىلىك سېلىپ، خەلقنى تۆگىمەس خاتىرجەمسىزلىككە سالغان. قوقەند خانلىقى چارروسىيە تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغاندىن كېيىن، يەنە داۋاملىق ئېلىمىزنىڭ پامىر رايونىغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ، پۇتۇن پامىرنى (پەقەت تاغدۇمباش پامىرى ۋە رەڭكۆل پامىرىنىڭ بىر قىسمىدىن باشقىسىنى) دېگۈدەك بېسىۋالدى. جۇڭگونىڭ ئۆزىدە بولسا شىنخەي ئىنقىلابى پارتلاپ،

چىڭ خاندانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ مىنگو قۇرۇلدى. مانا مۇشۇنداق زور تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسىگە مۇھەممەد كەرىمبەگ ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى جۈڭگونىڭ يىراق غەربىي چېگرا رايونىدىكى يەرلىك ئەمەلدارلار بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىشتىراك قىلغان. ئۇلارنىڭ ئېلىمىز تاجىك خەلقىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى ئورنى ۋە رولىنى توغرا مۆلچەرلەپ، مۇزاپىق باھا بېرىش، ئېلىمىز تاجىك خەلقىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىنى يورۇتۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئەپسۇسكى بۇ بىرقانچە ئەۋلاد ھاكىمبەگلىكنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى توغرىسىدا يازما خاتىرە بەكمۇ ئاز. ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئائىلە شەجەرىسىمۇ يوق. ئەگەر بولغان تەقدىردىمۇ ھازىرغىچە ساقلانمىغان. ھەتتا بەزى ماددى بۇيۇملار مەسىلەن: چىڭ سۇلالىسى تەقدىم قىلغان ئوتۇغات، ھاكىمبەگلىك تامغىسى، مەنسەپكە تەينىلەش پەرمانى قاتارلىقلارمۇ پۈتۈنلەي يوقىلىپ كەتكەن. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرىنىڭ نۇرغۇن تەپسىلاتلىرىنى ئېنىقلاش خېلىلا تەس. شۇنداق بولسىمۇ، بۇ ماقالىدا مەن كەرىمبەگكىچە بولغان 4 ئەۋلاد ھاكىمبەگنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى بەزىبىر پارچە - پۈرات تارىخىي خاتىرىلەر ھەم ئۆزۈم تەكشۈرگەن ماتېرىياللارغا ئاساسەن ئىلاجى بار تولۇقراق بايان قىلىشقا تىرىشىمەن. ئەمما يۇقىرىقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ بايانلىرىمدا سەۋەن - خاتالىقلارنىڭ بولۇشى تەبىئىي. مەن بۇ ماقالىنىڭ مۇشۇ جەھەتتىكى ئىزدىنىش ۋە تەتقىقاتىنىڭ باشلىنىشى بولۇشىنى، بۇنىڭدىن كېيىن تېخىمۇ كۆپ كىشىلەرنىڭ بۇ جەھەتتە ئىزدىنىپ، مۇشۇ دەۋر تارىخىمىزنى تېخىمۇ روشەن يورۇتۇپ، تاجىك يېقىنقى زامان تارىخىنى تەتقىق قىلىشنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇشىنى ئۈمىد قىلىمەن. مۇھەممەد كەرىمبەگنىڭ ھازىرقى ئەۋلادلىرى-

نىڭ قولىدا بار بولغان بەزى ماتېرىياللارنى (پارچە - پۈرات بولسىمۇ) كۆپرەك تەمىنلىشىنىمۇ سەمىمىي ئۈمىد قىلىمەن.

1. مۇھەممەد كەرىمبەگ ئەجدادلىرىنىڭ ھاكىمبەگلىك مەنسىپىگە ئولتۇرۇشى

گۇاڭشۇنىڭ 3 - يىلى 12 - ئاينىڭ 23 - كۈنى يېزىلغان «لىيۇ جىنتاڭ قول يازمىلىرى» دا ئەلىيبەگنىڭ سەرىكۆھ رايونىغا ھاكىمبەگ بولۇپ تەينىلەنگەنلىكى ھەققىدە سۆزلەپ كېلىپ، ئىلگىرى ئاتىسىنىڭ تەۋەسىدە بولغان 19 ئورۇندىكى تاجىك يېزىلىرىنى ۋە سەرىكوھنىڭ غەربىي - شىمالىدىكى 9 ئورۇندىكى كۆچمەن قىرغىز يېزىلىرىنى ئۇنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەنلىكى خاتىرىلەنگەن. ئەمما ئاتىسىنىڭ كىملىكى، ئۇنىڭ قانداق قىلىپ 19 ئورۇندىكى تاجىك يېزىلىرىنى باشقۇرىدىغان ھاكىمبەگ بولغانلىقى خاتىرىلەنمىگەن. مۇھەممەد كەرىمبەگنىڭ كىچىك ئوغلى توختەبەگ (ھازىر ھايات، داتۇڭ يېزىسىدا، دادىسى ھايات ۋاقتىدا كىچىك بولغاچقا كۆپ ئىشلارنى ئانىچە بىلمەيدۇ) نىڭ دېيىشىچە، ئۇلارنىڭ چوڭ بوۋىسى ئەسلى ھازىرقى تاشقورغان ناھىيىسىنىڭ تىزناپ يېزىسىدىن بولۇپ، قۇلچاق بەگكە ئىشىك ئاغا بېگ (ئىشىك ئاغا بېگ: چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭدا تەسىس قىلىنغان مەنسەپ نامى، ھاكىمبەگنىڭ مۇئاۋىنى) بولغانكەن. ئەمما تارىخىي خاتىرىلەردە 1836 - يىلى قۇلچاقبەگ قوقەندلىك لەشكەر قوشبېگى تەرىپىدىن قەتلى قىلىنىپ، سەرىكۆھ مۇسۇلمانلار دىيارى مەھكىمىسى قوقەندلىكلەر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغاندا، سەرىكۆھدىكى بىر قىسىم خەلق ئىشىك ئاغابېگ مۇھەممەد رەھىمبەگ باشچىلىقىدا داتوڭ يېزىسىغا چېكىنىپ، كۆرەشنى داۋاملاشتۇرغانلىقى يېزىلغان. مۇھەممەد كەرىمبەگنىڭ بوۋىسىنىڭ ئىسمى باباشبەگ بولۇپ، بۇ ئىسىم

تارىخىي خاتىرىلەردە قەيت قىلىنغان مۇھەممەد رەھىمبەگ دېگەن ئىسىم بىلەن توغرا كەلمەيدۇ. پاكىستانلىق قۇدرەتىللابېگ ئىبنى مۇھەببەتىللابېگ يازغان «ھونزانىڭ قەدىمكى ئەمىرلىرى تارىخى» دا يەنە مۇھەممەد كەرىمبەگنىڭ ئەجدادلىرى توغرىسىدا باشقىچە بىر رىۋايەت بار. ئۇنىڭدا دېيىلىشىچە: ھونزا ئەمىرى سەلىمخان ئىبنى خوسراۋ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە سەرىكۆھ زېمىنىدا ئۆمەربېگ (جۇشمان كەنتىدىن ئىكەن) ھاكىمبەگ بولغان. قەلەم ئىسىملىك كىشى ئۇنىڭغا ئىشىك ئاغابېگ بولغان، قەلەم ئۆزىنىڭ قىزى خۇشھالبېكىمنى ئەمىر سەلىمخانغا ياتلىق قىلغان. قەلەمنىڭ 2 ئوغلى بولۇپ، بىرىنىڭ ئىسمى باباشبەگ، بىرىنىڭ ئىسمى گۆھەر ئىكەن. (قەلەم ئۆزى تىزناپ كەنتىدىن ئىكەن). ئۆمەربېگ ۋاپاتىدىن كېيىن باباشبەگ ھاكىمبەگ بولغان. گۆھەر ئىشىك ئاغا بەگ بولغان ۋە داتۇڭ يېزىسىغا كۆچۈپ ئولتۇراقلاشقان. بۇ خاتىرە خېلى ئەقىلغا مۇۋاپىقتەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمما ۋاقىت جەھەتتىن ئانچە ماس كەلمەيدۇ. چۈنكى يۇقىرىقى تارىختا ئەمىر سەلىمخان 1766 - يىلى ئەمىرلىك تەختىدە ئولتۇرۇپ، 1823 - يىلى ۋاپات بولغان دەپ يېزىلغان. ۋاھالەنكى 1820 - 1830 - يىللىرى سەرىكۆھدا مەمەشۇ (چۇشماندىن)، قۇلچاقبەگلەرنىڭ ھاكىمبەگ بولغانلىقى ھەققىدە چىڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخىي يازمىلىرىدا ئېنىق خاتىرە بار. شۇڭا باباشبەگ ھاكىمبەگ بولدى دېگەندىمۇ، قۇلچاق 1836 - يىلى قوقەندلىكلەر تەرىپىدىن قەتلى قىلىنغاندىن كېيىن بولغان بولۇشى مۇمكىن.

يۇقىرىدىكى ئىككى رىۋايەتتىن باشقا خەلق ئارىسىدا يەنە مۇنداقمۇ بىر رىۋايەت بار.

19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قوقەند خانلىقى دائىم سەرى-

كۆھ رايونىغا باستۇرۇپ كىرىپ، پاراكەندىچىلىك سالغانلىقتىن مۇھەممەد كەرىمبەگنىڭ بوۋىسى باباش بەگ داتۇڭغا كۆچۈپ بارغان. بىر قېتىم سەرىكۆھ تاش شەھىرىدە تۇرۇشلۇق چىڭ سۇلالىسى ئامبىلى قوقەندلىكلەرنىڭ تاجاۋۇزى سەۋەبىدىن، يەكەنگە قاچماقچى بولۇپ، داتۇڭ يېزىسىنىڭ كاندور داۋىنىدىن ئېشىپ يولدىن ئادىشىپ، شۇغرىغانغا يولۇقۇپ ئۆلۈشكە تاس قالىدۇ. شۇ يەردە چارۋا بېقىۋاتقان باباشبەگ ئامبال ۋە ئۇنىڭ بالا - چاقىلىرىنى شۇغرىغاندىن قۇتقۇزۇپلا قالماستىن يەنە ئات، ئېشەك كىرا قىلىپ، ئۇلارنى يەكەنگىچە يەتكۈزۈپ قويىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ئامبىلى ئۇنىڭ ساداقەتمەن پۇقرا ئىكەنلىكىدىن بەكمۇ تەسىرلىنىدۇ. كېيىن چىڭ سۇلالىسى سەرىكۆھنى قوقەند تاجاۋۇزچىلىرىدىن تارتىۋالغاندا، ھېلىقى ئامبال چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىدىن باباشنى سەرىكۆھنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەينىلەشنى ئۆتۈنۈپ، ئۇنى سەرىكۆھ مۇسۇلمانلار دىيارى مەھكىمىسىنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەينىلەتكۈزىدۇ. بۇ رىۋايەت بىلەن ئەمەلىي تارىخىي ۋەقەلەر ئوتتۇرىسىدىمۇ ئوخشىمايدىغان جايلار بار. چۈنكى 1884 - يىلى چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىشتىن بۇرۇن، سەرىكۆھدا چىڭ سۇلالىسى تۇغلۇق ئەمەلدارلىرىدىن ئامبال قويمىغان. بەلكى يەرلىك ھاكىمبەگلەرنى تەينىلەش ئارقىلىق، بۇ يىراق چېگرا رايونلاردا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزگەن. يەنە بىرتەرەپتىن 1836 - يىلى قوقەندلىك لەشكەر قوشبېگى سەرىكۆھنى ئىشغال قىلىپ، ھاكىمبەگ قۇلچاقنى قەتلى قىلغان. كېيىن سەرىكۆھ خەلقى تەرىپىدىن قوقەند خانلىقىنىڭ ئادىنا قاتارلىق كاتتىباشلىرى تۇتۇلۇپ، يەكەن خان ئامبىلىغا تاپشۇرۇلغاندىن كېيىن، قوقەند خانلىقىنىڭ سەرىكۆھنى ئىشغال قىلغانلىقى ھەققىدە خاتىرە يوق. يۇقىرىقىلار

پەقەت بىرقانچە خىل رىۋايەتتىنلا ئىبارەت بولۇپ، دەل تارىخىي پاكىتنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇشى ناتايىن. ئەمما شۇنىسى ئېنىق- كى مۇھەممەد كەرىمبەگنىڭ بوۋىسى باباشبەگ ھەقىقەتەن سەرد- كۆھ رايونىنىڭ ھاكىمبېگى بولغان. ئۇنىڭ كونكرېت ۋاقتى ۋە قانداق بولۇپ ھاكىمبەگ بولغانلىقىنى ئېنىق بىلمەيسەكمۇ، ئەمما باباشبەگدىن تارتىپ مىنگونىڭ 15 - يىلى ياڭ زىڭشىن مۇھەممەد كەرىمبەگنى ھاكىمبەگلىكتىن قالدۇرغانغا قەدەر سەرىكۆھنىڭ ھاكىمبەگلىكى مۇشۇ جەمەتنىڭ قولىدا بولۇپ، ئىلگىرى - كې- يىن 4 كىشى سەرىكۆھ ھاكىمبېگى بولغان.

2. ئەلىبەگنىڭ تارىختىكى رولى

مۇھەممەد كەرىمبەگ ئەجدادلىرىدىن ئەلىبەگدىن بۇرۇنقى ھاكىمبەگ توغرىسىدا ھېچقانداق خاتىرە يوق. ئەمما ئەلىبەگنىڭ رولى توغرىسىدا خېلى كۆپ يازما خاتىرىلەر بار.

ئەلىبەگنىڭ ھاكىمبەگلىك مەنسىپىدە ئولتۇرغان مەزگىلى خوجىلار تەپرىقچىلىكى تۈپەيلىدىن پۈرسەتپەرەس ياقۇپبەگنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا يەتتە شەھەر ھاكىمىيىتىنى بەرپا قىلىپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۈستىدىن زۇلمەتلىك ھۆكۈم- رانلىق يۈرگۈزگەن مەزگىلگە توغرا كەلگەن. ياقۇپبەگ قەشقەر ۋە يەكەننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، سەرىكۆھ ھاكىمبېگى ئەلىبەگنى ئۆزىگە ئەل قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەلىبەگنىڭ ياش تۇل قالغان ئۆگەي ئانىسى سايرا- خىنزونى ئۆز نىكاھىغا ئالماقچى بولىدۇ. دافەدار قاتارلىق كىشى- لەر (دافەدار تاشقۇرغان ناھىيىسىنىڭ ھازىرقى تاشقورغان يېزا ۋەرشىدې كەنتىدىن بولۇپ، 113 ياش ئۆمۈر كۆرگەن. ئوتتۇرا ئاسىيا، ئافغانىستان، پاكىستان قاتارلىق دۆلەتلەردە كۆپ يىل ساياھەتتە بولغان. خېلى يۇقىرى دىنىي ۋە تارىخىي بىلىمگە ئىگە

شەخس ئىدى) نىڭ رىۋايەت قىلىشچە، سايراخىنزو ئىنتايىن چىرايلىق ھەم ئەقىللىق ئايال بولۇپ ئېرىدىن ياش تۇل قالغان. ياقۇپبەگ ئۇنىڭ داڭقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، سەرىكۆھ ھاكىم- بېگى ئەلىبەگكە ئەلچى ئەۋەتىپ، سايراخىنزونى يەكەنگە يەتكۈ- زۈپ بېرىشنى ئۈقتۇرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ھەم سايراخىنزوەك چىرايلىق، ئەقىللىق ئايالغا ئىگە بولۇش ھەم خەلقئارا قاتناش تۈگۈنىگە ئورۇنلاشقان مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك ئورۇن - سەرد- كۆھنى كۆچ سەرپ قىلمايلا ئىشغال قىلىش مەقسىتىگە يەتمەكچى بولىدۇ. ياقۇپبەگنىڭ بۇ خىل يولسىز تەلىپى ئەلىبەگنى بەكمۇ غەزەبلەندۈرىدۇ. ئەمما پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭنى ئىشغال قىلد- ۋالغان ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىگە يېراق - ياقا چېگرىغا جايلاشقان، تاشقى يارەمگە ئېرىشىش ئىمكانىيىتى بولمىغان سەرىكۆھ رايوند- نىڭ ھاكىمبېگى يېگانە ھالدا تاقابىل تۇرالمايتتى. ئەلىبەگ ياقۇپبەگنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىش ئۆزىگە نېمىدىن دېرەك بېرد- دىغانلىقىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن، خاس مەسلىھەتچىلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، تاشقورغان تاش شەھىرىنى تاشلاپ، ۋاخان را- يونىغا چېقىپ كەتمەكچى بولىدۇ. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ مېڭىشنى خالايدىغان بەگ، ئەمەلدار ۋە ياقۇپبەگنىڭ تۇمۇر تىرنىقى ئاستىدا قۇل بولۇشنى خالىمايدىغان خەلق ئاممىسىدىن بىرقانچە 10 كد- شىمۇ چېقىپ كەتمەكچى بولىدۇ. ئۇلار پەيىك دېگەن يەرگە بارغاندا مەسلىھەتچىلىرىدىن بىر كىشى ئۇنىڭغا: «بەگ جانابلد- رى، ياقۇپبەگنىڭ يولسىز تەلىپىدىن غەزەپلىنىپ، قۇدىلىشىش تەلىپىنى رەت قىلىپ، كۆچ جەھەتتە ياقۇپبەگكە تەڭلىشەلمەيدد- غانلىقلىرى سەۋەبلىك يۇرتىنى تاشلاپ كەتمەكچى بولۇۋاتىدىلا، ئەمما ياقۇپبەگ تەلەپ قويغان سايراخىنزو ۋە ئۆز ئايالىرى يۇرتتا قالدى. سىلى كەتكەن بىلەن ئائىلە، بالا - چاقىلىرى يەنىلا

ياقۇپبەگنىڭ قولىغا چۈشۈپ خورلۇقتا قالىدۇ. شۇڭا كەتكەندىمۇ چوقۇم ئائىلە، بالا - چاقىلىرىنى بىرتەرەپ قىلىپ كەتكەنلىرى تۇزۇك» دەپ تەكلىپ بېرىدۇ. ئەلىبەگ بۇ تەكلىپنى ئورۇنلۇق بىلىپ، خاس مەسلىھەتچىسىنى داتۇڭغا ئائىلە، بالا - چاقىلىرىنى بىرتەرەپ قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتىدۇ. سايراخىنزو قاتارلىقلار ئەلىبەگنىڭ مۇددىئاسى بويىچە، «ياقۇپبەگنىڭ قولىغا چۈشۈپ خورلۇق كۆرگىچە ئۆلگىنىمىز تۇزۇك» دەپ، خاس مەسلىھەتچىسى بەرگەن زەھەرنى يەپ ئۆلۈۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەلىبەگ سەرىكۆھتىن چىقىپ كېتىپ، ئەۋۋەل ۋاخان رايونىدا، ئاندىن قوقەند، بۇخارا قاتارلىق جايلاردا بىر قانچە يىل مۇساپىر بولۇپ ياشايدۇ.

ياقۇپبەگ ئەلىبەگنىڭ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، قول ئاستىدىكىلەردىن ھەسەنشاھنى سەرىكۆھنى ئىشغال قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. ھەسەنشاھ 1866 - يىلى سەرىكۆھنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، سەرىكۆھ خەلقى ئۈستىدە زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقنى باشلايدۇ. خەلقنىڭ بىر قىسمىنى پارچە يەر دېگەن جايغا سۈرگۈن قىلىدۇ. بىر قىسمى يۇرت - ماكانلىرىنى تاشلاپ، ئەلىبەگنى پانا تارتىپ، بۇخارا، قوقەند قاتارلىق جايلارغا چىقىپ كېتىدۇ. بىر قىسمىنى چېرىكلىككە تۇتۇپ، ئۆزىنىڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىنى ساقلايدىغان ئوق يېمى قىلىدۇ. سەرىكۆھ خەلقى ياقۇپبەگنىڭ قانلىق قامچىسى ئاستىدا ئون نەچچە يىل خورلۇقتا ياشاشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئەلىبەگ ئۆزى گەرچە قوقەند قاتارلىق جايلاردا مۇساپىر بولۇپ ياشىغان بولسىمۇ، كۆڭلى ھامان يۇرتىغا قايتىپ، بۇرۇنقى بەگلىك سەلتەنىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش كويىدا بولىدۇ. شۇڭا ياقۇپبەگنىڭ يەتتە شەھەر ھاكىمىيىتى ۋەزىيىتىگە ھەر ۋاقىت يېقىندىن دىققەت قىلىپ تۇرىدۇ. ئۆزىنى پانا تارتىپ،

قوقەندگە مۇساپىر بولۇپ بارغان سەرىكۆھ خەلقىدىن قوشۇن تەشكىللەپ، قورال - ياراق غەملەپ يۇرتقا قايتىش ئۈچۈن ھەر ۋاقىت تەييار تۇرىدۇ.

1877 - يىل ئەتىيازدا لىيۇجىنتاڭ باشلىغان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا غەلىبىلىك يۈرۈش قىلىدۇ. شۇ يىلى كۈزگىچە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ياقۇپبەگنىڭ قانلىق زۇلمىدىن جاق تويغان جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، تېز ئالغا ئىلگىرىلەپ قەشقەر، يەكەن، خوتەن تەرەپلەرگە يۈرۈش قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ غەلىبىلىك يۈرۈش قىلغانلىق خەۋىرى، قوقەند، بۇخارا قاتارلىق جايلاردا مۇساپىر بولۇپ ياشاۋاتقان ئەلىبەگ قاتارلىق سەرىكۆھ مۇساپىرلىرى ئارىسىدا تېز تارقىلىدۇ. ئەلىبەگ دەرھال 1878 - يىلى قوشۇننىنى باشلاپ، سەرىكۆھ مۇسۇلمانلار مەھكىمىسى تۈرۈشلۇق تاش شەھەرنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلىدۇ. بۇ چاغدا ياقۇپبەگنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى يەتتە شەھەر ھاكىمىيىتى بىت - چىت بولغان بولسىمۇ، ئەمما ياقۇپبەگنىڭ قول چومىقى ھەسەنشاھ تېخى تاش شەھەرنى بېسىۋېلىپ ياتماقتا ئىدى. ئەلىبەگ سەرىكۆھ مۇساپىرلىرىدىن تەشكىللەنگەن قوشۇننى باشلاپ تېز سۈرئەتتە ئىلگىرىلەپ، تىزناپ قەلئەسىگىچە كېلىدۇ. ھەسەنشاھ بىلەن ئەلىبەگ تاش شەھەرنىڭ شىمالىدىكى شامبابا دېگەن يەردە بىرقانچە قېتىم جەڭ قىلغان بولسىمۇ، بىر - بىرىنى يېڭەلمەيدۇ. ھەسەنشاھ ئەلىبەگنىڭ ئەسكىرى كۈچى ۋە قورال - ياراقلىرىنىڭ تاش شەھەرنى ئىشغال قىلغۇدەك قۇدرەتلىك ئەمەسلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، شەھەرنى قاتتىق مۇداپىئە قىلىپ ياتىدۇ. ئىككى تەرەپ شۇنداق تىركىشىپ تۇرغان پەيتتە، ھەسەنشاھ تەرىپىدىن مەجبۇرىي چېرىكلىككە تۇتۇلغان

سەربكۇھ خەلقى قوقانباينىڭ باشچىلىقىدا تاش شەھەردىن چەقىپ، ئەلىفبەگ قوشۇنىغا قوشۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھەسەنشاھىنىڭ ئەسكىرى كۆچى زور دەرىجىدە ئاجىزلايدۇ. ئەلىفبەگ تاش شەھەرگە شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغايدۇ. ھەسەنشاھ نائىلاج ئەلىفبەگ بەگكە تەسلىم بولىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ تەسلىم بولۇشى جېنىنى ساقلاش ئۈچۈن قوللانغان ئالدامچىلىق تەدبىرى بولۇپ، ئۆزبېكنىڭ باشقا جايلاردىكى چېرىكلىرىنىڭ قايتىپ كېلىپ ئۆزبېنى قوتقۇزۇشنى ساقلاشنىڭ ئامالى ئىكەن. ھەسەنشاھ ئەلىفبەگ تاش شەھەرگە ھۇجۇم قوزغىغاندا چاپارمەن ئەۋەتىپ، باشقا جايلاردىكى چېرىكلىرىنى يىغماقچى بولغان بولسىمۇ، قوقانباي قاتارلىقلارنىڭ ئەلىفبەگ تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىشىدەك تاسادىپى ئەھۋال يۈز بەرگەنلىكتىن تەسلىم بولماي ئامالى قالمىغان. ئەلىفبەگ ئۇنىڭ تەسلىم بولغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇنى ئۆلتۈرمەي نەزەربەند قىلغان. ئۇزاق ئۆتمەي ھەسەنشاھنىڭ باشقا جايدىكى چېرىكلىرى يىغىلىپ، ھەسەنشاھ ئەۋەتكەن چاپارمەننىڭ باشلىشى بىلەن تاغارما يېزىسىغا ھۇجۇم قىلىدۇ. ئەلىفبەگ قوشۇن باشلاپ ئۇلارنى چېكىنىدۈرىدۇ. ھەمدە ئۇلارنىڭ تاغارمىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىشى ھەسەنشاھنىڭ بۈيرۇقى بىلەن بولغانلىقىنى بىلگەندىن كېيىن، ھەسەنشاھنى شوش دېگەن يەردە ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئەلىفبەگ سەربكۇھ خەلقىنى باشلاپ، ھېچقانداق تاشقى يارەدەم بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا، ياقۇپبەگنىڭ قولچومىقى ھەسەنشاھنى يوقىتىپ، سەربكۇھنى قايتۇرۇۋالىدۇ.

1878 ـ يىلى قىشتا ياقۇپبەگنىڭ مۇھرىدارى ۋە يەكەن ھاكىمبېگى بولغان مۇھەممەت يۇنۇسجان بالا ـ چاقىلىرىنى ئېلىپ، تاشقورغان ئارقىلىق بەدەخشانغا چېقىپ كەتمەكچى بولۇپ، ناھايىتى كۆپ جاپا ـ مۇشەققەتلەر بىلەن، خەتەرلىك چېچەكلىك

داۋانىدىن ئېشىپ، سەربكۇھنىڭ شىمالىدىكى كەنتىگە كېلىدۇ. ئەلىفبەگ بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن دەرھال چېرىك باشلاپ شىمالىدىكى كەنتىگە كېلىدۇ. ھەمدە بىر تەرەپتىن چىرايلىق گەپلەرنى قىلىپ، مۇھەممەت يۇنۇسجاننى بالا ـ چاقا، قالدى ـ قاتتى قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە تاش شەھەرگە باشلاپ كەلسە، يەنە بىر تەرەپتىن يەكەنگە چاپارمەن ئەۋەتىپ، لېۋجىنتاڭغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ، ئۇلارنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش ھەققىدە يوليورۇق سورايدۇ. لېۋجىنتاڭ ئۇنىڭ مۇھەممەت يۇنۇسجاندەك كاتتا ئەربابنى پەم بىلەن تۇتقانلىقىنى ماختايدۇ ھەمدە مۇھەممەد يۇنۇسجاننى بەدەخشانغا كېتىشكە قويماي، يەكەنگە ئېلىپ چۈشۈشنى بۇيرۇيدۇ. ئەلىفبەگ يۇنۇسجاننى بالا ـ چاقىلىرى بىلەن قەشقەرگە يالاپ ئېلىپ بېرىپ، لېۋجىنتاڭ قوشۇنلىرىغا تاپشۇرىدۇ. بۇ ئەھۋال مۇھەممەد زەرىفى يازغان «تارىخىي كاشغەر ۋە فەرغانە» دېگەن كىتابتا تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەلىفبەگنىڭ ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىگە قارشى كۈرەشتە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇنى مۇكاپاتلاپ، ئۇنىڭغا 5 ـ دەرىجىلىك تورنا پەيلىك ئوتۇغات بېرىدۇ ھەمدە سەربكۇھ ۋە بۇيرۇت قەبىلىلىرىنى باشقۇرىدىغان باش ئوكۇردايلىق مەنسىپىنى بېرىپ، ئىلگىرى دادىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان 19 تاجىك يېزىسىنى ھەمدە سەربكۇھنىڭ غەربىي ـ شىمالىدىكى 9 ئورۇندىكى قىرغىز كۆچمەن قەبىلىلىرىنى ئۇنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. ئەمما، ئەلىفبەگ شۇنىڭدىن ئۇزاق ئۆتمەي ئۆلۈپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئۆلۈمى توغرىسىدا بىر ـ بىرىگە ئوخشاشمايدىغان مۇنداق ئىككى خىل گەپ بار. بىرى مۇھەممەت زەرىفى يازغان «تارىخىي كاشغەر ۋە فەرغانە» دېگەن كىتابتىكى خاتىرە. ئۇنىڭدا ئەلىفبەگ مۇھەممەت يۇنۇسجاننى لېۋ جىنتاڭغا

تاپشۇرغاندىن كېيىن، «ئۆزىنىڭ قىلغان ئەھدىنى بۇزۇش، خا-ئىنلىقلىرى ئۈچۈن زوزۇڭتاڭنىڭ سىياسەت تىغى بىلەن ھايات رىشتىسى ئۈزۈلۈپ، قېنى تۆكۈلدى. . . » دەپ يېزىلغان. ئەمما بۇنى ئىشەنچىلىك خاتىرە دېگىلى بولمايدۇ. چۈنكى ئەلىفبەگ ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىگە قارشى كۆرەشتە باشتىن - ئاخىر چىڭ سۇلالىسى تەرەپتە تۇرغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە ياقۇپبەگنىڭ مۇھەم-مەد يۇنۇسجانغا ئوخشاش كاتتا ئەمەلدارىنى تۇتۇپ (گەرچە مۇ-ھەممەد يۇنۇسجانغا باشتا سىزنى بەدەخشانغا يولغا سالمەن دەپ ۋەدە قىلىپ ئالداپ، تاش شەھەرگە ئېلىپ كېلىپ، ئاندىن بە-دەخشانغا يولغا سالماي، چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىگە تاپشۇرغان بولسىمۇ) چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىگە تاپشۇرغان تۇرسا ۋە شۇ خىزمەتلىرى سەۋەبلىك مۇكاپاتلىنىپ، مەنسەپكە تەيىنلەنگەن تۇرسا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ دۇشمىنى بولغان مۇھەممەت يۇنۇس-جانغا قىلغان «ئەھدىنى بۇزۇش» جىنايىتى ئۈچۈن سىياسەت تىغىدىن ئۆتكۈزۈشى زادىلا ئەقىلگە سىغمايدۇ. بىزنىڭچە تاشقور-غاندىن دافەدارىگ دېگەن كىشىنىڭ تەمىنلىگەن ماتېرىيالى ئە-شەنچلىك ماتېرىيالدەك قىلىدۇ. ئۇنىڭدا مۇنداق رىۋايەت قىلىنى-دۇ: ئەلىفبەگ مەنسەپكە تەيىنلىنىپ ئۇزاق ئۆتمەي، بۇرۇنقى يەكەن ھاكىمبېگى، كېيىن ياقۇپبەگ تەرەپكە ئۆتۈپ، ياقۇپبەگ-نىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىپ كاتتا مەنسەپ تۇتقان، چىڭ سۇلال-سى قوشۇنلىرى شىنجاڭغا يۈرۈش قىلغاندا يەنە ياقۇپبەگدىن دەرھال يۈز ئۆرۈپ، چىڭ سۇلالىسى تەرەپكە ئۆتكەن نىيازھاكىم-بەگ (بەزى خاتىرىلەردە ياقۇپبەگنى كورلىدا مۇشۇ كىشى زەھەر-لەپ ئۆلتۈرگەن دېيىلىدۇ) چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىنىڭ ئۆزە-گە يۇقىرى مەنسەپ بەرمىگەنلىكىدىن نارازى بولۇپ، ئەلىفبەگكە بىرلىكتە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە قارشى توپىلاڭ كۆتۈرۈش

ھەققىدە خەت يازىدۇ. لېكىن بۇ خەت ئەلىفبەگكە تەگمەي چىڭ سۇلالىسى دائىرلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالىدۇ. لېيۇ جىنتاڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭىشەھەردىكى سەركەردىسىگە ئەلىفبەگنى يېڭىشەھەرگە چاقىرتىپ، بۇ ئىشنى سۈرۈشتۈرۈپ ئېنىقلاشنى تاپشۇرىدۇ. بۇ سەركەردە ئەلىفبەگدىن نىياز بىلەن تىل بېرىك-تۈرگەن دەپ گۇمانلىنىپ، ئۇنى يېڭىشەھەرگە چاقىرتىپ قاتتىق قىيىن - قىستاققا ئالىدۇ. بۇ ئۇنىڭغا روھى ۋە جىسمانىي جەھەتتە قاتتىق بېسىم پەيدا قىلىدۇ. ئۆزىنىڭ ناھەق جازالانغا-لىقىنى ھار ئېلىپ، يېڭىشەھەردە زەھەر يەپ ئۆلۈۋالىدۇ. ئەلىف-بەگ ئۆلگەندىن كېيىن لېيۇجىنتاڭ تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئۇنىڭ ناھەق قىيىن - قىستاققا ئېلىنغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىقىدۇ. شۇ سەۋەب بىلەن گەرچە ھاكىمبەگلىككە ئولتۇرۇشقا ئانچە لايىق بولمىسىمۇ، ئىنىسى ئابدۇلھەسەنبەگنى ئەلىفبەگنىڭ ئورنىغا سەرىكۆھنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلەيدۇ. دافەدارىگ تەمىنلە-گەن بۇ ماتېرىيال ئەمەلىي ئەھۋالغا ئۇيغۇن ۋە ئەقىلغا مۇۋاپىق بولۇپ، ئۇنى راست دېيىشكە بولىدۇ.

ئەلىفبەگ ئۆلگەندىن كېيىن ئىنىسى ئابدۇلھەسەنبەگ سەر-كۆھنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلەنگىچە، سەرىكۆھدا بىر مەزگىل ھاكىمبەگ بولمىغان ئەھۋال شەكىللىنىدۇ. ئەمما، چىڭ سۇلال-سى تېزلىكتە ئابدۇلھەسەنبەگنى سەرىكۆھنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلەش پەرمانى چۈشۈرىدۇ.

3. ئابدۇلھەسەنبەگ مەنسەپكە ئولتۇرغان مەزگىلدىكى ۋەقەلەر

ئابدۇلھەسەنبەگ مۇشۇ جەمەتتىكى ھاكىمبەگ بولغانلار ئار-قىسىدىكى خىزمەت، تۆھپىسى كۆزگە كۆرۈنەرلىك بولمىغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۆزى تەكەببۇر، خەلققە ۋە دۆلەتكە بىرەر ياخشى

ئىش قىلىش قولىدىن كەلمىگەن بىر شەخس دېيىشكە بولىدۇ.
ئابدۇلھەسەنبەگ ھاكىمبەگلىككە تەيىنلىنىپ، 1879 ـ يىلى ياز ۋە كۈز ئارىلىقىدا، ئوتتۇرا ئاسىيادا پىتىراپ يۈرگەن بىر توپ ياقۇپبەگ قالدۇقلىرى باخشى بەردارنىڭ باشچىلىقىدا 3000 دىن ئارتۇق ئادەم توپلاپ سەرىكۆھقا باستۇرۇپ كىرىدۇ. ئۇلارنىڭ مەقسىتى سەرىكۆھنى ئىشغال قىلىپ، تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا جەنۇبىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىش ۋە ئۇنى ئىشغال قىلىش ئىدى. بۇ باندىتلار ئاۋۋال سۇ بېشىغا (بۇ جاي ھازىر ئاقتۇ ناھىيىسىنىڭ بۇلۇڭكۆل يېزىسىغا قارايدۇ) باستۇرۇپ كىرىپ، ئاندىن تاش شەھەرگە قاراپ ئىلگىرىلەيدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئابدۇلھەسەنبەگ گەرچە ھاكىمبەگ بولۇپ بولغان بولسىمۇ، ئۇنىڭدا مۇنداق زور دۈشمەنگە تاقابىل تۇرغىدەك ئىقتىدار ۋە جاسارەت يوق ئىدى. شۇ سەۋەبتىن باخشى بەردار سەرىكۆھنى ئۇرۇش قىلماي ئىشغال قىلىش كويىدا تاش شەھەرگە ئەلچى ئەۋەتىدۇ. تاش شەھەر ئىچىدە ئارباپبەگ مىربابا قاتارلىق كىشىلەر مەسلىھەتلەشىپ، ئاۋۋال باخشى بەردارنى تەكلىپ قىلىپ، ئايرىم تاش شەھەرگە ئەكىلىپ، پىستىرما ئورۇنلاشتۇرۇپ، باخشى بەردارنى يوق قىلىش تاكتىكىسىنى قوللىنىشنى قارار قىلىدۇ ۋە باخشى بەردارنى تاش شەھەرگە تەكلىپ قىلىپ، يۈرت ئاقساقاللىرى ئالدىغا چىقماقچى بولىدۇ. قوقانباي، سۇلايمان خوجا قاتارلىق بىرقانچە 10 كىشى تاش شەھەر يېنىدىكى شاھ ئەۋلىيا دېگەن يەردە پىستىرمىدە يوشۇرۇنۇپ تۇرىدۇ. باخشى بەردار سەرىكۆھ ئاقساقاللىرىنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالماقچى بولغانلىقىنى ئاڭلاپ كۆرەڭلەپ، لەشكەرلىرىنى شامبابا دېگەن يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۆزى 50 نەچچە ئادەمى بىلەنلا تاش شەھەرگە قاراپ ئات سالىدۇ. مىربابا قاتارلىق يۈرت ئاقساقاللىرى ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئۇلارنى پىستىرما ئورۇنلاشتۇرۇلغان يەرگە باشلاپ چىقىدۇ. سۇلايمان خوجا باخشى بەردارنى ئاتتىن سۆرەپ چۈشۈرىدۇ. قوقانباي ئۇنى دەرھال ئاتىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا باخشى بەردارغا ئوق تەگكەندە ئۇ يەردىن توپا ئېلىپ، «دۇنياغا تويمىغان كۆز، ئەمدى توپىغا توي» دەپ كۆزىگە توپا چاچقان. باخشى بەردار ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن پىستىرمىدىكى سەرىكۆھ خەلقى تاجاۋۇزچىلارغا بىراقلا ئوت ئاچىدۇ. باخشى بەردار باشلاپ كەلگەن 50 نەچچە كىشىدىن نۇرغۇنى شۇ يەردىلا ئۆلىدۇ. قاچقانلىرى ئۆز قوشۇنلىرى قارارگاھىغا بېرىپ، پىستىرمىغا دوچ كېلىپ، باخشى بەردارنىڭ ئۆلگەنلىكىنى دەپ بېرىدۇ. غەزەپلەنگەن دۈشمەن تاش شەھەرگە شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىدۇ. سەرىكۆھ خەلقى ئازغىنە كۈچ بىلەن شەھەرنى قوغدايدۇ. 7 كېچە ـ كۈندۈز شىددەتلىك جەڭ بولىدۇ. جىددىي پەيتتە لىيۇجىنتاڭ قوشۇن ئەۋەتىپ، شەھەرنى خەۋپتىن قۇتۇلدۇرىدۇ. دۈشمەن شىمالغا قاچقان بولسىمۇ، چەڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن قوغلاپ يوقىتىلىدۇ.

ئابدۇلھەسەنبەگ سەرىكۆھنىڭ ھاكىمبېگى بولغان مەزگىلدە چەڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سەرىكۆھدا مۇھىم ئىككى تەدبىر قوللىنىدۇ. بىرى 1884 ـ يىلى شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىدۇ. سەرىكۆھدا يۆتكەش ـ توشۇش ئىدارىسى تەسىس قىلىپ، ئۇنىڭغا چەڭ سۇلالىسىنىڭ تۇغلۇق ئەمەلدارلىرىدىن ئامبال قويىدۇ. بۇ ئىدارە يەرلىك ئاماناتلىق ساقلاش ۋە ھەربىيلەرنىڭ ئاشلىق تەمىناتىنى توشۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولىدۇ. يەنە بىرى ھەرقايسى مۇھىم چېگرا ئورۇنلىرىدا قاراۋۇلخانا تەسىس قىلىپ، چېگرانى ساقلاشقا مۇنتىزىم قوشۇن ئورۇنلاشتۇرىدۇ. ئۆلكە تەسىس قىلىنغان، ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمى يولغا قويۇلغان

بولسمۇ، سەرىكۆھدا ھاكىمبەگلىك تۈزۈمى يەنىلا ساقلىنىپ، رولى ۋە ھوقۇقى بۇرۇنقىغا قارىغاندا كۆپ كىچىكلەپ، تۈغلۇق ئەمەلدارلارنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنۇپ، يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئا-دەتتىكى باج يىغىش ۋە باشقا خەلق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان بولۇپ قالىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئابدۇلھەسەنبەگ ئۆزى تەكەببۇر، زالىم بولغاچقا ۋە ياشىنىپ نېرۋىسىدىن ئاداشقان بولغاچقا، 1892 - يىلى خىزمىتىدىن ئىستىپا بېرىپ چىكىنىدۇ.

4. مۇھەممەد كەرىمبەگنىڭ ھاكىمبەگلىككە تەيىن-لىنىشى ۋە ئۇنىڭ تارىختىكى رولى

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك، ئابدۇلھەسەنبەگ 1892 - يىلى ھاكىمبەگلىك خىزمىتىدىن ئىستىپا بەرگەندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرى ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەت كەرىمنى ھاكىم-بەگلىككە تەيىنلەپ، ئۇنىڭغا 5 - دەرىجىلىك ئوتۇغات بېرىدۇ. مۇھەممەت كەرىمبەگ ھاكىمبەگلىك مەنسىپىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئومۇمىي جەھەتتىن تۈغلۇق ئەمەلدارىنىڭ بۇيرۇقىغا بوسۇنىدىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ خىزمەتتە مەسئۇلىيەتچان، ئور-دىغا سادىق بولغانلىقى، ئامبال بىلەن ئەپ ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن، تېزلىكتە چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرى ئۇنىڭ ئۆز مىللىتى ئىچ-دىكى تەسىرگە قاراپ، چېگرا رايونىنىڭ مۇقىملىقى، بىخەتەرلە-كىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇنى بەكمۇ ئەتىۋارلىغان. مەسىلەن: گۈاڭشۇنىڭ 21 - يىلى 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىكى يەكەن ئايماق بېگىنىڭ يارلىقىدا: «ئايمىقىمىز سىلەر يوللىغان ئىلتىماسقا ئاساسەن، مەزكۇر ھاكىمبەگكە 4 - دەرىجىلىك ئوتۇغات كەيدۇ-رۇشنى تەستىقلىدى» دەپ يېزىلغان. گۈاڭشۇنىڭ 24 - يىلى ئۇنىڭغا ئىمارەت سىلىش ئۈچۈن 400 سەر كۈمۈش ئىنئام قىل-غان. ئەسلىدە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى ھاكىمبەگلەر ھەممىسى قەدىم-

كى تاش شەھەر ئىچىدىكى كونا يامۇلدا تۇرغان. بۇ يامۇل ناھايە-تى قەدىمكى يامۇل بولۇپ، ئىچىدىكى ئىمارەتلىرى بەكمۇ كونە-راپ كەتكەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە شەھەرنىڭ تاش سىپىلى بۇزۇل-غان. شەھەر ئىچىدىكى ئاھالىلەر ئولتۇراق رايونىدىن ئاھالىلەر شۇنىڭغا يېقىن يەردىكى يېزا - كەنتلەرگە كۆچۈپ چىققانلىقتىن شەھەر چۆلدەرەپ قالغان. شۇڭا مۇھەممەت كەرىمبەگ ئىمارەتنى تاش شەھەر ئىچىگە قۇرماي، ئۇنىڭ جەنۇبىدىن 500 - 600 مېتىر يىراقلىقتىكى چىمەنلىك ئوتلاق يېنىغا سالغان. بۇ ئىما-رەت ھازىرمۇ ساقلىنىپ تۇرماقتا. 1902 - يىلى ياپونىيە ئېكس-پېدىتسىيىچىسى داگوگۇاڭرۇي مۇشۇ مەھكىمىدە مۇھەممەت كە-رىمبەگ بىلەن كۆرۈشكەن ۋە شۇ يەردە مېھمان بولغان. ئۇنىڭ بوي تۇرقى ۋە سالاپىتى داگوگۇاڭرۇيدا خېلى ياخشى تەسىر قال-دۇرغان. داگوگۇاڭرۇينىڭ خاتىرىسىگە قارىغاندا شۇ ۋاقىتتا مۇھەممەت كەرىمبەگنىڭ ئىش ھەققى 30 سەر كۈمۈش ئىكەن. بۇ شۇ ۋاقىتتا خېلى يۇقىرى ئىش ھەققى ھېسابلىنىدۇ. گۈاڭشۇ-نىڭ 30 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇنى يەنە ئۆستۇ-رۈپ، ئۇنىڭغا 3 - دەرىجىلىك ئوتۇغات كەيدۇرگەن. چىڭ سۇلا-لىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇنى شۇنچە ئەتىۋارلىشى بىرتەرەپتىن ئۇ-نىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە سەمىمىي، سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلغانلىقىدىن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن گەرچە ئۇنىڭ ھوقۇق دائىرىسى تارايغان (ئۇستىگە ئامبال قويۇلغان)، باشقۇ-رۇش دائىرىسىمۇ تارايغان (سەرىكۆھ تاغلىرىنىڭ غەربىدىكى ئەسلىدىكى سەرىكۆھ مەھكىمىسىگە قارايدىغان 28 مىڭ كۈۋادرات كىلومېتىر زېمىننى چارروسىيە ئىشغال قىلىۋالغان) بولسىمۇ، ئەمما رولىنى يەنىلا سەل چاغلىغىلى بولمايتتى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ پامىر رايونىدىكى ۋە قارا قۇرۇم تاغلىرىدىكى

چېگرا لىنىيىسى بەك ئۇزۇن، چېگرا مۇداپىئە ئەسكىرى كۈچى بەك ئاز بولغاچقا، شۇنچە ئۇزۇن چېگرا لىنىيىسىنى مۇداپىئە قىلىشتا يەنىلا يەرلىك خەلقنىڭ تايىنىش زۆرۈر ئىدى. بۇ زۆرۈرىيەت چېگرا سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مۇھەممەت كەرىمبەگنى ئەتىۋارلىشى ۋە ئۇنىڭغا قايتا - قايتا ئەمەل، مەنسەپ ئىنئام قىلىشىنىڭ ھەقىقىي سەۋەبى ئىدى. شۇنداقلا شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدا ھاكىمبەگلىك تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، پەقەت سەرىكۈھىدىلا ئۇزاق مەزگىل ساقلاپ قالغانلىقىنىڭ ھەقىقىي سەۋەبى ئىدى. چېگرا سۇلالىسىنىڭ سەرىكۈھىدا قوللانغان بۇ سىياسىتى ھەقىقەتەن ئۇنۇملۇك بولغان. مەشھۇر ساياھەتچى ئاۋرېل ستېيىن 1900 - يىلى سەرىكۈھىگا كەلگەندە، چېگرا سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ جەھەتتىكى سىياسىتىنىڭ ھەقىقەتەن مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا قايىل بولغان. ھەمدە «بۇ مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك يەرلىكتىكى بارلىق ئىشلارنى شۇ يەردىكى مۆتىۋەرلەر ۋە كەنت باشلىقلىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇپ بېرىشتەك ئاقىل تەدبىر قوللانغانلىقىدىن بولغان» دەپ كۆرسەتكەن. مۇھەممەت كەرىمبەگنىڭ ئۆزىمۇ ھاكىمبەگلىك مەنسىپىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن، خىزمەتنى سەممىي - سادىق - لىق بىلەن ئىشلەپ، ئامبال بىلەن يېقىندىن ماسلىشىپ، چېگرا سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ چېگرا رايونىنى قوغداشتا قوللانغان تەدبىرلىرىنى بىجانىدىل ئەمەلىيلەشتۈرىدۇ. ھازىرقى تەكشۈرۈلگەن ماتېرىياللارغا قارىغاندا، مۇنداق بىرقانچە ئىشتا مۇھەممەد كەرىمبەگ چېگرا سۇلالىسى دائىرىلىرىگا يارىغىدەك ئىشلارنى قىلغان:

1. چېگرا سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 1902 - يىلى سەرىكۈھ يۆتكەش - توشۇش ئىدارىسىنى پۈلى مۇداپىئە - ھۆكۈم شۆبە

ۋازارىتىگە ئۆزگەرتىپ، جاڭ شاۋبو دېگەن كىشىنى بۇ ۋازارەتنىڭ تۇنجى باشلىقلىقىغا تەيىنلىگەن. مۇھەممەد كەرىمبەگ ئۇنىڭ بىلەن ناھايىتى ياخشى ماسلاشقان. ئۇنىڭ رەھبەرلىكى ئاستىدا يەرلىك خەلقنىڭ چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئاۋۋال خەلقنىڭ ئۇستىدىكى ئالۋاڭ - ياساق، باج - سېلىقنى زور دەرىجىدە ئازايتقان. جاڭ شاۋبو سەرىكۈھگا چىقىپ، سەرىكۈھ خەلقىگە چىقارغان تۇنجى ئېلاننامىدا خەلقنىڭ باج سېلىقىنى كەچۈرۈم قىلغانلىقىنى ئالاھىدە تىلغا ئالغان. بۇ نۇقتىنى ستېيىن بۇ يەردىن ئۆتكەندىمۇ ھېس قىلغان ھەمدە ئۆزىنىڭ «خوتەننىڭ قۇم ئاستىدىكى خارابىلىرى» ناملىق ئەسىرىدە بۇنى ئالاھىدە تىلغا ئالغان. يېنىك باج سىياسىتى چېگرا رايون خەلقىنىڭ ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشى ئۈچۈن ئوبدان مۇھىت يارىتىپ، جەمئىيەتنىڭ تىنچ - ئامان بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلغان. مۇھەممەت كەرىمبەگ بۇ سىياسەتنىڭ ئاكتىپ ئىجراچىسى بولغان.

2. چېگرا مۇداپىئەسىنى قوغداشقا خەلقنى ئاكتىپ سەپەرۋەر قىلغان. يۇقىرىدا كۆرسەتكىنىمىزدەك چېگ سۇلالىسىنىڭ چېگرادا تۇرغۇزغان ئەسكىرى كۈچى بەك ئاز بولغاچقا، چېگرا مۇداپىئە ۋەزىپىسى مۇقەررەر ھالدا يەرلىك خەلق ئۈستىگە چۈشكەن. ياپونىيە ئېكسپېدىتسىيىچىسى داگوگۋاكرۇي چېگ سۇلالىسىنىڭ تاشقورغان قاراۋۇلخانىسىدا 10 نەچچە ئەسكىرى تۇرغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ئۇرۇش قىلىشقا زادىلا يارىمايدىغانلىقىنى يازىدۇ. ستېيىنمۇ «سەرىكۈھدا تۇرغان ئازغىنە ئوفىتسېر ۋە ئۇلار قوماندانلىق قىلغان ئەسكىرى كۈچ ئەمەلىيەتتە ھېچقانچە رول ئوينىيالمايدۇ» دەپ يازىدۇ. چارروسىيە پامىرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى ئۆزىنىڭ ھىندىستان

دىكى مەنپەئىتتىنىك تەھدىتكە ئۇچرايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، 1881 - يىلى 12 - ئايدا كەنجۇتنى ئىشغال قىلغانىدى. 1895 - يىلى چارروسىيە ۋە ئەنگلىيە لوندوندا پامىرنى بۆلۈشۈۋېلىش ھەققىدە شەرتنامە ئىمزالىدى. چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ ئىككى جاھانگىر دۆلەتنىك ئۆز ئالدىغا ئىمزالىغان بۇنداق شەرتنامىسىنى زادىلا ئېتىراپ قىلمىغان بولسىمۇ، ئەمما شەكسىلىنىپ بولغان بۇ ئەمەلىي پاكىتنى ئۆزگەرتكىدەك كۈچ - قۇدرەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى. لېكىن ئۆز ئىگىدارچىلىقىدا قالغان زېمىنلارنى قاتداق بولمىسۇن قوغدىشى كېرەك ئىدى. مۇشۇ مەقسەتتە 1896 - يىلى سەرىكۆھ رايونىدا تاجىك، قىرغىز ياشلىرىدىن «سوۋىيۇەن مۇسۇلمانلار ئەترىتى» تەشكىل قىلىنىدۇ. بۇنىڭغا چېگرادا تۇرۇشلۇق تۇغلۇق ئەمەلدار باش ھەربىي قوماندان، مۇھەممەد كەرىمبەگ باش قاراۋۇل بولىدۇ. ئۇلار ھەرقايسى چېگرا لىنىيىلىرىگە بۆلۈنۈپ ئولتۇراقلىشىپ ھەم ئۆز تىرىكچىلىكىنى قىلىدۇ ھەم چېگرىنى ساقلايدۇ. شۇ ۋاقىتلاردا يەنە ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى ھونزائى (كەنجۇت)، تاشقورغانىنىڭ غەربىي - جەنۇبىدىكى پەيىك جىلغىسىدىن يۇقىرى رايونلارنى ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىشقا، تاشقورغانىنىڭ شەرقىي - جەنۇبىدىكى راسكامنى تېرىقچىلىق قىلىش ئۈچۈن ئۆتنە ئېلىش باھانىسىدا ئىشغال قىلىۋېلىشقا كۈشكۈرتىدۇ. چارروسىيە بۇنى ئاڭلاپ چىك سۇلالىسىغا تاغارمىنى ئۆتۈنۈپ بېرىش يولسىز تەلىپىنى قويىدۇ. مۇشۇنداق شارائىتتا مۇھەممەد كەرىمبەگ ئامبالغا يارەملىشىپ بۇ جايلارغا ئاھالە يۆتكەپ، چارۋا بېقىش، تېرىقچىلىق قىلىش بىلەن بىرلىكتە چېگرا ساقلاشقا ئۇيۇشتۇرىدۇ. 1895 - يىلى مەرياك قاتارلىق جايلاردىن راسكامغا 64 ئۆيلۈك چارۋىچىنى كۆچۈرىدۇ. ئۇلار ئۇ يەردە بىنام ئېچىپ، تېرىقچىلىق قىلغاچ چېگرا ساقلايدۇ. 1898

- يىلى ئەنگلىيىنىك قەشقەردە تۇرۇشلۇق «سايا ھەت ئىشلىرى ئەمەلدارى» ھىندىستان بىلەن جۇڭگو ئارىسىدىكى خەت - ئالاقە توشۇشنى باھانە قىلىپ، تاشقورغاندا پوچتا ۋاكالەتخانىسى قۇرىدۇ. 1900 - يىلى ئەنگلىيە قەشقەردە كونسۇلخانا قۇرغاندا، بۇ ۋاكالەتخانا كونسۇلخانا قارىمىقىغا ئۆتكۈزۈلىدۇ. چارروسىيە بۇنى كۆرۈپ، ئۇمۇ تاشقورغاندا بىر پوچتا ۋاكالەتخانىسى قۇرۇپ، ئۇنى قوغداش ئۈچۈن بىر نەپەر ھەربىي ئەمەلدار 5 نەپەر ئەسكەر تۇرغۇزىدۇ. كېيىن ئەسكىرىنى 12 كىشىگە كۆپەيتىدۇ. ئەنگلىيىمۇ 16 نەپەر ئەسكەر ئەۋەتىپ، پوچتا ۋاكالەتخانىسىنى قوغدىتىدۇ. (بۇ ئىككى جاھانگىر چوڭ دۆلەت تاشقورغاندا قۇرغان پوچتا ۋاكالەتخانىسى تاشقورغان كونا بازىرىنىڭ جەنۇب ۋە شىمال ئىككى يېنىدىكى ئىككى دۆڭدە بولۇپ، ئەنگلىيە پوچتا ۋاكالەتخانىسى گازارمىسى بۇرۇنلا بۇزۇۋېتىلگەن. ئۇنىڭ ئورنىدا ھازىر ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت بىناسى بار. روسىيە قۇرغان گازارمىغا ئۇلاپ، 1938 - يىلى شېك شىسەي ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە تاشقورغان چېگرا مۇداپىئە چوڭ ئەترىتىنىڭ باشلىقى خوجېەن (كومۇنىست) ۋە زەمىر (تاجىك) لەر ھەربىي گازارما سالغان (خارابىسى ھازىرمۇ بار). قىسقىسى چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن چارروسىيە، ئەنگلىيە ئوتتۇرىسىدا پامىردا شۇ ۋاقىتتا قوراللىق توقۇنۇش يۈز بەرمىگەن بولسىمۇ، ئەمما چېگرا ۋەزىيىتى بەكمۇ جىددىي بولۇپ، بىخەستەلىك قىلىنسا توقۇنۇش يۈز بېرىشى مۇمكىن ئىدى. ئەمما چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدە ئۇلار بىلەن ھەربىي كۈچ جەھەتتە تاقابىل تۇرغىدەك قۇدرەت يوق ئىدى. شۇڭا بۇ جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ئىككىلىسىنى رەنجىتىپ قويۇشقا بولمايتى. مۇھەممەت كەرىمبەگ بۇ نۇقتىنى ئېنىق بىلەتتى. شۇڭا

ئەنئەنىۋى قوغدىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ھونزا تەرەپ بىلەن بولغان جىددىي ۋەزىيەتنى پەسەيتمەكچى بولىدۇ. چۈنكى بۇنداق تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەت ھونزا ئەمىرلىرى بىلەن سەرىكۆھ ھاكىمبەگلىرى ئوتتۇرىسىدا ھونزا ئەمىرى سەلىمخان (1735 ـ يىلدىن 1823 ـ يىلىغىچە) دەۋرىدىن باشلانغان دېيىلىدۇ. مۇھەممەت كەرىمبەگمۇ مۇشۇ ئادەت بويىچە ئەمىر نەزىمخان بىلەن قۇدىلىشىپ، نەزىمخاننىڭ ئانا بۆلەك سىڭلىسى ئەشرەفي (ئەشرەفي ۋە ئۇنىڭ ئاكىسى سەلىمخان مۇھەممەت كەرىمبەگنىڭ بوۋىسى باباشبەگنىڭ قىزى شاھبانودىن تۇغۇلغانىكەن، شاھبانو باباشبەگنىڭ قىزى بولۇپ، نەزىمخاننىڭ دادىسى غەزەنخانغا ياتلىق قىلىنغانىكەن) نى نىكاھىغا ئالىدۇ. ھەمدە ئۆزىنىڭ قىزىنى نەزىمخاننىڭ ئوغلى جامالخانغا ياتلىق قىلىدۇ. ئۇنىڭ بۇنداق قۇدىلىشىش سىياسىتى ھونزا بىلەن سەرىكۆھ ئوتتۇرىسىدىكى جىددىي ۋەزىيەتنى پەسەيتىشتە مەلۇم رول ئويناپىدۇ. بۇمۇ ئۇنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئالدىدا كۆرسەتكەن مۇھىم خىزمەتلىرىدىن بىرى.

3. چارروسىيىنىڭ پامىردىكى ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، قېچىپ كەلگەن ئاھالىلەرنى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلارنى ھەرقايسى جايلاردا بوز يەر ئېچىپ، ئېتىز بەرپا قىلىش، ئېرىق ـ ئۆستەڭ چېپىپ، سۇ باشلاپ تېرىقچىلىق قىلىش ياكى چېگرا قاراۋۇلخانىلىرى ئەتراپىدا چارۋا باققاچ، چېگرا ساقلاشقا ئۈيۇشتۇرىدۇ. خاتىرىلەرگە قارىغاندا 1892 ـ يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىم يىلىدا ئاقتاش (چارروسىيە ئىشغال قىلىۋالغان پامىردىكى بىر ئوتلاقنىڭ نامى) تەرەپتىن 120 ئۆيلۈك چارۋىچى تاغدومباش پامىر تەرەپكە كۆچۈپ كەلگەن. 1895 ـ يىلى يەنە 100 ئۆيلۈك چارۋىچى ئىستىق ئەتراپىدىن تاغدۇمباش پامىرى ۋە تاغارمىغا

كۆچۈپ كەلگەن. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنى بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇپ تېرىقچىلىق قىلىشقا، بەزىلىرىنى چېگرا قاراۋۇللىرى ئەتراپىدا چارۋا بېقىشقا ئورۇنلاشتۇرىدۇ. ھاكىمبەگ ئۇلارنى ھۆكۈمەت بەرگەن ئۇرۇق، ئوزۇقلۇق ئاشلىق، قوش، كالا قاتارلىقلار بىلەن تەمىنلەيدۇ ياكى قەرزگە بېرىدۇ.

4. خەلقنى دەرەخ تىكىشكە كەڭ تەشەببۇس قىلىدۇ. جاڭ شاۋبونىڭ پۇلى خەلقىگە چىقارغان تۇنجى ئېلاندا باشقا مەزمۇنلاردىن تاشقىرى يەنە كىمكى ئۆيىنىڭ ئالدى ـ كەينىگە ۋە ئېتىز ـ ئېرىق قىرلىرىغا مىڭ تۇپ دەرەخ تىكىپ، ئۆزىگە مەلۇم قىلسا، شۇ كىشىگە شاڭ (مۇكاپات) بېرىدىغانلىقىنىمۇ يازغان. ھاكىمبەگ بولسا بۇ تەدبىرنىڭ ئىزچىل ئەمەلىيلىشىشىگە كونكرېت مەسئۇل بولغان.

* * *

ئومۇمەن مۇھەممەت كەرىمبەگ ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى سەردىكۇھدىكى ئەڭ يۇقىرى مەنسەپ تۇتقان فېئودال ئاقسۆڭەكلەر بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغاچقا، ئوردا ئۇچۇن باشتىن ـ ئاخىر سەممىي ـ ساداقەتمەنلىك بىلەن خىزمەت قىلغان. ئۇلار پادىشاھقا سادىق بولۇش ئۇچۇن بىجاندىل خىزمەت قىلىشنى ئۆزىنىڭ ئالىي بۇرچى ھېسابلىغان. ۋەتەنگە، يۇرتقا بولغان ساداقەتمەنلىك بىلەن پادىشاھقا بولغان ساداقەتمەنلىكنى بىر ئىش دەپ بىلگەن. ئەمەلىيەتتىمۇ شۇ ۋاقىتتا ئۇلار چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە سەممىي ـ سادىق بولغاندىلا ئۆزىنىڭ يۇقىرى مەنسىپى ۋە خەلق ئۇستىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئۇزاق مۇددەت ساقلاپ قالغىلى بولىدىغانلىقىنى ئوبدان بىلگەن. مانا مۇشۇنداق ئەقىدە بويىچە ئۇلار تاجاۋۇزچىلارغا قار-

شى كۆرەش قىلىش، چېگرانىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداش ئۈچۈن جانپىدالىق كۆرسىتىپ، يۈرت - ماكانىنى ساقلاش ئۈچۈن خېلى زور خىزمەت كۆرسەتكەن. شۇ سەۋەبتىن چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى تەرىپىدىن كۆپ قېتىم تارتۇقلانغان. مەنسىپى ئۆستۈرۈلگەن. ئۇلار بۇ جەھەتتە زامان تەلىپىگە ئۇيغۇنلاشقانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ كۆرسەتكەن تۆھپە - خىزمەتلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

ئەمما، ئۇلار قانداقلا بولمىسۇن فېئودال ھۆكۈمران سىنىپنىڭ بىر قىسمى ئىدى. ئۇلاردا شۇ سىنىپنىڭ ئاڭ - پىكرى، مەيدانى بولۇشى تەبىئىي ئىدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا مەيلى ئەلىفبەگ، ئابدۇلھەسەنبەگ ياكى مۇھەممەد كەرىمبەگ بولسۇن خەلقە بولغان پوزىتسىيىسى جەھەتتە ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ نىسبەتەن ھاكاۋۇر، زالىم ئىدى. ئەلىفبەگ بىلەن مەشھۇر «تەيغون» داستانىنىڭ مۇئەللىپى، شائىر دەلى ئوتتۇرىسىدىكى مۇنداق بىر ھېكايە ئۇنىڭ گۇمانخورلۇقىنى، خەلق نەزىرىدىن چۈشكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈشى مۇمكىن. دەلى ئەسلى خۇشئاۋاز، قوشاقچى، ھاپىز كىشى بولغاچقا، ئەلىفبەگ ئۇنى ئۆزى خاس نۆۋەكەر قىلىپ، يېنىدىن ئايرىمىغان. ھەسەنشاھ سەرىكۆھنى ئىشغال قىلغاندا، دەلى ئەلىفبەگ بىلەن قېچىشقا ئۇلگۈرمىگەنلىكى ئۈچۈن، ھەسەنشاھمۇ ئۇنى چېرىكلىككە تۇتۇۋېلىپ ئىشقا سالغان. كېيىن ئەلىفبەگ قايتىپ كەلگەندە ئۇ قوقانباي، سالماقلار بىلەن بىرلىكتە ئەلىفبەگ تەرەپكە ئۆتۈپ، ھەسەنشاھ بىلەن ئۇرۇش قىلغان ۋە تاش شەھەرنى قايتۇرۇۋېلىشتا خىزمەت كۆرسەتكەن. ئەمما ئەلىفبەگ ئۇنى تارتۇقلاش بۇياقتا تۇرسۇن، بەلكى «سەن ھەسەنشاھ ئۈچۈن ھاپىزلىق قىلىپ، ماڭا خائىنلىق قىلدىڭ، دېگەن باھانە بىلەن ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ. خۇددى

شائىر داستاندا كۆرسەتكەندەك:

«تەيغۇنۇم بولۇپسەن بوغرىدەك مەستان،
پوستۇڭغا كىرگەچكە ئېزىتقۇ - شەيتان» دېگەندەك ئىش بولغان.

كېيىن شائىر بەلدىر يېزىسىدىكى ئەلىفبەگ ئۈچۈن ئۆتكۈزۈلگەن بىر بەزمىدە «تەيغۇن» داستانىدىن پارچىلارنى ئوقۇپ، ئۇنىڭدىن قۇلچاقبەگدەك خەلقە، دوستلارغا مېھرىبان، سادىق بولۇشنى، «ئېزىتقۇ - شەيتان» ۋەسۋەسىسى بىلەن گۇمانخورلۇق قىلىپ، ئەلنى، دوستنى قاقشاتماسلىقنى تەۋسىيە قىلىدۇ. نۇرغۇن خەلق ئوتتۇرىغا چۇشۇپ شائىرنىڭ گۇناھىنى تىلەيدۇ. ئەلىفبەگ گەرچە شائىرنىڭ خۇنىدىن كەچكەن بولسىمۇ ئەمما ئۇنى 2 - قېتىم خاس نۆۋكەرلىككە قوبۇل قىلىشقا زادى ئۇنمايدۇ. ئەلىفبەگنىڭ زالىملىقى، گۇمانخورلۇقى «تەيغۇن» داستانىدا قۇلچاق بىلەن ئەلىفبەگ ئىككىسىنى روشەن سېلىشتۇرما قىلىپ، ئەلىفبەگكە نەسىھەت قىلغان مىسرالاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ:

مەرد بولساڭ بولغىنىسەن بوۋاڭدەك ئوغلان①
ئۆز ئاتا يۇرتۇڭغا بول سەن مېھرىبان.
يۇرت ساڭا ئاندۇر، سۇت بېرىپ باققان،
پەرزىڭ شۇ، يۇرت ئۈچۈن پىدا قىلساڭ جان.
نەسىھەت شۇ ساڭا، قالما ھېچ ھەيران،
خەلقىڭدىن ئايرىلما بولما دۆت - نادان.
خەلق بىلەن ياشىساڭ، كۈنۈڭ نۇرغۇن،
خەلق ساڭا يار دېمەك قۇچتۇڭ شەرەپشان.

① قولچاق بەگنى كۆرسىتىدۇ.

بۇ دەۋران ئەزەلدىن ئۆتكۈنچى دەۋران،
سىپاھلىق، بەگلىكىڭ ۋاقىتلىق ھامان.
بىلسەڭ دوست بولىدۇ دەردىڭگە دەرمان،
قاقشاتما دوستۇڭنى بولۇپ بەدگۇمان.
ھەمدەم يوق دېمەك سەن تەنھا، يالغۇزجان،
يالغۇز ئات چاپسىمۇ، چىقارماس توزان.
ياردىسىز مەرد جاھاندا بىنام،①
ئاپتاپ نۇر چاچىدۇ، تارقىسا تۇمان،
تونۇرغا خام ياقساڭ پىشىپ چىقار نان،
سەبرى قىل ئاخىرى يېشىلار گۈمان.»

ئەلىبەگكە قارىغاندا ئابدۇلھەسەنبەگ تېخىمۇ زالىم، تەكەببۇر بولۇپ، ئۆزىگە «يانچى» قىلىپ بېرىلگەن خەلقنى زار قاقشاتقان. ئۇنىڭ كىچىك تۇڭلۇق خىزمەتچىسىنى بوغۇزلاپ ئۆلتۈرگەنلىكى خەلق ئارىسىدا رىۋايەت بولۇپ كەتكەن تارقالغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ھاكىمبەگ ئائىلىسىدە ئۆتكۈزۈلگەن بىر قېتىملىق توي مەرىكىسىدە بۇ خىزمەتچىنىڭ قىزى چىرايلىق كىيىنىپ، بەگ قىزلىرى بىلەن بىرگە ئويناپتۇ. بۇ قىز تەبىئىي گۈزەل، چىرايلىق بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە كىيگەن يېڭى كىيىملىرى ئۇنىڭ ھۆسنى - جامالىنى تېخىمۇ گۈزەللەشتۈرۈۋەتكەنلىكى ئۈچۈن كىشىلەر ئۇنى ھەدەپ ماختايدۇ. بەگ قىزلىرى كىيىم - كېچەك جەھەتتە ئۇنىڭدىن نەچچە ھەسسە ئۇستۇن تۇرسىمۇ، ئەمما چىراي - ھۆسنى ئۇنچىلىك چىرايلىق بولمىغاچقا، ئۇنىڭ ئالدىدا چېنىپ قالىدۇ. بۇنى سەبى قىزلار بىلمىسىمۇ، ئەمما بەگ ئۇنىڭدىن بەكمۇ نومۇس قىلىدۇ. شۇڭا ھېلىقى

① نامسىز.

گۈزەل قىزنىڭ دادىسىنى قازناق ئۆيگە چاقىرىپ، «سەن نېمە ئۈچۈن قىزىڭنى چىرايلىق ياساندۇرۇپ، بەگ قىزلىرى بىلەن بىر يەردە ئويناشقا يول قويۇپ، بەگ قىزلىرىنى يەرگە قارىتىسەن؟» دەپ، ئۇنى شۇ يەردىلا بوغۇزلىۋېتىدۇ. بۇ ئىش خەلق ئارىسىدا ناھايىتى چوڭ غولغۇلا - نارازىلىق پەيدا قىلىدۇ. ئەمما ئۆلگەن ئادەم بەگ ئائىلىسىنىڭ «يانچىسى» بولۇپ، نوپۇسى بەگ ئائىلىسى بىلەن چېتىۋېتىلگەن بولغاچقا، ئائىلىسى چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىگە ئەرزىنى ئاقتۇرالمايدۇ. شۇنداقتىمۇ چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرى ئىشنىڭ ئەپلەشمىگەنلىكىنى كۆرۈپ، ئابدۇلھەسەنبەگنى «كېسەل بولۇپ، نېرۋىسىدىن ئادىشىپ قاپتۇ» دەپ ھاكىمبەگلىكتىن قالدۇرۇپ، ئورنىغا ئوغلى مۇھەممەت كەرىمبەگنى ھاكىم بەگلىككە تەينىلەيدۇ.

مۇھەممەت كەرىمبەگ ئاتىسىغا قارىغاندا كىشىلەرگە سىلىق، سىپايە مۇئامىلە قىلىدىغان ئادەم بولسىمۇ، ئەمما مال - دۇنياغا كەلگەندە ئاچكۆز، تويماس روھى دۇنياسىنى تولۇق ئىپادىلەيدۇ. ئۇ چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرى بىلەن ھەمنەپەس بولۇپ، ئېغىز - بۇرۇن يالىشىپ، خەلقنى قاقتى - سوقتى قىلىپ، نۇرغۇن مال - دۇنيا توپلىغان. ئۇنىڭ داتۇڭ يېزىسى، دامسىر ۋە باشقا جايلاردا نۇرغۇن يەر - زېمىن، دەل دەرەخلىرى بولسىمۇ، ئەمما چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىگە «ئۆي - ئىمارەتلىرىم كونا، ھاكىمبەگكە ماس كەلمەيدۇ» دەپ دائىم قاقشايدۇ. شۇڭا 1898 - يىلى چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرى ئۇنىڭغا ئۆي - ئىمارەت سېلىش ئۈچۈن 400 سەر كۈمۈش بېرىدۇ. ئۇ داتۇڭ ۋە تاشقورغاندا كاتتا ئۆي - ئىمارەت سېلىۋالىدۇ. سەرىكۈھدا ئامبال تەينىلىنىپ، ھاكىمبەگنىڭ رولى كىچىكلىگەنلىكى ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئۇنىڭ مائاشىنى كېيىن ھەر

ئايلىقى 12 سەر كۈمۈشكە چۈشۈرىدۇ. بۇنىڭدىن ئۇ قاتتىق نارازى بولۇپ، تۇرمۇشۇمنى قامداشقا ئامالسىز قالدىم دەپ قاقشايدۇ. ھەتتا خىزمىتىمدىن ئىستىپا بېرىمەن دەپ تەھدىت سالىدۇ. 1904 - يىلى ئامبال ئۇنىڭغا مائاشىنىڭ سىرتىدا يەنە ئايلىقى 6 سەردىن تۇرمۇش يارىدەم پۇلى بېرىشكە ماقۇل بولىدۇ. بۇنىڭغىمۇ قايىل بولماي «يانچى» لارنىڭ سانىنى كۆپەيتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ھەتتا كىچىك تۇڭ ئاھالىلىرى مېنىڭ ئۇرۇغ - تۇغقانلىرىم، ماڭا ھەقسىز خىزمەت قىلىشنى خالايدۇ، دەپ يالىغان سۆزلەپ ئەسلىدىكى 20 ئائىلە يانچى سانىنى 40 ئائىلىگە كۆپەيتىۋالىدۇ. بۇ يانچىلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ پۇقرالار نوپۇسىدىن ئۆچۈرۈلۈپ، ھاكىمبەگ ئائىلىسىگە چېتىۋېتىلگەن. ئۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا نوپۇسى بولغاچقا، ئەرز - دەۋا ئىشلىرى بولسىمۇ ئۇنى ھېچكىم سورىمايدۇ. بارلىق ئىشلىرى ھاكىمبەگنىڭ ئىختىيارىدا بولىدۇ. مۇنداق ھالەت مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ خېلى ئۇزاققىچە داۋام قىلىدۇ. 1912 - يىلى پۇلى شۆبە زاۋۇتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، پۇلى ناھىيىسى قۇرۇلىدۇ. ئەمما بۇنداق غەيرى رەسمى ھاكىم - ھاكىمبەگ يەنىلا 10 نەچچە يىل ساقلىنىپ قالىدۇ. 1926 - يىلىغا كەلگەندە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت «يانچى» لارنىڭ ۋە سەرىكۇھ خەلقىنىڭ قاتتىق نارازىلىقى ئاستىدا ئاندىن بۇيرۇق چىقىرىپ «ھاكىمبەگلىك تۈزۈمى» ۋە «يانچى» تۈزۈمىنى مەڭگۈ بىكار قىلىدۇ. ھەمدە كىچىك تۇڭدىكى يانچىلارغا نوپۇس دەپتىرى تارقىتىپ، ئۇلارنىڭ پۇقرالىق ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ.

مۇھەممەت كەرىمبەگنىڭ ئاچكۆزلىكى ھەققىدە مۇنداق بىر كىچىككىنە ھېكايە تارقالغان. مۇھەممەت كەرىمبەگ تاشقورغاندا كاتتا ئۆي - ئىمارەت سالغاندىن كېيىن، قانداق قىلىپ، پۇل

- دۇنيا توپلاش كويىدا، تاشقۇرغان دەرياسىنىڭ سۈيىدە بىر سۇ تۇگمىنى ياسىتىدۇ. كىشىلەر بۇنى «بەگ تۇگمىنى» دەپ ئاتايدۇ. بىر كۈنى ئۇ تاشقورغان ۋەرشىدىي كەنتىنىڭ شاڭيوسى رەھمانقۇل بىلەن پاراڭلىشىۋېتىپ ئۆزىنى ماختاپ: «مەن سىلەر ۋەرشىدىي خەلقى ئۈچۈن بىر ياخشى ئىش قىلدىم. تاشقورغان سۈيىدە بىر تۇگمەن ياساتتىم. ئەمدى ئۇن تارتىشتىن غەم قىلماي دىغان بولدۇڭلار» دەيدۇ. ئۇنىڭ ئەسلى مەقسىتىنىڭ قانداقتۇ خەلقنىڭ قىينىچىلىقىنى ھەل قىلىش ئەمەس، بەلكى تۇگمەن ھەققى يىغىش ئىكەنلىكىنى ئوبدان بىلگەن شاڭيو: «ناھايىتى ياخشى ئىش قىپتىلا بېگىم، رەھىي ئۈچۈن ئازغىنە تۇزنىمۇ قويماي، ئۇنىمۇ تارتىۋاپلا، ئۇنىڭدىن ئارتۇق ياخشى ئىشمۇ بولامدۇ؟» دەپ جايىدا جاۋاب بېرىدۇ (رەھىي شۇ ۋاقىتتىكى تاشقورغاندىكى بىر تۇگمەنچىنىڭ ئىسمى. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى سىز شۇنچىلىك مال - دۇنياغا تويماي، بىر تۇگمەنچىنىڭ رىسقىغىمۇ توپا چاچىسىز دېگەنلىك بولىدۇ). يۇقىرىدىكى ھېكايە گەرچە كىچىككىنە بىر ھېكايە بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدا ھاكىمبەگلەرنىڭ ئاچكۆز، تويماس ماھىيىتى تولۇق ئېچىپ تاشلانغان.

(«تاشقورغان تارىخ ماتېرىياللىرى» 1 - توپلامدىن ئېلىندى)

فۇجىن نىيازخېنىم ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى ھەققىدە

ئىبراھىم ئەلقەم

فۇجىن نىياز خېنىم يۇقىرى تەبىقىدىكى كىشىلەردىن بولۇپ، نىياز ھېكىم بەگنىڭ 5 ـ ئەۋلادى. نىياز ھېكىم بەگ شايار ناھىيە قايلۇر يېزا ئوردا باشلام كەنتىلىك بولۇپ، ئانا جەمەتى قايلۇر دۇشەنبە بازارلىق ئىدى. ئۇ كىشى ھىجىرىيە 1138 ـ يىلى (مىلادى 1726 ـ يىل) دىن ھىجىرىيە 1210 ـ يىل (مىلادى 1796 ـ يىل) لىرىغچە ياشىغان بولۇپ، ئۆز زامانىسىدا كۆچا، شايارلارغا قوشۇمچە ھېكىم بەگ بولغان.

نىياز ھېكىم بەگنىڭ ئوغلى قادىر ھېكىم بولۇپ، بۇ ئادەم ھىجىرىيە 1256 ـ يىل (مىلادى 1841 ـ يىل) لىرىدىن ھىجىرىيە 1289 ـ يىل (مىلادى 1872 ـ يىل) لىرىغچە كۆچادا تۇرۇپ شايار ناھىيىسىگە ھېكىم بولۇپ دەۋر سۈرگەن.

قادىر ھېكىمنىڭ ئوغلى ئابلا ھېكىم بولۇپ، بۇ كىشى ھىجىرىيە 1289 ـ يىل (مىلادى 1872 ـ يىل) لىرىدىن ھىجىرىيە 1300 ـ يىل (مىلادى 1880 ـ يىل) لىرىغچە شايار ناھىيىسىگە ھېكىم بولۇپ ھۆكۈم سۈرگەن.

ئابلا ھېكىمنىڭ ئوغلى سايىم خوجا بولۇپ، بۇ كىشى 1901ـ يىلىدىن 1905 ـ يىلىغچە ئاۋات ناھىيىسىگە ھېكىم

بولغان. سايىم خوجا دەل فۇجىن نىياز خېنىمنىڭ ئاتىسى بولۇپ، ھىجىرىيە 1275 ـ يىل (مىلادى 1859 ـ يىل) شايادا دۇنياغا كەلگەن. ھىجىرىيە 1282 ـ يىل (مىلادى 1866 ـ يىل) غىچە ئائىلە تەربىيىسىدە بولغان. سايىم خوجا 7 ياشقا كىرگەندە ئاتىسى ئابلا ھېكىم ۋاپات بولۇپ كەتكەن. دەل شۇ مەزگىلدە شايار خەلقى ئابلا ھېكىمنىڭ ئوغلى سايىم خوجىنى 3 كۈن مۇرىسىگە ئېلىپ كۆتۈرۈپ، كوچىمۇ ـ كوچا ئايلاندۇرۇپ، بىزنىڭ كەلگۈسىدىكى ھېكىمىمىز دەپ ئالقىشلىغان. سايىم خوجا ئابلا ھېكىمنىڭ پۇشتىدىن تۆرەلگەن بىرلا ئوغۇل بولۇپ، ئاتىسى ۋاپات بولۇپ ئارىدىن 10 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن يۇقىرى دەرىجىلىك ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى تاپشۇرۇۋېلىپ، ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېتىپ ھىجىرىيە 1282 ـ يىل (مىلادى 1866 ـ يىل) دىن ھىجىرىيە 1293 ـ يىل (مىلادى 1876 ـ يىل) غىچە بولغان 10 يىل ئارىلىقتا خەنزۇچە مەكتەپتە ئوقۇيدۇ، ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئۇرۇمچىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ. ھىجىرىيە 1293 ـ يىل (مىلادى 1876 ـ يىل) دىن ھىجىرىيە 1302 ـ يىل (مىلادى 1885 ـ يىل) غىچە بولغان 9 يىل جەريانىدا ئۇرۇمچىدە تۇرغان. ھىجىرىيە 1303 ـ يىل (مىلادى 1886 ـ يىل) كۆچاغا قايتىپ كېلىپ ھىجىرىيە 1318 ـ يىل (مىلادى 1901 ـ يىل) غىچە ئوقۇتقۇچى، مەكتەپ مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن. 1901 ـ يىل ئاقسۇ ئاۋات ناھىيىسىگە ھېكىم بولغان. 1901 ـ يىلىدىن 1905 ـ يىلىغچە بولغان 4 يىل جەريانىدا خىزمەتنى ياخشى ئىشلەپ خەلقنى رازى قىلغان.

1905 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۆز يۇرتى شايارغا قايتىپ كېلىپ بىر ئايدىن كېيىن قاراشەھەرگە «ۋەن» بولغان. يەنى 1905 ـ يىل 8 ـ ئايدىن 1908 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا

ۋەزىپە ئۆتىگەن. ھۆكۈمەتنىڭ مۇھىم مەخپىي ئىشلىرىغىمۇ ئارد-
لاشقان. 1908 - يىل ئۇرۇمچىدىكى ياڭ زىڭشىن سايىم خوجىنى
ئۇرۇمچىگە يۆتكەپ كەتكەن. شۇ مەزگىلدە سايىم خوجىنى خەلق
ئىچىدە «شېئولوۋسى» دەپ ئاتىغان.

سايىم خوجا ئۇرۇمچىدە 1908 - يىلىدىن 1918 - يىلىغىچە
تۇرغان. شۇ مەزگىلدە ياڭ زىڭشىن ئۆزىنىڭ يېقىن دوستىنىڭ
قىزىنى ئۇنىڭغا ئېلىپ بەرگەن. سايىم خوجا بۇرۇنقى ئايالىدىن
8 پەرزەنت كۆرگەن. 4 بالىسى ئۆلۈپ كېتىپ، ئىككى ئوغۇل،
ئىككى قىزى ھايات قالغان. ھايات قالغان بالىلىرىنىڭ بىرىنچە-
سىنىڭ ئىسمى تاشلان دارىن، ئىككىنچىسىنىڭ ئىسمى ئاقنىياز
شويە، ئۈچىنچىسىنىڭ ئىسمى نىيازخېنىم، تۆتىنچىسىنىڭ ئىس-
مى تاجىنىسا خېنىم ئىدى.

سايىم خوجا ئۇرۇمچىدىن قايتىپ كېلىپ يېرىم ئايدىن كې-
يىن ياڭ زىڭشىنىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن 1918 - يىلىدىن 1926
- يىلىغىچە خوتەندە خىزمەت قىلغان.

1926 - يىلى خوتەندىن قايتىپ كېلىپ يېرىم ئايدىن كې-
يىن ئۆز يۇرتى شايارىدا ئاغرىپ قېلىپ 1926 - يىلى كېسەل
سەۋەبى بىلەن 67 يېشىدا ۋاپات بولغان. سايىم خوجىنىڭ چوڭ
ئوغلى تاشلان دارىن سايىم خوجا ۋاپات بولغان چاغدا 18 ياشتا
ئىدى. ئۇ ئوقۇش يېشىغا توشقاندىن كېيىن 9 يىل خەنزۇچە
مەكتەپتە ئوقۇغان. تاشلان دارىن ئاتىسى ۋاپات بولۇپ 2 يىلدىن
كېيىن يەنى 1928 - يىلىدىن باشلاپ 1933 - يىلىغىچە دۆبەگى
ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. 1934 - يىلىدىن باشلاپ 1937 - يىلىغە-
چە شايار ناھىيىسىدە مۇئاۋىن ھاكىم بولغان.

1937 - يىلى شېڭ شىسەي تاشلان دارىننى يوشۇرۇن
ئۆلتۈرىۋەتكەن. تاشلان دارىن نىياز خېنىمنىڭ ئاكىسىدۇر. نە-

ياز خېنىم سايىم خوجىنىڭ قىزى بولۇپ، 1911 - يىلىدىن 1916
- يىلىغىچە ئائىلە تەربىيىسىدە بولغان. 1916 - يىلىدىن 1922
- يىلىغىچە ناسىر قارى ھاجىم ئاچقان دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان.
1923 - يىلىدىن 1926 - يىلىغىچە ئۆز ئائىلىسىدە تۇرغان. دەل
شۇ مەزگىلدە نىياز خېنىم 16 ياشقا كىرگەن ۋاقتى ئىدى.
كۆچانىڭ ۋاڭى مەھپۇز چىنۋاڭ ئەلچى ئەۋەتكەن. نىياز خېنىم-
نىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى قوشۇلۇپ نىيازخېنىم مەھپۇز چىنۋاڭ
بىلەن توي قىلغان. توي ناھايىتى ھەشەمەتلىك بولۇپ، قىزنىڭ
يۇرتىدا 8 كۈن، ۋاڭ ئوردىسىدا 8 كۈن جەمئىي 16 كۈن
مەشرەپ بولغان. نىيازخېنىمنىڭ تويىغا 200 تۇياق قوي، 10
تۇياق كالا سويۇلۇپ، تويغا ئىشلىتىلگەن، ھەمدە 10 جىڭ ساپ
ئالتۇن تويلۇق سېلىنىپ قىز تەرەپكە تاپشۇرۇلغان. نىياز خېنىم
مەھپۇز ۋاڭنىڭ بىرىنچى خوتۇنى مەرھۇم خېنىم ۋاپات بولغاندىن
كېيىنكى ئىككىنچى ئايالى ئىدى.

نىيازخېنىم 1926 - يىلىدىن 1934 - يىلىغىچە مەھپۇز ۋاڭ
ئوردىسىدا ئۆز دائىرىسىدىكى خىزمەتلەردە بولغان. ئۇ «فۇجىن»
ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن يىلىدىن باشلاپ يۇقىرىدىن يىلىغا 25 يامبۇ
«فىئلۇ» ھېسابىدا ئەۋەتىپ بېرىلگەن، يەنە پۈتۈن كېيىم -
كېچەك، زىننەت بۇيۇملىرىنى يۇقىرىدىن ئەۋەتىپ تۇرغان. مەھ-
پۇز چىنۋاڭغا يۇقىرىدىن يىلىغا 50 دانە يامبۇ ئەۋەتىپ تۇرۇل-
غان. ئۇنىڭ كىيگەن كىيىملىرى ئەجدىرھا سۈرەتلىك كىيىم
بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەنسەپ كىيىمى ئىدى.

فۇجىن نىياز خېنىم ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى يوقلاش ئۈچۈن
كۆچادىن شايارغا كەلسە قوراللانغان 30 نەپەر قاۋۇل چىرىك
قوغداپ بىرگە كېلەتتى. فۇجىن نىياز خېنىم سىرتلارغا چىققاد-
دا، ئوردىغا قايتقاندا ئوردىدا توپ ئېتىلاتتى. فۇجىن نىياز

خېنىم ئاشۇ دەۋردە ۋىلايەتلەردىن دوتەي كېلىپ كۆرۈشمەكچى بولسا، ئۇلارنى قوبۇل قىلسا «قىزىل پەنزە» بېرەتتى. ئەگەر قوبۇل قىلغۇسى بولمىسا «كۆك پەنزە» بېرەتتى. فۇجىن نىياز خېنىمنىڭ ئوردا ئىچىدە ئىناۋەتتى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، مەھ-پۇز ۋاڭدىن قالسىلا ئىشلارغا قوماندانلىق قىلىش ھوقۇقىغا تو-لۇق ئىگە ئىدى. 1937 - يىلى شېڭ شىسەي كۆچاغا قاتتىق ھۇجۇم باشلاشتىن ئىككى ئاي بۇرۇن فۇجىن نىياز خېنىم كۆچا-دىن قېچىپ ئۆز يۇرتى شايار ناھىيە قايلور دۇشەنبە بازاردىكى تۇغقانلىرىنىڭ ئۆيىدە يەنى داۋۇت شويېنىڭ ئۆيىدە يوشۇرۇنۇپ ياتقاندا شېڭ شىسەي ئەسكەرلىرى سېزىپ قېلىپ تۇتۇپ كەتكەن. فۇجىن نىياز خېنىمنىڭ نۇرغۇن پۇللۇق ئالتۇن زىننەت بۇيۇملە-رى بۇلاپ كېتىلگەن. كېيىن فۇجىن نىياز خېنىمنى قويۇۋەت-كەن. 1937 - يىلدىن كېيىن مەھپۇز چىنۋاڭ شېڭ شىسەي تەرىپىدىن تۇتۇپ كېتىلگەن. ئۇلارنىڭ مال - مۇلكىنى شېڭ شىسەي بىر تەرەپ قىلغان. فۇجىن نىياز خېنىم ھېچقانداق مال - مۇلۇككە ئىگە بولالماي سەرگەردان بولۇپ تۇرمۇش كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولغان. مانا بۇ داڭلىق فۇجىن نىياز خېنىمنىڭ خانىش-لىقتىن بىراقلا گادايلىققا يۈز تۇتقان دەۋرىدۇر.

فۇجىن نىياز خېنىم 1937 - يىلدىن 1966 - يىلىغىچە ئۆز يۇرتىدا ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ ھىمايىسىدە بولغان. 1966 - يىلى 10 - ئايدىن باشلاپ 1973 - يىلىغىچە پىپەن قىلىنىپ شايار ناھىيىسىنىڭ گۈلباغ يېزىسىغا ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىشكە چۈشۈرۈلگەن. شۇندىن باشلاپ خېنىملىق تاقىسى چېقىپ تاشلە-نىپ، دېھقانچىلىق قىلىشنىڭ تەمىنى راسا تېتىغان. 1973 - يىلى يېزىدىن شەھەرگە قايتىپ كىرگەن ھەمدە ئائىلىسىدە تۇر-غان، ھۆكۈمەت تۇرمۇش خىراجىتى بەرگەن. 1980 - يىلى

ئاقسۇدىن تۇرسۇن ۋالى كېلىپ كۆچاغا ئاپىرىپ ھۆكۈمەت ئۆيىدە ئولتۇرغۇزۇپ قويغان ھەمدە ھۆكۈمەتنىڭ ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلە-دىغانلىقىنى ئۇقتۇرغان. تۇرمۇش راسخوتىنى كۆپەيتىپ بەر-گەن. ئۇ 1980 - يىلدىن باشلاپ تا ھازىرغىچە كۆچادا تۇرىۋاتە-دۇ. دۆلەت بېرىدىغان تۇرمۇش راسخوتى 127 يۈەن بولۇپ، ئاشۇ پۇلغا تايىنىپ تۇرمۇشىنى قامداپ كەلمەكتە. ئۇ ھازىر 90 ياش-تا①.

(«شايار تارىخ ماتېرىياللىرى» 3 - توپلامدىن ئېلىندى)

① فۇجىن نىياز خېنىم ھازىر ۋاپات بولدى — م.

چاقلىق ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن ئامبال بولغان كىشىلەر

ئىبراھىم سەيدۇللا

چاقلىق ناھىيە بولغاندا دەسلەپتە ئامبال بولغان كىشى «ساقال ئامبال» دۇر، بۇ كىشىنىڭ ئەسلى ئىسمى كىشىلەرگە نامەلۇم بولۇپ مىللىتى خەنزۇ ئىدى.

بۇ كىشىنى ئۇرۇمچىدىن ئامبالىققا ئەۋەتكەن كىشى لوجاڭجۇن (ياڭ زىڭشىن) ئىدى. بۇ ئامبال كەلگەندە دورالدا توختىغان (ھازىرقى 34 - تۇەن). دورالدىكى سېپىلنى ساقال ئامبال يۇرتتىن ھاشار ئېلىپ سالدۇرغان. بۇ يەر دېھقانچىلىق قىلىشقا ئەپلىك بولغىنى ئۈچۈن، بۇغداي تېرىشنى تەشەببۇس قىلغان بولسىمۇ، لېكىن شۇ ۋاقىتتىكى كىشىلەر بۇ يەردە تۇرۇشنى خالىمىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇلار كۆچمەن تۇرمۇش كۆچۈرۈپ ئادەتلىنىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن بۇغدايىنى سۇ بىلەن قايىنىتىپ تېرىغان، نەتىجىدە بۇغداي ئۇنىمىگەنلىكى ئۈچۈن ئامبالمۇ چارسىز قالغان.

شۇ ئارىدا ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن دۇڭخۇاڭ تەرەپتىن 30 دەك خۇيزۇ مىرەننىڭ قارا قوشۇن دېگەن يېرىدە پەيدا بولغان. شۇ مەزگىلدە ئامبال يۇرت ئىچىدىن ئەكىجان پالۋان، ئىسلام دېگەن كىشىلەرنى بۇ خۇيزۇلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلىشكە

ئەۋەتكەن. بۇ ئىككى كىشى قارا قوشۇنغا كەلگەندىن كېيىن بۇ ئىككەيلەننى خۇيزۇلار تۇتۇۋېلىپ ئۆلتۈرىۋەتكەن. ئامبال ئەھۋالىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن خۇيزۇلارغا باشقا چارە قوللىنىپ، ئۇلار بىلەن يېقىنلىشىپ مۇناسىۋەت قويۇقلاشقاندىن كېيىن ئالداپ - سىلاپ قورالسىزلاندۇرغان. ئاندىن ئۇلارنى دېھقانچىلىق قىلىشقا قىستىغاندا ئۇلارمۇ بۇغدايىنى سۇ بىلەن قايىنىتىپ تېرىغان، بۇغداي ئۇنمىگەن. شۇنىڭ بىلەن ئامبال بىر نەرسە ئۇنمەيدىغان يەر ئىكەن، دەپ چاقلىققا كۆچۈپ كېلىپ، ھازىرقى تىكەنلىك يېزىلىق ھۆكۈمەت ئورۇنلاشقان جايغا يامۇل سېلىپ شۇ جايدا ئامبالىلىق قىلغان. ئۇ چاغدا چاقلىقنىڭ مۇقىم ئۆستىگى يوق بولۇپ، سۇ خالىغان جايدا ئاقىدىغان ئەھۋالىنى ئۇققاندىن كېيىن ئامبال شۇ جايدىكى بەگ، شاڭيۇ ۋە ھەرقايسى يۇرت كاتتىلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ھازىرقى تىكەنلىك يېزىغا 3 ئۆستەڭ، ئوتام يېزىسىغا ئىككى ئۆستەڭ چاپتۇرغان. شۇنىڭ بىلەن سۇ ئۆستەڭلەر ئارقىلىق ئېقىپ دېھقانچىلىق ئىشلىرى شۇ ۋاقىتنىڭ شارائىتىغا مۇناسىپ ھالدا ياخشىلانغان. بۇنىڭدىن باشقا، چاقلىقنىڭ چېگرا مەسىلىسى ھەققىدە يەنە شۇ كىشىلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ چېگرىنى تۆۋەندىكىچە توختاتقان: شىمالدىن دورال يېنىدىكى بەش دۆۋە، شەرقىي تەرەپتىن خوجا چوشكۇن (دۇڭخۇاڭ بىلەن چاقلىق ئارلىقى)، شەرقىي جەنۇبتىن داۋزا، غەربىي تەرەپتىن ياقا توغراق چاقلىقنىڭ چېگرىسى قىلىپ بېكىتىلىپ، شۇ چاغدىلا تاشقا خەت ئويۇپ كۆمۈۋەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئامبالنىڭ ئۆمرى ئاخىرلىشىپ، چاقلىقتا ئۆلگەندىن كېيىن ھەيكىلىنى لايدا قاتۇرۇپ، ھازىرقى قورالنىڭ ساقچى ئوتتۇرا ئەترەت تۇرغان جايغا بىر ئۆي سېلىپ شۇ ئۆيگە ئورۇنلاشتۇرغان. بۇ ھەيكەلنى دەخلىسىز ساقلاش ئۈچۈن بىر

خەنزۇ كىشىگە تاپشۇرغان. بۇ ئادەم داۋاملىق ھەيكەل بار ئۆيدە يېتىپ قوپۇپ ساقلىغان. ھەر يىلى ئامبالالار ساقال ئامبالىنىڭ ھەيكىلىگە باش ئۇرۇپ مەدەت تىلەپ تۇرغان. ئامبالىنىڭ جەسىتىنى چاقىلىق بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا دەپنە قىلغان. بۇ كىشى چاقىلىق ۋە دورالدا بولۇپ بەش يىل ئامبال بولغان.

ھېلىقى دۇڭخۇاڭ تەرەپتىن كەلگەن 30 نەپەر خۇيزۇنى ساقال ئامبال قارا شەھەر تەرەپكە ماڭدۇرغان. ئۇلار قارا شەھەرگە بارغاندىن كېيىن خوجۇلۇقتا ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

ساقال ئامبالدىن كېيىنكى ئامبالار

ساقال ئامبالدىن كېيىن چېيەن دارىن دېگەن ئامبال ئۇرۇمچىدىن كېلىپ ئامبالىلىق قىلغان. بۇ ۋاقىت دەل قۇربان خوجا بەگ ۋە توختىسۇن بەگنىڭ چاقىلىقتا ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرغان ۋاقىتىغا توغرا كېلىدۇ.

بۇ ئامبالالار ئۇرۇمچىدىن كەلگىچە يولدا ئات - ئۇلاققا مىنىپ ئارغانغىچە كەلگەن. ئارغاندا سۇ كۆپ بولۇپ ئۇنىڭدىن ئۆتۈش قىيىن بولغاچقا، ئادەتتىكى توغراق ياغىچىدىن ياسالغان كىمە بىلەن 5 كىچە - كۈندۈزدە قوغانغا كەلگەن. قوغاندىن ئات - ئۇلاققا مىنىپ، 3 كىچە يولدا قونۇپ ئاندىن چاقىلىققا كەلگەن. يامۇلغا بىر كىلومېتىر قالغاندا ئالدىن ھازىرلانغان قوينى سۇيۇپ ئالاھىدە زىياپەت ئۆتكۈزۈلگەن ۋە يەيدىغاننى يەپ بولغاندىن كېيىن بەگلەر ئامبالنى يامۇلغا تەكلىپ قىلىپ ئورۇنلاشتۇرغان.

چېيەن دارىن دېگەن ئامبال چاقىلىققا كېلىپ ياخشىلىق تەرەپتىن بىرەر ئىش قىلمىغان. گۇناھ سادىر قىلغان كىشىلەرنى

سوراق قىلىپ، بۇ كىشىنىڭ قىلمىشىنىڭ قانداق ئىكەنلىكىنى ئۇققاندىن كېيىن، ئۇشۇقىغا، يوتىسىغا ۋە ياكى دۇمبىسىگە بىرنەچچە يۈز قامچا ئۇرۇپ زىندانغا سولاپ قويغان. ئەگەر بۇ كىشىنىڭ ئىگە - چاقىسى بولسا يامبۇ - كۆموش ۋە باشقا نەرسىلەر بىلەن پارا بېرىپ، يۇرت چوڭلىرىنىڭ كېپىللىكىدە ئاجىرىتىپ ئېلىپ چىققان. بۇنداق كىشىلەر تاياقنى ئاز يەيتتى ھەم زىنداندىنمۇ خالاس بولاتتى. ئەگەر ئىگە - چاقىسى بولسىمۇ ئىقتىسادىي يوق نامرات كىشىلەر بولسا زىندانداپ ئۆلۈپ تۇگىشەتتى. ئەگەر مۇددەتلىك سولانغانلىرى بولسا ۋاقىت توشقاندا ئازدۇر - كۆپتۇر بىر نەرسە ئېلىپ ئاندىن زىندانىدىن چىقىراتتى. چېيەن دارىندىن كېيىن، مۇڭغۇل ئەسكەرلىرى كېلىشتىن بۇرۇن بىر بۆلۈك خەنزۇ، مۇڭغۇل ئەسكەرلەر كېلىپ ئاتلىرىنى پۇقرالارغا بېقىش ئۈچۈن بەرگەن. مەلۇم مۇددەت ئۆتكەندىن كېيىن ئاتلىرىنى يىغىۋېلىپ بىركېچە ئىچىدىلا يوقاپ كەتكەن. بۇلارنىڭ قايسى جايغا كەتكەنلىكى نامەلۇم. چېيەن دارىندىن كېيىن چاقىلىققا قاراشەھەر تەرەپتىن 150تىن ئارتۇق مۇڭغۇل ئەسكەرلەر كېلىپ بىرنەچچە ئايلار تۇرغان، ئاندىن چاقىلىقنىڭ جەنۇبىي تاغ تەرىپىگە كېتىپ ئىككىنچى قايتىپ كەلمىگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن كۇچالىق رازى بەگ دېگەن كىشى ئامبال بولۇپ، بىر نەچچە ئايلا تۇرغاندىن كېيىن ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەتكەن. بۇ كىشىمۇ ھېچقانداق ياخشىلىق قىلماي يېنىنى توملاپ كەتكەن.

ئۇنىڭدىن كېيىن تېيىپ ھاجى دېگەن كىشى ئامبال بولغان. بۇ كىشى ئەسلى تۇرپانلىق بولۇپ، بۇ كىشىمۇ بىرنەچچە يىل تۇرۇپ ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەتتى. ئاندىن گۇك خوجا ناسىرخان ئامبال بولدى، بۇ كىشىمۇ ئوخشاشلا مەلۇم مۇددەت تۇرۇپ ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەتتى. بۇ ئادەمنىڭ يۇرتى ئەسلى خوتەن

قاراقاشتىن ئىدى. گۈك خوجا ناسىرخاندىن كېيىن قارا شەھەر تەرەپتىن بىر مۇڭغۇل ئامبال كەلگەن. بۇ ئادەممۇ بىرنەچچە ئاي تۇرۇپلا ئۆز يۇرتى قاراشەھەرگە كەتكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن كورلا تېكىچىدىن ئەمەر بەگ دېگەن كىشى ئامبال بولۇپ كەلگەن ۋە ئارمىنىغا يەتكەندىن كېيىن تاپقان مال ـ مۈلكىنى ئېلىپ قايتىپ كەتكەن. بۇ چاغدا ھېلىقى قۇربان خوجا بەگ، توختىسۇن بەگلەر چاقىلىقتا تۇرۇۋەرگەن ۋە شۇ كىشىلەرنىڭ مەسلىھىتى بويىچە يۇرتنى ئىداره قىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىن چىڭ دارىن دېگەن كىشى ئامبال بولغان، بۇ كىشى كېلىپ بىرنەچچە ئايدىن كېيىن چىيەن لۇيجاڭ دېگەن ئادەم مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەرنى باشلاپ چاقىلىقتا كەلگەن. بۇنىڭ بىلەن چاقىلىق خەلقىنىڭ ئالۋاڭ ـ ياساق ئىشلىرى ھەسسىلەپ ئېشىپ، خەلق بۇ ئالۋاڭ ـ سېلىق-لارغا بەرداشلىق بېرەلمىگەن. بۇ چىرىكلەرنىڭ يېمەك ـ ئىچ-مەك، ئات بوغىزى قاتارلىق تەمىناتلىرىنى قاراشەھەر مەسئۇل بولۇپ يەتكۈزۈپ بېرىپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن گۆش، ياغ، توخۇ، تۇخۇم، سامان قاتارلىقلار يۇرتنىڭ ئۇستىگە چۈشۈپ، چاقىلىق خەلقى كۆپ جاپا ـ مۇشەققەتتە قالدى. شۇ چاغدىكى چىڭ دارىن خەلقنىڭ بۇ ئېغىرچىلىقىنى ئۇققاندىن كېيىن، ئۇ-رۇمچىگە ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ چاقىلىق خەلقنىڭ ئېغىرچىل-قىنى يەڭگىللەتكەن. چىيەن لۇيجاڭ كېيىن ئەسكەرلىرىنى كورلا تەرەپكە ئېلىپ كېتىپ بۇ يەردە بىر يىڭ چىرىك قالدۇرغان. بۇ چىرىكلەرنىڭ بىر قىسمى مىرەندە تۇرۇپ چېگرا ساقلايتتى. قاراشەھەردىن يەتكۈزۈلگەن يېمەك ـ ئىچمەك، ئات بوغۇزلىرىنى چاقىلىقتىن ئادەم ۋە ئات ـ ئۇلاقلارنى سەيسىگە ئېلىپ باش قورغان تەرەپكە ماڭدۇرۇپ تۇراتتى. بۇ كىشىلەر خوڭلۇگۇغا (يۇلغۇنلۇق جىلغا) كەلگەندە ئېلىپ چىققان نەرسىلەرنى ئۆتكۈ-

زۇپ بېرىپ، 4 ـ 5 كۈن تۇرۇپ چىرىكلەرگە ئوتۇن توشۇپ بېرىپ ئاندىن قايتاتتى. دېمەك ئۇ جايغا بېرىپ كېلىش ئۈچۈن 15 ـ 20 كۈن ۋاقىت كېتەتتى.

بۇنداق ئالۋاڭ ـ سەيسى تاكى چىيەن لۇيجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى چاقىلىقتىن كەتكەندىن كېيىن تۈگىگەن. لېكىن ئالۋاڭ ـ سەيـ-سى چاقىلىققا ھۆكۈمەتتىن مىراس بولۇپ قالغان. شۇ چاغدا ھۆكۈم سۈرگەن ئامبال جاڭ فامىلىلىك كىشى ئىدى.

چىيەن لۇيجاڭنىڭ قالدۇق چىرىكلىرىنىڭ قورال تاپ-شۇرۇشى

چىيەن لۇيجاڭ ئازراق ساقلى بار، ئاۋازى جاراڭلىق چىقـ-ىدىغان كىشى ئىدى. بۇ كىشىنىڭ چىرىكلىرى ھەپتىده بىر نۆۋەت بازار ئايلىنىپ مىلتىقلىرىنى بازار ئىچىده 10 دىن قىلىپ گىرە-لەشتۇرۇپ قويۇپ بازارنىڭ ئۇ يەر ـ بۇ يېرىده يۇرۇيتتى. چىيەن لۇيجاڭ بىرەر جايغا بارماقچى بولسا پوچتا بىلەن باراتتى. بۇ پوچتىنى ھاشىم دېگەن كىشى ھەيدەيتتى. ئۇ چىيەن لۇيجاڭ ئۆلگەندىن كېيىنلا چاقىلىققا قايتىپ كەلگەن ئىدى. بۇ كىشى ئازادلىق مەزگىلىده چاقىلىقتا بار بولۇپ 1964 ـ يىلى ئۆلۈپ كەتتى. چىيەن لۇيجاڭ بىر يىڭ چىرىكنى دۆڭ يىڭجاڭ دېگەن كىشىگە قالدۇرۇپ يۆتكىلىپ كەتكەن ئىدى. بۇ كىشىنى دۆڭ دىيىشتىكى سەۋەب ئېغىزىدا چوڭ چىنىدەك بىردانە كاللىكى بار ئىدى. ئۆزىمۇ ئېڭىشپىراق ماڭمىسا ماڭالمايتتى ھەم دوكلۇقىغا يارىشا ئۆزى پاكار ئادەم بولۇپ، كىشىلەر بىلەن چېقىشاتتى. بۇ ئادەم چىيەن لۇيجاڭدىن كېيىن 2 يىل چاقىلىقتا تۇردى ۋە لوزۇڭـ-غا قورال تاپشۇرۇش بىلەن يوقالدى.

1935 ـ يىلى گاجىت ئاخۇن ئامبال بولدى. بۇ كىشى خەنزۇ، مۇڭغۇل ئەسكەرلىرىنى يىغىپ چاقىلىق ئارقىلىق دۇڭـ-

خۇاڭغا كەتمەكچى بولۇپ چاقىلىققا چۈشىدۇ. ئۇلار پۇل تېپىش چارىسىنى ئىزدەپ، يۈرتنىڭ باي ئاتالغان كىشىلىرىنى يىڭفاڭغا سولايدۇ. شۇ قاتاردا زۇنۇن ئامبالنىمۇ ئاپىرىدۇ ۋە بۇ ئادەملەرنى ئالتۇن، يامبۇ بەر دەپ قىستايدۇ. بۇ كىشى ساۋاتسىز بولغىنى ئۈچۈن ئاغزىدىن چىققان گەپلەر ناھايىتى قوپال - سەت ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن تاشكەنتلىك زۇنۇن ھاكىم كەلدى. بۇ كىشى بىلەن بىرگە ئۆمەر ئاتلىق بىر كىشى ساقچىغا جۈجاڭ بولۇپ كەلگەن ئىدى.

ئۆمەر جۈجاڭ دېگەن كىشى ئۇزۇن تۇرماي 1936 - يىلى قايتىپ كەتكەن. ئۇنىڭ ئورنىغا سۇڭ جۈجاڭ دېگەن كىشى ساقچىغا جۈجاڭ بولغان ئىدى.

زۇنۇن ھاكىم 4 يىلدىن ئارتۇق تۇرۇپ 1942 - يىلى كۈز پەسلىدە قايتىپ كەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن (1942 - 1944 - يىللىرى) ژاڭ جىچا دېگەن بىر خەنزۇ كىشى ھاكىم بولۇپ تۇردى. كېيىن جاڭ بوجۇ دېگەن كىشى ھاكىم بولدى. 1946 - يىلى سى زەيسۇ دېگەن كىشى ھاكىم، مۇئاۋىنى مامۇتخان بولۇپ بىر يىلدەك تۇردى. مۇشۇ مەزگىلدە چاقىلىقتىكى مائارىپ-چى، كادىر ۋە سودىگەرلەردىن بولۇپ، 100 گە يېقىن كىشىنى كوممۇنىستلارنىڭ قۇيرىقى، ئىلى ئوغرىلىرى دەپ قولغا ئېلىپ 115 كۈن قامىدى. مامۇتخان ھاكىممۇ قولغا ئېلىندى. بۇ كىشى-نى خالەنجاڭ (قادىر) گازارمىغا سولاپ كۆپ قىينىغان. ئۇنىڭ-دىن كېيىن بۇ ئادەمدىن باشقا قۇتلۇق قاسىم، بارات نىياز، نۇر بەختىلەرنى قاراشھەر تەرەپكە ئاپىرىپ كېيىن قاماقتىن چىقار-غان. قۇتلۇق قاسىم، نۇر بەختى قايتىپ كەلگەن. شۇ قاتاردا ئىلىلىق سودىگەر مۇھەممەت ئاخۇن قولغا ئېلىنىپ تېرىك كۆ-مۈلگەن.

1947- يىلى ئۇرۇمچىدىن چاقىلىققا سايلام ئۆتكۈزۈش ئۈ-چۈن باھاۋدۇن تورقى باشلىق كىشىلەر كېلىپ خەلقنىڭ كۆرسە-تىشى بىلەن مەمتىمىن ياقۇپ ھاكىم بولۇپ سايلانغان. سودىگەر مۇھەممەت ئاخۇنىڭ جەستى سۈرۈشتە قىلىنغان، نەتىجىدە ساقچىنىڭ ئاتخانىسىدىكى قىغنىڭ ئاستىدىن چىققان (سايلامغا كەلگەن كىشىلەر سۈرۈشتە قىلغان). مەمتىمىن ياقۇپ 1947-يىلدىن تاكى ئازادلىق ھارپىسىغچە ھاكىم بولۇپ ۋەزىپە ئۆتە-گەن.

(«باينغولىن تارىخ ماتېرىياللىرى» 3 - توپلامدىن ئېلىن-دى)

顾　　问：赛尔杰
编委会主任：艾力肯·乌守尔·艾里
编委会委员：艾力肯·乌守尔·艾里
司马义·伊布拉音
阿里木·朱马什
艾合买提江·艾山
托合提·阿尤甫
迪拉热·哈米提
艾景顺
主　　审：艾力肯·乌守尔·艾里

主　　编：艾力肯·乌守尔·艾里
责任编辑：马合木提·买买提
编　　辑：居来提·阿布力米提
贾孜拉

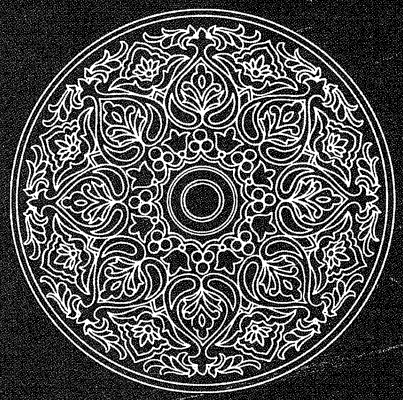
新疆文史资料选辑(维吾尔文)(48)
政协新疆维吾尔自治区委员会文史资料和学习委员会编
乌鲁木齐市南湖北路135号　邮编：830063

乌鲁木齐市新协印务有限公司
乌鲁木齐市新华北路47号　邮编：830002

字数：150千字　开本：大32开　印张：7.875印张
印数：1～1 000册
2006年12月印刷

新疆维吾尔自治区内部资料准印证(2006)年第287号总第898号
(内部资料　免费交流)

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى : ئەكبەر سالىھ

新疆维吾尔自治区新闻出版局内部资料准印证（2006）年287号总第898号
（内部资料　　免费交流）